

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ - ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ - ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΚΑΙ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

**Η ηθική των εμπολέμων στις εμφύλιες συγκρούσεις
του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα π. Χ. (Πελοποννησιακός και
Κορινθιακός πόλεμος)**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

του

Δημήτριου Ρουμελιώτη

Διπλωματούχου Τμήματος Νομικής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης (1984)

Επιβλέπων Καθηγητής: Κωνσταντίνου Βασίλειος, Αναπληρωτής Καθηγητής
του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες Καθηγητές:

Βολονάκη Ελένη, Επίκουρος Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλολογίας του
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Πολίτης Γεώργιος, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Φ.Π.Ψ. του Ε.Κ.Π.Α.

Καλαμάτα, Νοέμβριος 2015

Η ηθική των εμπολέμων στις εμφύλιες συγκρούσεις του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα π. Χ. (Πελοποννησιακός και Κορινθιακός Πόλεμος)

Ένα μεγάλο ευχαριστώ προς τους καθηγητές μου για τις πολύτιμες διδαχές και τις καίριες παρατηρήσεις τους, προς τους συμφοιτητές μου για τις γόνιμες συζητήσεις μας, καθώς και προς την γραμματεία της σχολής για την αμέριστη υποστήριξη της στα διαδικαστικά θέματα.

ΣΥΝΟΨΗ

Η παρούσα διπλωματική εργασία εξετάζει την ηθική των εμπολέμων πόλεων-κρατών του Πελοποννησιακού και του Κορινθιακού Πολέμου (5^{ος} και 4^{ος} αιώνας π.Χ.).

Αρχικά προσεγγίζεται η έννοια του δίκαιου πολέμου. Κατόπιν αναλύονται οι μεταβολές της ηθικής των ηγετιδων πόλεων σε σχέση με τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές της εποχής τους. Τέλος διερευνούνται προσεκτικά τέσσερα σημαντικά ιστορικά γεγονότα που έχουν να κάνουν με την σύγκρουση ανάμεσα στην ισχύ και το δίκαιο αλλά και με την νοοτροπία και την ηθική θεμελίωση του επεκτατισμού.

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε είναι η κειμενοκεντρική ανάλυση. Δόθηκε μεγάλο βάρος στα αρχαία κείμενα τα οποία αποτελούν τις πρωτογενείς πηγές ενώ συμπληρωματικό ρόλο είχαν και κάποιες αξιολογες σύγχρονες μελέτες.

Το αποτέλεσμα ήταν να επισημανθούν κάποια σημεία τα οποία αξίζει να ερευνηθούν περαιτέρω όπως η σχέση μεταξύ πολιτείας, πολέμου και ηθικής ή οι παράγοντες που προκαλούν τις μεταβολές στην ηθική.

Τα κύρια συμπεράσματα που προέκυψαν είναι ότι η ηθική υπηρετεί τα εκάστοτε καθεστωτικά σχήματα, ότι ο πόλεμος δεν μεταβάλλει σημαντικά την ηθική και ότι η σημαντικότερη δικαιολογία του είναι η ηθική ασυμβατότητα.

Λέξεις-κλειδιά: Αθήνα, Σπάρτη, Περσική αυτοκρατορία, δίκαιος πόλεμος, μεταβολές ηθικής, αρχαία ηθική, πόλη-κράτος, Πελοποννησιακός Πόλεμος, Κορινθιακός Πόλεμος, δύναμη και δικαιοσύνη.

ABSTRACT

The present thesis examines the ethics of warring city-states during Peloponnesian and Corinthian war (5th and 4th century B.C.).

Initially the concept of Just War is approached. Then the shifts of the ethics of the leading cities are analyzed in relation to the political, social and economic changes of their time. Finally, four major historical events are discussed. All four have to do with the conflict between power and justice and the mentality and the moral grounds of expansionism.

The method used is text-centered analysis. Great weight was given to the ancient texts, which are the primary sources, while some remarkable modern studies had a complementary role.

As a result, some points which merit to be further investigated were highlighted, namely the relationship between state, war and ethics and also the specific factors that cause changes in ethics.

The main conclusions are that ethics serve the regimes respectively, that the war does not significantly alter the ethics and that the main pretext for war is moral incompatibility.

Keywords: Athens, Sparta, Persian Empire, Just War, changes in ethics, ancient ethics, city-state, Peloponnesian War, Corinthian War, power and justice.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ	5
A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
B. Ο «ΔΙΚΑΙΟΣ» ΠΟΛΕΜΟΣ	10
1. Μηδικά	10
2. Κίμων και Αγησίλαος	12
3. Κύρου Ανάβασις και Κάθοδος των Μυρίων.....	15
Γ. ΟΙ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ	17
1. Η ιδιομορφία στις αρχές της ελληνικής πόλεως	17
2. Αντλώντας από την δεξαμενή της αρχαϊκής ηθικής	21
3. Το μεταβαλλόμενο πλαίσιο	30
4. Ο μύθος της σπαρτιατικής ηθικής	36
5. Η νέα Αθήνα	47
6. Περί της ηθικής των εκατέρωθεν συμμάχων	58
Δ. ΔΥΝΑΜΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ	62
1. Το θέατρο στην Μήλο	62
2. Εκστρατεία στην Δύση	70
3. Οι εσωτερικοί εμφύλιοι	78
4. Η Ειρήνη του Φθόνου	86
Ε. ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ	90
ΣΤ. ΕΠΙΛΟΓΟΣ	97
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	99
ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	100
ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ	101

ΠΡΟΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Δυόμισι χιλιάδες χρόνια από την καταγραφή των πολιτικών και πολεμικών γεγονότων του 5^{ου} π. Χ. αιώνα έχουν περάσει χωρίς να αφήσουν ούτε ένα ίχνος κούρασης ούτε μια ρυτίδα παλαιότητας στην θεματολογία που θίγουν οι αρχαίες αφηγήσεις. Αυτό οφείλεται σε δύο λόγους: αφενός στην απaráμιλλη τέχνη του Θουκυδίδη και αφετέρου στον ίδιο τον πόλεμο. Ο ιστορικός είναι διεισδυτικός, είναι αμερόληπτος, είναι ψύχραιμος, αποτελεί παρακαταθήκη πολιτικών και ηθικών διδαγμάτων. Όσο για τον πόλεμο, αυτός είναι επίκαιρος, είναι συστημικός, είναι διηγετικός, αποτελεί πηγή κακών όσο και καλών.

Δεν είναι τυχαίο που μέσα από αναρίθμητα κείμενα και πραγματείες, η ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου έχει επιλεγεί να διδάσκεται στις κορυφαίες πανεπιστημιακές σχολές πολιτικών επιστημών και στις σημαντικότερες στρατιωτικές ακαδημίες του πλανήτη. Η ευρύτητα των πολιτικών ζητημάτων που αποκαλύπτει, των γεωπολιτικών προβληματισμών που εκκινεί και των ηθικών διλημάτων που εισάγει είναι εξίσου πολύτιμη για τον πολιτικό διανοητή, για τον ιστορικό, για τον δικαστή, για τον στρατιωτικό, για τον διπλωμάτη, για τον ηθικό φιλόσοφο, για τον οικονομικό αναλυτή και για τον σκεπτόμενο πολίτη.

Όμως δεν είναι μόνο ο Θουκυδίδης που αξίζει την προσοχή μας. Η πλειοψηφία των φιλοσόφων, ποιητών και λογίων της εποχής του αλλά και αρκετοί μεταγενέστεροι έχουν επηρεαστεί από αυτά που συνέβησαν. Σχεδόν όλοι έγραψαν, ανάλυσαν, δραματοποίησαν τις φάσεις της σύρραξης όσο και τις κατακλυσμικές συνέπειές της στο *είναι* και στο *γίνεσθαι* του ελληνικού κόσμου. Η ακμή του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού κατόρθωσε να συμπέσει με την πλέον ποταπή εκδήλωση εγωιστικών ενστίκτων και το απαύγασμα της τέχνης με το σκοτεινότερο είδος ηθικού σχετικισμού.

Δίχως αμφιβολία, τα γεγονότα δεν πρέπει να ιδωθούν ούτε μέσα από το αυστηρό πρίσμα του χώρου, ούτε αποκομμένα από τις κοινωνικές εξελίξεις και την πολιτισμική ιδιαιτερότητα, ούτε φυσικά να ενταχθούν μέσα σε ένα περιορισμένο χρονικό παράθυρο ηθικής παρατήρησης. Σε μια περίοδο λίγο μεγαλύτερη από έναν αιώνα (από το 490 ως το 387 π. Χ.), στην λεκάνη της Μεσογείου, η ανθρωπότητα

έζησε σε συμπτυκνωμένη μορφή ολόκληρη την μελλοντική ιστορία της. Έκτοτε δεν υφίσταται πόλεμος, σύρραξη ή διαμάχη που να μην εγκολπώνουν στα δομικά τους στοιχεία τα διαχρονικά συμπεριφοριστικά μοντέλα που εισήγαγαν οι συγκρούσεις του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα π. Χ. στις οποίες οι Έλληνες υπήρξαν πρωταγωνιστές. Η ταυτόχρονη πολιτική ανάπτυξη των πόλεων-κρατών και οι ιδιαίζουσες μεταξύ τους συνθήκες αμφίδρομης πληροφόρησης και θεσμικής όσμωσης σε συνδυασμό με την έκρηξη της φιλοσοφίας και της ρητορικής τέχνης παρασκεύασαν ένα καινοφανές ηθικο-πολιτικό μίγμα το οποίο ως προς την στενότητα των γεωγραφικών και χρονικών συντεταγμένων και ως προς την ποιότητα και την ποσότητα των διδαγμάτων του παραμένει ανεπανάληπτο.

Η ιστορική συνέχεια και η ενότητα γεγονότων, δρώντων προσώπων και τάξεων είναι προφανής. Ο Α΄ ή «Μικρός» Πελοποννησιακός Πόλεμος που λαμβάνει χώρα πριν και ο Κορινθιακός Πόλεμος που λαμβάνει χώρα μετά, είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με τον μεγάλο πόλεμο που βρίσκεται ανάμεσά τους. Ο ένας λειτουργεί ως εμβληματική εισαγωγή και ο άλλος ως θλιβερός επίλογος στο κύκνειο άσμα της αρχαίας ηθικής. Και οι τρεις πόλεμοι αφήνουν μετέωρη την συζήτηση περί ιστορικισμού ενώ ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός μάλλον φαίνεται να αστοχεί στον περιορισμό και την σχετικοποίηση των συμπερασμάτων.

Οι τεχνικές αναλύσεις ως προς τον τρόπο συγγραφής των κειμένων ή ως προς την γλωσσολογική τους προσέγγιση δεν μπορούν να μας απασχολήσουν λόγω της φύσεως και του προσανατολισμού της παρούσης εργασίας. Επίσης μια πλειάδα θεμάτων αυξημένου ενδιαφέροντος, όπως *ο ρόλος της θρησκείας ή η συγκρουσιακή ιδιαιτερότητα δήμου και ολιγαρχικών και η φιλοσοφία της ή η ιστορική αναλωσιμότητα της ίδιας της πόλης-κράτους*, θέματα τα οποία επηρεάζουν άμεσα τα ηθικά ζητήματα δεν δύνανται να εξετασθούν εδώ λόγω της περιορισμένης έκτασης.

Στην διάρκεια εικοσιπέντε αιώνων τεχνικού πολιτισμού ο πόλεμος εξελίχθηκε μαζί με τις επιστήμες, τα μέσα με τα οποία διεξάγεται έγιναν απείρως φονικότερα και η συμφεροντολογικά νοούμενη «αναγκαιότητά» του επιχειρήθηκε να καλυφθεί πίσω από ευφυείς προφάσεις και προσεκτικά επιλεγμένες δικαιολογίες ώστε να παρουσιάζει ένα διαφορετικό, «πολιτισμένο» και ηθικά «αποδεκτό» πρόσωπο κάθε φορά. Φυσικά όλες αυτές οι προσπάθειες άλλοτε αθόρυβα άλλοτε με πάταγο οδηγήθηκαν στην αποτυχία. Παρά τα ακριβοπληρωμένα ψιμύθια της προπαγάνδας, ο πόλεμος εξακολουθεί να είναι αυτό που ήταν και παλαιότερα: Μια οικονομική δραστηριότητα, μια αναπόφευκτη εμπειρία, ένα ακατάλυτο ένστικτο. Η απόπειρα να

συνδεθεί με ηθικές νοοτροπίες, ηθικούς στόχους και ηθικές αποστολές μοιάζει τουλάχιστον κωμική σε όσους ασχολούνται με την μελέτη της ιστορίας.

Ο ιθύνων νους που λέγεται άνθρωπος δεν έχει αλλάξει ουσιαστικά όλα αυτά τα χρόνια. Παραμένει εγκρατής και άπληστος, αγαθός και κακούργος, υπεύθυνος και ανεύθυνος, δίκαιος και άδικος, ήρωας και προδότης, όλα αυτά μαζί και αξεχώριστα τις πιο πολλές φορές ενώ χωριστά και διακριτά λίγες. Μοιραία, αυτοί που αναζητούν την καθαρότητα ενός μαύρου και άσπρου φόντου στα ηθικά ζητήματα, από την στιγμή που εκτίθενται στην διαχρονικότητα, είναι καταδικασμένοι να πελαγοδρομούν στην ασάφεια του γκρίζου.

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αν κάποιος τοποθετούσε το τρίπτυχο νόμος - δικαιοσύνη – ηθική στην βάση κάθε διένεξης¹ με τρόπο ώστε κάθε μια έννοια να επιλαμβάνεται διαδοχικά της επιλύσεως του προβλήματος εκεί όπου αποτυγχάνει η προηγούμενη, θεωρείται βέβαιο ότι η εσωτερική τους απόσταση θα ήγειρε περισσότερες αμφισβητήσεις από εκείνες που θα διευθετούσε. Επειδή όλοι θέλουν να έχουν δίκιο σε αυτά που διεκδικούν και μάλιστα ει δυνατόν η θέση τους να τεκμηριώνεται από κάποιο τρίτο ανεξάρτητο μέρος για να δείχνει αντικειμενικά ισχυρή, η οριστική κρίση είναι καθιερωμένο να καταλήγει στον τελευταίο κρίκο και να ανατίθεται στην πιο εύπλαστη και υποκειμενική από τις ανωτέρω βασάνους του διαλεκτικού συλλογισμού. Η ηθική καλείται να επωμιστεί το βάρος των αποφάσεων, να δικαιολογήσει ανομίες και να αποτιμήσει πολιτικές και κίνητρα. Στην σκολιά αυτή διαδρομή, είναι αναμενόμενο να υφίσταται φθορές και εκπτώσεις ενώ το περιεχόμενό της αναδομείται συνεχώς για να παραμείνει επίκαιρο ως προς τα ζητούμενα.

Αν πάλι αφήσουμε στην άκρη την ειδική περίπτωση της διένεξης και υποθέσουμε ότι η ηθική μεταβάλλεται ακολουθώντας την νοητή γραμμή την οποία χαράζουν οι νέες ανάγκες μιας κοινωνίας –αφού οι καθιερωμένες καλύπτονται από την παραδοσιακή ηθική- θα είχε ενδιαφέρον να διερευνήσουμε αρχικά αν η ανωτέρω προκείμενη είναι αληθής και κατόπιν να προσπαθήσουμε να ανακαλύψουμε από ποιόν και με ποιόν τρόπο διαμορφώνονται αυτές οι ανάγκες. Άραγε αυτή η μεταβολή της ηθικής εκπηγάζει από αντικειμενικούς παράγοντες και όρους που θέτει το εξωτερικό περιβάλλον ή αντίθετα καθοδηγείται επιμελώς από συνασπισμούς συμφερόντων και από ολιγομελείς ομάδες που τυχαίνει να βρίσκονται σε θέση ισχύος; Αν όντως συμβαίνει κάτι τέτοιο, ποιος είναι ο χρωματισμός που αποδίδει αυτό στην τελική διαμόρφωση της ηθικής; Μήπως αυτές οι *ad hoc* «λύσεις» -μια εκ των οποίων είναι και ο πόλεμος- υπαγορεύονται από μια αμφισβητούμενη γενικότητα η οποία αποκαλείται «αδήριτη ανάγκη», ή αυτή η «ανάγκη» χρησιμεύει βολικά ως προπέτασμα για να αποκρύπτει την γενεσιουργό διαδικασία της ηθικής και των

¹ Ατομικής ή διακρατικής.

μεταβολών της; Επιπρόσθετα, πόσο ισχυρή είναι στ' αλήθεια η καθιερωμένη δικαιολογία της πολιτικής πρακτικής του τραγικού όσο και μοιραίου «αδιεξόδου» και της *ειμαρμένης*; Πόσο αναπόφευκτη είναι η κατάληξη των ηθικών διχογνωμιών σε ένοπλη αναμέτρηση, και το αντίθετο, πόσο ισχυρή είναι η ηθική ομοφωνία ως αποτρεπτική δικλείδα;

Η ηθική των εμπολέμων στις εμφύλιες συγκρούσεις του 5^{ου} και του 4^{ου} π. Χ. αιώνα φαίνεται να αποτελεί το ιδανικό ηθικό μείγμα προς εξέταση. Μπροστά, πίσω, πάνω και κάτω από τα πολιτικά συστήματα και τα οικονομικά συμφέροντα των πόλεων εδράζεται ένα πλέγμα ηθικών αξιών το οποίο λειτουργεί ταυτόχρονα ως χοάνη και ως ασπίδα. Συλλέγει και αξιολογεί τα επιμέρους ηθικά δεδομένα, τα ομογενοποιεί, τα ενισχύει με επιχειρήματα και οδηγώντας τα μέσα από το στενό στόμιο της *χρείας* σχηματίζει με αυτά ένα ανθεκτικό ιδεολογικό κέλυφος το οποίο προβάλλεται ψευδώς ως ηθική μολονότι κύριο σκοπό έχει να προστατέψει τις κατά τόπους πολιτικές επιλογές. Η πολυσχιδής και πολύμορφη πολιτική απεικόνιση των κοινωνικών εξελίξεων της εποχής και η ποικιλότητα των θέσεων και απόψεων των εμπλεκόμενων καθιστούν τις πόλεις-κράτη της περιόδου και τους πληθυσμούς τους ένα μοναδικό δείγμα μελέτης. Όμως κατά βάθος και όσον αφορά την ουσία της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε οριακές καταστάσεις όπως ο πόλεμος, αυτή η μοναδικότητα δεν είναι και τόσο ιδιαίτερη. Τα ηθικά διλήμματα του χθες είναι ταυτόσημα με αυτά του σήμερα και οι ηθικές επιλογές εξίσου αγωνιώδεις και βάνουσες στην εξατομίκευσή τους. *«Πρέπει να ξέρουμε ότι ο πόλεμος είναι φαινόμενο καθολικό και ότι η δικαιοσύνη προκύπτει από αντιπαλότητα και ότι όλα είναι αποτέλεσμα διαμάχης και ανάγκης».*²

² «Είδέναι δὲ χρῆ τὸν πόλεμον ἔοντα ξυνόν, καὶ δίκην ἔριν, καὶ γινόμενα πάντα κατ' ἔριν καὶ χρεῶν». Ηράκλειτος, DK B80, Diels-Kranz 2005, 355.

B. Ο «ΔΙΚΑΙΟΣ» ΠΟΛΕΜΟΣ

Ένας πόλεμος από την στιγμή που καθίσταται σφόδρα πιθανός αναγκάζει όσους θα συμμετάσχουν σε αυτόν να αναζητήσουν κάθε είδους εφόδιο που θα μπορούσε να τους αποφέρει στρατηγικό πλεονέκτημα ή μόνιμη υπεροπλία. Η ηθική θέση δεν αποτελεί εξαίρεση αφού εντάσσεται σε αυτήν ακριβώς την λογική και μάλιστα κατά προτεραιότητα. Ο *δίκαιος πόλεμος*³ εξασφαλίζει την εύνοια των θεών, την συμπάθεια των ανθρώπων και την τόνωση του ηθικού της πόλης και του στρατού της. Κυρίως όμως και στην πράξη αποτελεί ένα ισχυρό επιχείρημα για την σχετικοποίηση των πολεμικών κανόνων, την άμβλυνση των ορίων της ηθικής και την ευόδωση των πολιτικών και οικονομικών στόχων που υποκρύπτονται στα κενά των δικαιωμάτων που διεκδικούν οι εμπόλεμοι⁴. Η ελευθερία, η ανεξαρτησία, η αυτοδιάθεση και όλες αυτές οι μάλλον αόριστες αξίες που πέρα από κίνητρα χρησιμοποιούνται κατά κόρον ως δικαιολογίες σκόπιμων ή και άσκοπων σφαγών, από μόνες τους δεν αρκούν για να ικανοποιήσουν τα κριτήρια μιας ασφαλούς και κατά πλειοψηφία αποδεκτής εννοιολογικής διακρίβωσης.

Πώς άραγε θα μπορούσε να αποδοθεί ο επιθετικός προσδιορισμός *δίκαιος* σε έναν πόλεμο;

1. Μηδικά

Την δεκατετραετία που βρίσκεται ανάμεσα στο 492 και το 479 π. Χ. η Περσική Αυτοκρατορία προσπάθησε να επεκταθεί προς τα δυτικά⁵. Στον απόηχο της ημι-

³ Πριν την έναρξη του πολέμου Αθηναίοι και Σπαρτιάτες προσπαθούν να επιρρίψουν ο ένας στον άλλο την ευθύνη της λύσης των σπονδών και την αδικία. Οι Αθηναίοι προτείνουν διαιτησία και διευθέτηση των διαφορών σύμφωνα με την συνθήκη ενώ προειδοποιούν ότι θα αμυνθούν σε περίπτωση που παραβιαστούν οι όρκοι και δεχθούν επίθεση: «σπονδάς μὴ λύειν μηδὲ παραβαίνειν τοὺς ὄρκους, τὰ δὲ διάφορα δίκη λύεσθαι κατὰ τὴν ξυνηθήκην. εἰ δὲ μή, θεοὺς τοὺς ὀρκίους μάρτυρας ποιούμενοι πειρασόμεθα ἀμύνεσθαι πολέμου ἄρχοντας ταύτη ἢ ἂν ὑφηγήσθε». Στο απέναντι στρατόπεδο, ο έφορος Σθενελαΐδας κλείνει την δημηγορία του ως εξής: «ζὼν τοῖς θεοῖς ἐπίωμεν ἐπὶ τοὺς ἀδικοῦντας». [«Με την βοήθεια των θεών ας πάμε να πολεμήσουμε εκείνους που αδικούν»]. Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 2011, I 78.4 και I 86.5.

⁴ Υπό αυτήν την έννοια, καθόλου δεν ωφελεί η σχολαστική διάκριση του Ακινάτη σε *ius ad bellum* και *ius in bello* καθώς και η σχετικά πρόσφατη προσθήκη του *ius post bellum*, αφού διασπούν την ενότητα του σκοπού του και δυσχεραίνουν την εξακρίβωση των ηθικών κινήτρων. Πρβλ. και Μαυρόπουλος Παναγιώτης, *Η ηθική του πολέμου*, 3. <http://www.geetha.mil.gr/media/1.vima-ell-strat-skepsis/hthiki-polemou.pdf>

⁵ Με την κατάκτηση της Αιγύπτου το 525 π. Χ. και την υποταγή της Θράκης το 513 π. Χ. η Περσική αυτοκρατορία φτάνει στο ζενίθ της εδαφικής της επέκτασης. Η εικοσιπενταετία που ακολουθεί είναι η τελευταία σπασμωδική της κίνηση να υπερβεί την πραγματικότητα και να αγγίξει το όνειρο της κοσμοκρατορίας.

αποτυχημένης σκυθικής εκστρατείας⁶ και μετά την πλήρη καταστολή της Ιωνικής επανάστασεως, τα στρατεύματα του Δαρείου και κατόπιν εκείνα του Ξέρξη αποδύθηκαν σε μια εκ πρώτης όψεως «εύκολη» εξόρμηση εναντίον των ελληνικών πόλεων-κρατών. Επρόκειτο για μια κίνηση που αποσκοπούσε να εξασφαλίσει τον έλεγχο του Αιγαίου και να χρησιμοποιήσει τον ελλαδικό χώρο ως βατήρα για την επίθεση στην Ευρώπη. Για πολλές μικρές πόλεις της Ελλάδος ο πόλεμος αυτός διέθετε σε μια εντυπωσιακή καθαρότητα τα τρία στοιχεία που προσδίδουν σε έναν ένοπλο αγώνα την σπάνια νομιμοποίηση του φυσικού δικαίου: ήταν *αμυντικός*, *απρόκλητος* και *αναπόφευκτος*.

Δίχως υπερβολή, η υπόθεση των Περσών δεν θα είχε καμία ελπίδα δικαίωσης σε ένα έντιμο δικαστήριο. Οι πράξεις τους ήταν εξόφθαλμα και προκλητικά ωφελμιστικές υπέρ εαυτών και οι προθέσεις τους αφοπλιστικά πρόδηλες ως προς την έκταση και την ποιότητα των μέσων που σκόπευαν να χρησιμοποιήσουν για να αποκτήσουν τα αγαθά τα οποία εποφθαμιούσαν. Αν οι Έλληνες μπορούσαν να ισχυριστούν ότι είχαν μια σειρά από καθήκοντα που τους υποχρέωναν να πολεμήσουν, καθήκοντα προς τους θεούς, προς την πόλη, προς τις οικογένειές τους, προς τους βωμούς, προς τις εστίες, προς τους τάφους των προγόνων, κ.α., οι Πέρσες αντίστοιχα θα κατάφερναν να επικαλεστούν πειστικά μόνο ένα: το καθήκον προς υπεράσπιση της εξουσίας τους.

Για να είμαστε αντικειμενικοί, η παντελής έλλειψη ηθικής βάσης στους ισχυρισμούς των περσικών αιτιών πολέμου (*causae belli*), δεν απασχόλησε ποτέ τους ίδιους τους Πέρσες και την ηγεσία τους. Είτε από πολιτική ευθυκρισία, είτε απλά από κυνισμό ποτέ δεν διατύπωσαν κάποιο ουσιαστικό επιχείρημα περί «δίκαιας επέμβασης» στα ελληνικά πράγματα, ενώ οι λόγοι που αναφέρει με συντομία ο Ηρόδοτος όπως λ.χ. η εκδίκηση⁷ είναι περισσότερο αφορμή πολέμου (*casus belli*) παρά αιτία. Αναμφισβήτητα το περσικό κράτος διέθετε αρκετή ισχύ ώστε να περιφρονεί το περί δικαίου αίσθημα των ουδέτερων εθνών ενώ ελάχιστο φόβο έδειχνε απέναντι στους θεούς των εχθρών του. Οι δικοί του θεοί ήταν σύμφωνοι με την επέμβαση και ενδεχομένως αδιαφορούσαν για τις προφάσεις και τα μέσα που θα χρησιμοποιούνταν. Εκείνος που ζητάει *γῆν καὶ ὕδωρ* και είναι αμετάκλητα αποφασισμένος να διεξάγει απρόκλητο επιθετικό πόλεμο για να τα αποκτήσει, εκ των

⁶ Τα αποτελέσματα της σκυθικής εκστρατείας ήταν πενιχρά και εντελώς προσωρινά ενώ ο Δαρείος μετά βίας απέφυγε την πανωλεθρία. Συλλογικό έργο 1971, Τόμος Β', 282-284.

⁷ Ηρόδοτος, 1992, ΣΤ 94 και Ζ 8.

πραγμάτων γνωρίζει τις ηθικές αδυναμίες της θέσης του και ο πολιτικο-στρατιωτικός ρεαλισμός του προσπερνά με άνεση τα ηθικά επιχειρήματα χωρίς να υπεισέρχεται σε οποιαδήποτε διαλεκτική διαδικασία. Ο δίκαιος πόλεμος καθίσταται με αυτόν τον τρόπο αποκλειστική υπόθεση του αδύνατου και απεγνωσμένο αίτημα του μειονεκτούντος ενώ διαθέτει πλέον τόση σημασία, όση του επιτρέπει η ιστορία.

2. Κίμων και Αγησίλαος

Με δύο γενιές περίπου να χωρίζουν τους δύο μεγάλους στρατηγούς και τις εποχές τους, παρατηρούμε ότι οι γεωπολιτικές εξελίξεις έχουν βάλει την σφραγίδα τους στην έννοια του δίκαιου πολέμου. Σαφώς η περίπλοκη πλέον ισορροπία δυνάμεων και οι ειδικές συνθήκες που διαμόρφωσαν οι δύο αποτυχημένες περσικές εκστρατείες εναντίον της Ελλάδος έχουν προκαλέσει άμεσο αντίκτυπο στην ηθική. Αθηναίοι και Λακεδαιμόνιοι πασχίζουν να αποδείξουν ότι οι πολεμικές τους ενέργειες όχι μόνο είναι συμβατές με την ελευθερία και την δικαιοσύνη αλλά και ότι αμφοτέρωθεν είναι, ως ηγεμόνες, οι εγγυητές αυτής της διαδικασίας.

Ο Κίμων (510 - 449 π. Χ.) με τις ήπιες και έντιμες τακτικές του⁸ και ο Αγησίλαος Β' (443 - 359/358 π. Χ.) με τους απλούς και φερέγγυους χειρισμούς του⁹ ταυτίζονται εντυπωσιακά ως προς την στοχοθεσία και την απώτερη, κρυμμένη επιδίωξη των πόλεων-κρατών τα οποία αντιπροσωπεύουν. Ο πρώτος εκ των δύο συμβάλλει τα μέγιστα στην διαμόρφωση της νέας πανελλήνιας ηθικής αντίληψης και αυτό το επιτυγχάνει με άξονα την ίδια του την συμπεριφορά. Όντας αυθεντικός στον ηθικό προσανατολισμό του κατορθώνει να αντικειμενοποιήσει με την διαγωγή του το πνεύμα των Μηδικών. Πραγματοποιεί σχεδόν το απόλυτο και μάλιστα σε τρία μέτωπα: «*ειρήνη με τους εχθρούς, ηγεμονία ανάμεσα στους συμμάχους και ομόνοια με τους Λακεδαιμόνιους*»¹⁰. Επί των ημερών του ο δίκαιος πόλεμος συνταυτίζεται με την έννοια της συνεργασίας, της συνέπειας, της αμεροληψίας και της δικαιοσύνης¹¹. Αρκετά χρόνια μετά, ο Αγησίλαος ακολουθώντας το δρόμο που άνοιξε ο Κίμων καταλήγει σε μια λιγότερο επιτυχημένη πορεία¹². Αυτό δεν συμβαίνει επειδή υστερεί σε ικανότητες αλλά γιατί οι εξωτερικές συνιστώσες έχουν αλλάξει άρδην. Αναγκασμένος να δράσει σε ένα τραχύ μετεμφυλιακό περιβάλλον καταφέρνει το

⁸ Πλούταρχος 1993, *Κίμων* 11.

⁹ Πλούταρχος 2008, *Αγησίλαος* 15. Ξενοφών, 1993, *Αγησίλαος*, XI 1-13.

¹⁰ «πρὸς μὲν τοὺς πολεμίους εἰρήνην, παρὰ δὲ τῶν συμμάχων ἡγεμονίαν, πρὸς δὲ Λακεδαιμονίους ὁμόνοιαν». Πλούταρχος 1993, *Λεύκολλος* 45.4.

¹¹ Πλούταρχος 1993, *Κίμων* 12.1, 16.3, 18.1.

¹² Αυτόθι, 19.4.

καλύτερο στις δεδομένες συνθήκες. Το επίτευγμά του είναι ότι συντηρεί την συλλογική ηθική αντίληψη η οποία καθαγιάζει τις πολεμικές επιχειρήσεις που εκτελούνται ως αντίποινα σε παρελθοντικές, ενεστώσες ή μελλοντικές αδικίες. Καθόλου συμπτωματικό δεν είναι ότι αυτή η πανελλήνια αντίληψη βρίσκεται σε αρμονία με τα επιμέρους συμφέροντα των πόλεων-κρατών την συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Ούτε καν ο μέγας βασιλεύς των Περσών δεν είναι σε θέση να απορρίψει την νομιμοποιητική ευλογία του δίκαιου πολέμου. Ο ίδιος μέσω των σατραπών του εμφανίζεται να ευνοεί οικονομικά αλλά και ηθικά την συμμαχική παράταξη και τα πρόσωπα που εγγυώνταν κάθε φορά την μακρόχρονη ειρήνη και ευημερία των ελληνικών πόλεων¹³. Ακόμα και τις στιγμές της μη άμεσης αντιπαράθεσης με την Αθηναϊκή Συμμαχία ή την Πελοποννησιακή Συμμαχία, οι Πέρσες δεν παραλείπουν να υπενθυμίζουν στους υποτελείς και στους ουδέτερους Έλληνες την δική τους ευφυή διαχείριση των υποθέσεων των υπηκόων λαών, την θρησκευτική και πολιτική ελευθερία¹⁴ και την ευνομία που απολαμβάνουν με μικρό κόστος. Φυσικά λησμονούν να αναφέρουν τις οικονομικές και τις στρατιωτικές υποχρεώσεις απέναντι στην κεντρική εξουσία, όμως έστω κι έτσι καταφέρνουν να υπονομεύσουν με επιτυχία την επιχειρηματολογία του δίκαιου πολέμου που προβάλλουν οι Έλληνες και να προκαλέσουν δεύτερες σκέψεις στις πόλεις-κράτη που βολιδοσκοπούνται ή που πιέζονται να συμμετάσχουν στις εχθροπραξίες. Αντικειμενικά και αν συνυπολογίσει κανείς τις καταστροφές από τον ακατάπαυστο πόλεμο, τις εμφύλιες στάσεις, τις συχνές αντεκδικήσεις, την πρόσθετη φορολογία και την ζημιά στις οικονομίες την οποία αποφέρουν οι διαρκείς και συνεχώς επαναλαμβανόμενες πολεμικές επιχειρήσεις οι οποίες δεν φαίνονται να καταλήγουν κάπου, η περσική διαχείριση δείχνει να τηρεί αυτό που υπόσχεται: είναι ευμενέστερη από αυτήν των Ελλήνων και φορολογικά και πολιτικά.

Είναι ο καταμερισμός της στρατιωτικής ισχύος σε πολλούς πόλους που προκρίνει αλλά και απαιτεί αυτές τις αλλαγές στην ηθική συζήτηση. Αν η οπλική φάλαγγα και η τριήρης αποτέλεσαν τα πιο επιτυχημένα προϊόντα των μηδικών πολέμων, είναι αλήθεια ότι πίσω από αυτά σωρεύονται πλήθος απόβλητα τα οποία κανείς δεν θέλει να δει. Η μανία της ηγεμονίας, οι επιθετικοί πόλεμοι εναντίον ουδετέρων, η βαριά και άδικη φορολογία στους φίλους, η απαξίωση των συμμαχιών,

¹³ Ξενοφών, *Ελληνικά*, Δ VIII 1-2.

¹⁴ Που αναφέρεται αλλά και εξαντλείται στην εκλογή τοπικών αρχόντων.

η τρομοκρατία σε βάρος συμπολιτών, η σχετικοποίηση των αξιών, η γενίκευση του ηθικού καιροσκοπισμού, ο «εθνικός»¹⁵ μηδενισμός, είναι μερικά από αυτά.

Από πραγματιστική σκοπιά δεν υφίσταται δίκαιος πόλεμος από το 479 έως το 387 π. Χ. , τουλάχιστον στο επίπεδο των τότε «υπερδυνάμεων». Εκείνο που έχουμε είναι μια *τριπλή παραλλαγή*¹⁶ ενός πολέμου που αφορά σφαίρες επιρροής. Οι πόλεις του Αιγαίου, των παραλίων της Ιωνίας, του Ελλησπόντου και του Εύξεινου Πόντου διεκδικούνται από τους ανταγωνιστές με διάφορα ιδεολογικά προσχήματα αλλά πάντοτε πάνω σε σταθερή εξουσιαστική βάση. Προϊόντος του χρόνου, άλλοτε από συμφέρον, άλλοτε από ανάγκη, άλλοτε από φόβο, η πλειοψηφία των πόλεων κατορθώνει να περάσει και από τα τρία στρατόπεδα. Είναι συνεπώς παράλογο να αναζητά κανείς ποιος έχει τα δίκαια με το μέρος του, καθώς πιο ουσιαστικό θα ήταν να διερευνηθεί για πόσο χρόνο τα έχει με το μέρος του.

Η διακύμανση του ηθικού μηνύματος και των αλλαγών που επιφέρει στην καθημερινή ζωή των πολιτών απεικονίζεται γλαφυρά και σχεδόν κωμικοτραγικά και στις δύο όψεις του νομίσματος: Η από επιλογή ισχυρή στο ναυτικό Αθήνα που εξορμούσε για να φέρει την Ελλάδα κάτω από την επιρροή της αναγκάζει τους Πέρσες να δεχτούν τους όρους της με την άκρως επιτυχημένη για τους Έλληνες *Ειρήνη του Καλλία* ή *Κιμώνεια Ειρήνη* (449 π. Χ.). Στην άλλη πλευρά, η τεχνηέντως και συμπτωματικά θαλασσοκράτειρα Σπάρτη που εξορμούσε για να ελευθερώσει την Ελλάδα¹⁷, εκλιπαρεί την προστασία των συμφερόντων της υποχωρώντας σε όλα τα θέματα και υπογράφοντας την επαίσχυντη και ολέθρια για τους Έλληνες *Ειρήνη του Βασιλέως* ή *Ανταλκίδεια Ειρήνη* (387/386 π. Χ.). Αν τα στοιχεία των εκστρατειών στην Μικρή Φρυγία, στον Ελλήσποντο, στην Λυδία, στην Κύπρο και αλλού επιτυγχάνουν να ενσωματώσουν κάποια ψήγματα δίκαιου σκοπού ή έστω αναμενόμενης παρέμβασης που ερείδεται σε ηθικά κίνητρα, αυτό μόνο ως εξαίρεση μπορεί να εκληφθεί. Στο έδαφος της Αιγύπτου και πριν και μετά τους ελληνικούς εμφύλιους πολέμους οργανώνονται αμιγώς τυχοδιωκτικές και μισθοφορικές εκστρατείες¹⁸ για τις οποίες ούτε οι ίδιοι οι συμμετέχοντες Αθηναίοι και Λακεδαιμόνιοι δεν θα τολμούσαν να ισχυριστούν ότι αποτελούν κάτι που προσομοιάζει έστω και αμυδρά με δίκαιο πόλεμο.

¹⁵ Ο όρος «εθνικός» εδώ αναφέρεται κυρίως στην πόλη-κράτος.

¹⁶ *Τετραπλή* αν στο τρίπτυχο Αθήνα-Σπάρτη-Περσία προστεθεί και η σύντομη ηγεμονία των Θηβών.

¹⁷ Θουκυδίδης, 2011, II 8.4.

¹⁸ Θουκυδίδης, 2011, I 104-110. Πλούταρχος, *Αγησίλαος*, 36-40.

Μόνιμος συνομιλητής και συμπαραστάτης, η Περσική Αυλή δέχεται πρέσβεις και ανταλλάσσει εξυπηρετήσεις με όλους τους ενδιαφερόμενους, ενισχύοντας την θέση της στο παρασκήνιο των γεγονότων όταν δεν συμμετέχει και η ίδια στρατιωτικά στις συρράξεις. Συνεπής καταναλωτής των ευκαιριών που προσφέρουν οι ηθικές και ιδεολογικές υπαναχωρήσεις των αντιπάλων της, διοικεί διαιρώντας περαιτέρω τους ανίκανους να ομονοήσουν και χρηματοδοτεί αφειδώς τους «δίκαιους» πολέμους τους.

3. Κύρου Ανάβασις και Κάθοδος των Μυρίων

Η λόγω συνεχούς εκγύμνασης στρατιωτική υπεροχή των ελληνικών φαλάγγων, η ανωτερότητα των όπλων τους και οι πρωτοποριακές τακτικές που ακολουθούσαν έκαναν περιζήτητη την παρουσία τους στις συγκρούσεις ανά τον τότε γνωστό κόσμο. Ταυτόχρονα με αυτήν την «εξωστρέφεια» που οφείλεται στις ικανότητες και που προορίζεται να καλύψει την διεθνή «ζήτηση» εμφανίζεται το παράπλευρο αίτημα της ηθικής μετάλλαξης. Ο πολίτης οπλίτης που υπερασπίζεται την πόλη που γεννήθηκε μεταμορφώνεται σε *ἀπολι* μισθοφόρο που νοικιάζει τα όπλα του σε οποιονδήποτε μπορεί να πληρώσει. Αν αυτό γινόταν σε κάποιο βαθμό και προηγουμένως, τώρα η εφαρμογή του είναι σχεδόν καθολική.

Η *μισθοφορά* εκ προοιμίου ελάχιστη σχέση έχει με την υπεράσπιση του άστεως. Παρόλο που ο όρος χρησιμοποιήθηκε αρχικά στην Αθήνα για να δηλώσει την θεσμοθετημένη αμοιβή των πολιτών που εγκατέλειπαν προσωρινά την εργασία τους για να συμμετάσχουν στα δημόσια λειτουργήματα, κατάληξε να σημαίνει την αντιμισθία για υπηρεσίες που είχαν σχέση με τον πόλεμο. Η στρατιωτική υποχρέωση και το καθήκον προς την πόλη αντικαθίστανται από την τυχοδιωκτική παρόρμηση και την προσδοκία του κέρδους. Οτιδήποτε σχετίζεται με την δικαιοσύνη είναι φανερό ότι χάνεται στην διαδρομή ενώ ως ζωντανός οργανισμός η γλώσσα απλά αποτυπώνει αυτή την μεταβολή.

Αν η παγίδευση της ηγεσίας είναι η αρχή του προβλήματος για το μισθοφορικό σώμα των Μυρίων, αυτό δεν κάνει την διαδρομή των αρχομένων δικαιότερη. Με την εξόντωση των στρατηγών από τον πανούργο Τισσαφέρνη η αναγκαστική στροφή του στρατεύματος στην δημοκρατία και την αυτο-οργάνωση¹⁹ δεν επαναφέρει αυτόματα και τον δίκαιο χαρακτήρα της αυτο-υπεράσπισης. Η συνέχεια της πορείας από το σημείο που λήγει η άδικη και άδοξη εκστρατεία του Κύρου, μόνο στους κινδύνους

¹⁹ Συλλογικό έργο, 1971, Τόμος Γ1, 338-340.

του επαγγέλματος είναι δυνατόν να καταταγεί. Η κατά τα άλλα εύλογη και αξιοθαύμαστη προσπάθεια των Μυρίων για την επιστροφή στην χώρα προέλευσής τους μέσω εχθρικών εδαφών δεν παύει να αποτελεί ένα σύνολο από επιθετικές ενέργειες, απρόκλητες όσο και αναπόφευκτες και σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να λάβουν τον χαρακτηρισμό *δίκαιος πόλεμος*.

Αδιάφορο αν ο σκοπός είναι εξ ορισμού αμυντικός και αν συνάδει με την απόλυτη ανάγκη, η λεηλασία όσων περιοχών τυχαίνει να βρίσκονται στο δρόμο της καταδιωκόμενης στρατιάς με σκοπό την απόκτηση τροφής καθώς και η ένοπλη σύγκρουσή της με τους ντόπιους για την απρόσκοπτη διέλευση συμπίπτουν εντυπωσιακότατα με την έννοια του επιθετικού και του κατακτητικού πολέμου. Η απουσία δόλου και επιμελούς προσχεδιασμού λειτουργεί ως ποσοτικό ελαφρυντικό όμως δεν αρκεί να καλύψει κανένα άλλο ζήτημα και ειδικότερα τον ηθικό σχετικισμό που υποβόσκει ως σημαίνουσα εναλλακτική σε παρόμοια «οριακά» παραδείγματα. Περιπτώσεις που θέτουν σε αμφιβολία την εφαρμοσιμότητα των τριών κριτηρίων που θέσαμε παραπάνω στο υποκεφάλαιο 1 όπως συμβαίνει με «προληπτικούς» πολέμους ή διαμάχες για αμφισβητούμενες περιοχές και σφαίρες επιρροής είναι κάτι πολύ συνηθισμένο σε βαθμό που να γίνεται ο κανόνας.

Η μεγάλη δυσκολία που παρουσιάζει το εγχείρημα της οριοθέτησης του *δίκαιου πολέμου* αποδεικνύεται πολλές φορές συναφές πρόβλημα με την εξιχνίαση των ηθικών κινήτρων μιας πράξης χωρίς να προσμετρηθεί το τελικό της αποτέλεσμα. Η διακρίβωση της συλλογικής ηθικής ευθύνης -αν υφίσταται κάτι τέτοιο- ανάγει το θέμα στην πολιτειακή δομή, στην *παιδεία* υπό ευρεία έννοια, αλλά κυρίως στην τρέχουσα ηθική της υπό μελέτη κοινωνίας. Οι περιπτώσεις που επιτυγχάνουν να θεωρηθούν ως «καθαρές» φαίνονται ωστόσο να μειοψηφούν.

Γ. ΟΙ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ

Στην προσέγγιση της έννοιας του *δίκαιου πολέμου*, μας δόθηκε η ευκαιρία να πάρουμε μια πρώτη γεύση τόσο των εγγενών ηθικών διαφοροποιήσεων λόγω στρατιωτικής ισχύος και γεωγραφικής θέσης όσο και των μετατοπίσεων (μεταβολών της ηθικής) λόγω εξελίξεων στην οικονομική δραστηριότητα και αλλαγών στην κοινωνική διαστρωμάτωση. Διαφορετική είναι η ηθική μιας αγροτικής κοινωνίας από εκείνη μιας εμποροβιομηχανικής, όπως διαφορετική είναι η ηθική του δουλοπάροικου από εκείνη του ελεύθερου αγρότη. Η οριζόντια και κάθετη δόμηση των αξιών και των αρχών κάθε κοινωνίας συστήνει ένα ιδεολογικό πλέγμα το οποίο έχει ως αποστολή να απορροφά τις πιέσεις που εξασκούν οι άνεμοι της αλλαγής και να διατηρεί κατά το δυνατόν την κοινωνική συνοχή. Το πόσο ελαστικό ενδέχεται να είναι αυτό το πλέγμα και το ποια θα είναι η χρονική αντοχή του καθορίζεται από ένα πλήθος παράγοντες μερικοί από τους οποίους είναι η γενεσιουργός αιτία του, ο βαθμός αποδοχής του, ο ρυθμός των αλλαγών και οι απρόβλεπτες διακυμάνσεις.

1. Η ιδιομορφία στις αρχές της ελληνικής πόλεως

Ασχέτως αν οι ελληνικές πόλεις του 5^{ου} και 4^{ου} π. Χ. αιώνα τυχαίνει να είναι περισσότερο ή λιγότερο δημοκρατικές, όλες διαθέτουν από την στιγμή της ίδρυσής τους μερικά διατοπικά χαρακτηριστικά: α) Τον σχηματισμό της πόλης γύρω από το ιερό, β) την αρχαϊκή ηθική των θεών και των ηρώων που αντανακλάται στο ταξικό οικοδόμημα της εποχής, γ) την ικανοποιητική αυτάρκεια, δ) την στενά εννοούμενη «ιθαγένεια» ή με άλλα λόγια το εκ γενετής δικαίωμα κάποιου να αποτελεί πολίτη μιας πόλεως και τα καθήκοντα που απορρέουν από αυτό και ε) την αμεσότητα στην πολιτειακή διαχείριση.

Η πόλη-κράτος σχηματίζεται εντός των συντεταγμένων που θέτουν τα αγροτικά ιερά της περιφέρειας την οποία εξουσιάζει²⁰, συνήθως γύρω από μια οχυρή θέση (ακρόπολη) που επίσης περιλαμβάνει χώρο λατρείας και βωμό. Τα αγροτικά ιερά ως

²⁰ Polignac, François de., *Η γέννηση της αρχαίας ελληνικής πόλης*, 63-70.

εδαφικά οροθέσια αποτελούν χειροπιαστές εκφάνσεις της κρατικής κυριαρχίας και ενίοτε σημεία τριβής με τις γειτονικές πόλεις καθώς και αντικείμενα διεκδικήσεων.

Με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο τα σύνορα της πόλεως σημαδεύονται από θρησκευτικά κτίσματα, η ηθική της ριζώνει στην αρχέγονη ταξική αρχιτεκτονική των αγροτικών κοινωνιών της ανακτορικής περιόδου όπου αρετές όπως η ανδρεία, η φιλοτιμία, η ακεραιότητα, η ευθύτητα, η μεγαλοψυχία, η αλληλοϋποστήριξη είναι τοποθετημένες στην κορυφή της κλίμακας και οι κάτοχοι των γαιών θεωρούνται αυταπόδεικτα οι γενναιότεροι και αξιότεροι των πολιτών²¹.

Γεωμορφολογικοί λόγοι όπως το δύσβατο του εδάφους και το περιορισμένο των πόρων που αυτό μπορεί να αποδώσει -συν την αδυναμία τακτικής επικοινωνίας λόγω καιρικών συνθηκών- προστίθενται σε πολιτικούς αντίστοιχους. Η μη εξάρτηση από εχθρικά διακείμενες πόλεις για τα είδη πρώτης ανάγκης ανάγεται σε πρωταρχικό κανόνα άμεσα συνδεδεμένο με την ποιότητα της ελευθερίας και της αυτοδιάθεσης που απολαμβάνει το σύνολο των πολιτών. Πολύ πριν από την εξειδίκευση της έννοιας της *αυτάρκειας* από τον Αριστοτέλη²² η πόλη-κράτος οδηγείται αυθόρμητα σε πρακτικές λύσεις. Όταν η αυτάρκεια δεν είναι μονομερώς εφικτή έχουμε συνένωση περισσότερων κοινοτήτων σε μια²³ όμως είναι πάντοτε φανερό πως σε αυτή την φάση πρόκειται για δημιουργήματα της ανάγκης.

Η ζηλότυπα περιφρουρούμενη ιδιότητα του πολίτη την οποία εξασφαλίζει κανείς με την καταγωγή φαίνεται να διατρέχει τα χρόνια ανεπηρέαστη από τις υπόλοιπες αλλαγές. Οι Αθηναίοι λόγου χάριν που εκμεταλλεύονται την κοινή ιωνική καταγωγή για να ιδρύσουν και να συντηρήσουν την Δηλιακή Συμμαχία, δεν αγγίζουν τις διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στους πολίτες των πόλεων-μελών, ούτε ενδιαφέρονται να απονείμουν την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη στους συμμάχους²⁴. Αυτό γίνεται μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις όταν η ανάγκη είναι επιτακτικότερη και οι υποχρεώσεις που εκπληγάζουν από την ιδιότητα του πολίτη ισούνται ή υπερκαλύπτουν τα αντίστοιχα δικαιώματα. Στενά συνδεδεμένη με την προστασία της «αθαγένειας» είναι η οπλιτική «επανάσταση»²⁵ που εξαπλώνεται σταδιακά μετά τον

²¹ Η ηθική που περιγράφουν τα Ομηρικά Έπη απέχει αρκετά από την εννοιολογική εκτροπή που αποπειράται ο Φ. Νίτσε στην αναζήτηση της γενεσιουργού διαδικασίας της ηθικής, ανάγοντας ετυμολογικά τον δυϊσμό καλού και κακού στις ταξικές και ανθρωπολογικές διαφορές. Η αρχαϊκή ηθική είναι εξ αρχής συνυφασμένη με τις ανάγκες της πόλεως. Πρβλ. Nietzsche, Friedrich, *Γενεαλογία της Ηθικής*, 2010, 49-54.

²² *Ηθικά Νικομάχεια*, 2006, 1097b.

²³ Όλυνθος το 432 π.Χ. και Ρόδος το 408 π.Χ., *Cambridge Ancient History*, Vol. V, xv.

²⁴ Αυτόθι, xv.

²⁵ C. Mossé – A. Schnapp-Gourbeillon, *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, 2013, 185-187.

7^ο αιώνα π.Χ. σε αρκετές πόλεις. Οι βαριά οπλισμένοι πεζοί που σχηματίζουν την φάλαγγα απομακρύνονται από το στερεότυπο του ατομικού κατορθώματος της ομηρικής εποχής, μεταβαίνοντας σε πιο συλλογικές τακτικές μάχης²⁶. Στο βάθος ιχνογραφείται ένα πρώιμο κοινωνικό συμβόλαιο εφόσον έχουμε πέρασμα από την παντοδυναμία της αλαζονικής αριστοκρατίας σε ένα πιο διευρυμένο σύστημα λήψεως αποφάσεων, τόσο στρατιωτικών όσο και πολιτικών. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει όμως ότι η φάλαγγα παρά τις καινοτομίες που εισάγει στην πολεμική τέχνη είναι αρκούτως αριστοκρατικά δομημένη. Και εδώ είναι εμφανείς οι ταξικές διαφορές: ναι μεν το πλήθος των ίσων μεταξύ τους οπλιτών έχει υποκαταστήσει τους ευγενείς ήρωες της παλιάς εποχής, όμως είναι εκλεκτικά επιλεγμένο μέσω της καταγωγής και ταξικά στρωματοποιημένο στην στρατιωτική του εξειδίκευση.

Το πέμπτο διατοπικό στοιχείο της ελληνικής ιδιομορφίας είναι η *αμοιβαία πολιτειακή οικειότητα*²⁷ η οποία δεσπόζει αλλά δεν εξαντλείται μόνο στο επίπεδο της στελέχωσης των αξιωμάτων. Η *πόλις*, αυτό το ιδιαίτερο κρατικό μόρφωμα-προϊόν του ελληνικού χώρου είναι οργανωμένο και θεσμοθετημένο σε ανθρώπινα μέτρα και όλοι σχεδόν οι πολίτες γνωρίζονται μεταξύ τους. Οι *γνώριμοι*²⁸ και ο *δήμος*, οι πλούσιοι γαιοκτήμονες και οι έμποροι, οι αγαθοί και οι φαύλοι, είναι αυτοί που ρυθμίζουν κάθε φορά τα της πόλεως, ανάλογα με τις περιστάσεις. Μοιραία οι αποφάσεις που αφορούν την διοίκησή της δεν είναι πάντοτε οι καλύτερες αφού οι προσωπικοί δεσμοί, οι ελλοχεύουσες υποχρεώσεις και οι φατριακές προκαταλήψεις στην εκτίμηση της επιμέρους ηθικής αξίας των ηγετών οδηγούν τους πολίτες σε σφάλματα και τις πόλεις σε οδυνηρές περιπέτειες²⁹. Όμως στις δύσκολες στιγμές το σύστημα αυτό της αμεσότητας δείχνει γενικά να λειτουργεί³⁰. Η σχεδόν αυτόνομη γνώση για τις ιδιότητες και τον χαρακτήρα ενός εκάστου από τους πολιτειακούς λειτουργούς και η αναζήτηση συμπληρωματικής πληροφόρησης στο εγγύς περιβάλλον,

²⁶ Αυτόθι, 158.

²⁷ Με μια μικρή επιφύλαξη ως προς το δόκιμο του όρου.

²⁸ Η αριστοκρατία.

²⁹ «ἄξιον Ἐφεσίοις ἠβηδὸν ἀπάγξασθαι πᾶσι καὶ τοῖς ἀνήβοις τὴν πόλιν καταλιπεῖν, οἵτινες Ἐρμόδωρον ἄνδρα ἐωυτῶν ὀνήιστον ἐξέβαλον φάντες· ἡμέων μὴδὲ εἷς ὀνήιστος ἔστω, εἰ δὲ μὴ, ἄλλη τε καὶ μετ' ἄλλων». [Αξίζει να πάνε να κρεμαστούν όλοι οι Εφέσιοι που πέρασαν την εφηβεία και να παραδώσουν την πόλη τους στους ανήλικους, γιατί εξόρισαν τον Ερμόδωρο, άνδρα κατά πολύ ανώτερό τους, λέγοντας ότι: από εμάς κανένας να μην είναι καλύτερος κι αν τυχόν υπάρχει κάποιος, ας πάει αλλού να ζήσει με άλλους]. Ηράκλειτος, DK 121, Diels-Kranz 2005, 363-364.

³⁰ Οι Ελληνικές πόλεις-κράτη παρά τις τεράστιες μεταξύ τους διαφορές κατάφεραν να συνεννοηθούν και να δράσουν από κοινού με μεγαλύτερη ευκολία απ' ό,τι οι τοπικοί και οι αυτόκλητοι «βασιλιάδες» των γύρω περιοχών. Ασιατικές εθνότητες αλλά και ελληνικές φυλετικές ομάδες όπως οι Θράκες και οι Μακεδόνες, αν και πληθυσμιακά ισχυρές, δεν έφεραν καμία οργανωμένη αντίσταση στην περσική εισβολή, προφανώς λόγω έλλειψης πολιτειακής οργάνωσης. Πρβλ. Ηρόδοτος, 1992, Ε 1-3.

συνηγορούν σε μια ιδιάζουσα διαδικασία διαμόρφωσης αυτού που ονομάζουμε «προσωπική γνώμη» και σε μια εξίσου σπάνια μορφή αξιολόγησης αλλά και επαναπροσδιορισμού της πραγματικότητας.

Υποσυνείδητα, στον αντίποδα του τυράννου και του δημαγωγού βρίσκεται πάντοτε η *αρχή του πρώτου* ανδρός αδιάφορο εάν αυτός ο πρώτος άνδρας εκπροσωπεί ή όχι συγκεκριμένη τάξη και αδιάφορο είναι αιρετός στην αρχή ή κληρονομικός κάτοχός της. Οι πολίτες τείνουν να συσπειρώνονται γύρω από τον άρχοντα μόνον όταν τον θεωρούν ικανό να τους οδηγήσει στην σωτηρία και μόνον όταν αυτός τηρεί το αναγκαίο μέτρο. Η τυραννία και η οχλοκρατία όντας παρεκβάσεις πολιτευμάτων και επειδή αποβλέπουν στην ικανοποίηση των συμφερόντων ορισμένων τάξεων³¹ δεν ευδοκιμούν για μεγάλο χρονικό διάστημα στον ελληνικό πολιτικό χώρο. Κι αυτό γιατί η συσπείρωση των πολιτών γύρω από τον άρχοντα είναι προαιρετική, είναι ο μεταβλητός παράγων ο οποίος εδράζεται στην ηθική και ταυτόχρονα στην παράδοση της πολιτικής οργάνωσης της ίδιας της πόλης.

Παρατηρούμε ότι στην πλειονότητα των πόλεων-κρατών η διακύμανση των πολιτικών συστημάτων ακολουθείται από ανάλογη διακύμανση στις ηθικές αξίες και στις παραδόσεις χωρίς αυτό να επηρεάζει την διαρκή επαναξιολόγηση των ηγετών η οποία αποτελεί κυρίαρχο γνώρισμα ασχέτως με τις επιμέρους πολιτικές συνθήκες. Η γενικότερη τάση είναι εμφανώς φυγόκεντρος από τον απολυταρχικό τρόπο διακυβέρνησης αφού ακόμα και στην θεσμικά στρατοκρατική Σπάρτη οι βασιλείς έχουν από νωρίς μεταβληθεί σε διακοσμητικά πρόσωπα και κάποιες ουσιώδεις αποφάσεις λαμβάνονται δια βοής από την *Απέλλα*.

Με την οικονομική εξέλιξη και την ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας οι παραδοσιακές δομές δέχονται τα βέλη ενός διαζευκτικού ρεύματος και μολονότι η χωροταξική και διαπροσωπική διάσταση μένουν απαρασάλευτες, η ηθική του άστεως αναγκάζεται να υποχωρήσει, να ανανοηματοδοτήσει, να αντικαταστήσει και να υιοθετήσει αξίες.

Εν κατακλείδι οι συγκρούσεις του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα π. Χ. διαθέτουν ένα μοναδικό χαρακτηριστικό: αποτελούν ιδιωματικούς πολέμους της ελληνικής πόλεως. Αφενός η ύπαρξη μιας σειράς από τοπικές ηθικές οι οποίες είτε αρνούνται εντελώς είτε είναι απλά επιφυλακτικές στις κοσμοπολίτικες αλλαγές και αφετέρου μια ηθική συγκοινωνούντων δοχείων όπου οι μεταβολές επικοινωνούνται ταχύτατα και οι

³¹ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1993, 1279b 4-10.

κοινωνίες των πόλεων-κρατών αντιγράφουν και εφαρμόζουν τα επιτυχημένα πρότυπα είτε αυτά αναφέρονται σε νομοθεσία είτε σε ηθικές επιταγές, δημιουργούν έναν μη προβλέψιμο ηθικοπολιτικό και διαπολιτειακό στροβιλισμό. Ένα τέτοιο εκτεταμένα χαοτικό υποσύστημα αλληλοαναιρούμενων και αλληλοτροφοδοτούμενων ηθικών παραλλαγών ήταν για μερικούς αναπόφευκτο να οδηγηθεί στην σύγκρουση και στον εκμηδενισμό ή, αν το δει κάποιος από διαφορετική οπτική γωνία, να παράσχει την καταληκτική ηρεμία και την σταθερότητα της επίγνωσης. Η εξέλιξη της συζήτησης για την ηθική και η εκρηκτική δημιουργικότητα στο πεδίο της φιλοσοφίας, μεταβολές που δεν είναι εύκολο να αποσυνδεθούν από την καθολικότητα και την κοινωνικο-ψυχολογική πίεση των γεγονότων των συγκεκριμένων εμφυλίων πολέμων, θα αποτελέσουν μόνιμη αν και διαμφισβητούμενη πηγή του σημερινού παγκόσμιου πολιτικού φαντασιακού³².

2. Αντλώντας από την δεξαμενή της αρχαϊκής ηθικής

Η ετυμολογική αλλά και πραγματιστική καταγωγή της λέξης *ηθική* από το *ἦθος* (*ἔθος*) δηλαδή την συνήθεια και η εμφανής σχέση της με το φυσικό δίκαιο δεν μπορούν παρά να υπογραμμίζουν από πολύ νωρίς την κοινωνική παράμετρό της. Ακόμα και η συνειδητά επιλεγόμενη ατομική ηθική ή η απουσία της³³ βρίσκονται πάντοτε σε συνάρτηση με την δεδομένη κοινωνική ηθική, συγκεκριμένα με την ηθική της πόλεως-κράτους.

Η δεξαμενή από όπου οι πόλεις αντλούν τις αρετές και εκείνες την καταξίωσή τους είναι η *αρχαϊκή ηθική*. Η ηθική που περιγράφεται στα ομηρικά έπη συνιστά ένα ομοιογενές στην διάρθρωσή του αρεταϊκό σύστημα με ενδιαφέρουσα δυναμική το οποίο δεν υπακούει σε γραμμικές ερμηνείες των αιτίων αλλά διαθέτει έμφυτη μια δική του ηθική ποιότητα προσανατολισμένη στην διεξαγωγή του πολέμου. Με άλλα λόγια, υπάρχει *έν πολέμω* για να υπάρχει. Δεν εμφανίζεται ως επακόλουθο μιας αμυντικής στάσης απέναντι στην εχθρική αβεβαιότητα του περιβάλλοντος αλλά ως παράρτημα ενός πρωτεύοντος ενστίκτου όπως εκείνο της αυτοσυντήρησης και ως *modus vivendi et operandi*. Η ομηρική ηθική των ημιθέων, των βασιλέων και των υπερ-ηρώων δεν είναι ηθική επεκτατισμού και εξουσιασμού, δεν είναι ακόμα

³² Καστοριάδης Κορνήλιος, 2000, *Η άνοδος της ασημαντότητας*, 191-198.

³³ Για παράδειγμα, όταν κάποιος δεν μπορούσε με άλλο τρόπο να προσποριστεί τα προς το ζην, η διατοπική κοινωνική ηθική του επέτρεπε να γίνει μισθοφόρος, πειρατής ή ληστής χωρίς αυτό να θεωρείται μειωτικό αλλά αντίθετα ως απόλυτο γεγονός του παρείχε ακόμα και κάποια αίγλη. [«...οὐκ ἔχοντός πω αἰσχύνῃν τούτου τοῦ ἔργου, φέροντος δέ τι καὶ δόξης μᾶλλον»]. Θουκυδίδης, 2011, I 5.1-3.

εργαλειοποιημένη από τις οικονομικές αριστοκρατίες. Όσο ωμή και απροσποίητη μπορεί να είναι στην αποτίμηση και στην διαχείριση της πραγματικότητας, άλλο τόσο διαλλακτική και μετριοπαθής αποδεικνύεται αν δει κάποιος και την εξισοροποιητική της πλευρά³⁴.

Εντελώς παράδοξα, ένας κόσμος βουκολικός, ειρηνικός και εσωστρεφής συνυπάρχει με τον βίαιο, πολεμικό και εξωστρεφή κόσμο των απίστευτων κατορθωμάτων. Στον ίδιο τόπο και χρόνο με το θορυβώδες και εγωιστικό μικροσύμπαν του Ομήρου υπάρχει το γαλήνιο και συνεργατικό του Ησιόδου. Η παράλληλη ύπαρξη ομηρικής και ησιόδειας ηθικής εκ των οποίων η δεύτερη είναι φαινομενικά νεότερη αλλά καθόλου υποδεέστερη, μας υποχρεώνει να εκτείνουμε το φάσμα της αρχαϊκής ηθικής με έναν τρόπο που να συμπεριλαμβάνει την πραγματική πολυτυπία της και το ουσιαστικό της βάθος και όχι την ιστορικά παραδοθείσα μέχρι πρότινος εκδοχή της³⁵. Ασφαλώς στερημένη από το *κῶδος* και το *κλέος* της ομηρικής καθημερινότητας η ησιόδεια αντίστοιχη φαίνεται φτωχή και τετριμμένη. Ασύγκριτα πιο συναρπαστικός είναι ο βίος και τα έργα του πολεμιστή από εκείνον και εκείνα του γεωργού. Βέβαια χωρίς την τροφή που παράγει ο γεωργός στο χωράφι του, ο πολεμιστής δεν μπορεί να δοξαστεί στο πεδίο της μάχης. Όλοι θαυμάζουν τους μόχθους και τα έργα της ημέρας όμως η νύχτα της ξεκούρασης του νου και της ανασυγκρότησης των δυνάμεων είναι το ίδιο σημαντική.

³⁴ Η εγκατάλειψη του άγριου και άκαρπου πολέμου και η επιλογή της μονομαχίας ως τρόπου οριστικής λύσης της διαφοράς όπως αποτυπώνεται στην Ιλιάδα εκφράζει αυτό ακριβώς το πνεύμα. Όμηρος, *Ιλιάς*, Ραψωδία Γ, στιχ. 276-291.

³⁵ Η πρόσληψη της αρχαιότητας μέσω ενός ρομαντικού πρίσματος το οποίο την αναλύει σύμφωνα με τις ιδεολογικές ανάγκες και τα πολιτισμικά μέτρα των κατοπινών κοινωνιών δεν μπορεί παρά να είναι μια ακόμα φενακία. Αν μελετήσει κανείς τις συνέπειες του κινήματος του νεοκλασικισμού που ενέπνευσε ο Johann Joachim Winkelmann θα διαπιστώσει μια σημαίνουσα εκτροπή του νοήματος του ελληνικού πολιτισμού σε βαθμό που να αποξενώνεται ολικά ακόμα και από τα μνημειακά και μουσειακά πρωτογενή στοιχεία του. Εξέχον παράδειγμα αποτελεί η επί αιώνες καθιερωμένη ιδεοληψία του «άσπιδου λευκού» των αγαλμάτων και των ναών ενώ είναι πλέον αποδεδειγμένο με επιστημονικές μεθόδους το ότι ήταν βαμμένα. Θα έπρεπε να αναμείνουμε την εμφάνιση του Vinzenz Brinkmann στο τέλος του 20^{ου} αιώνα και την δημοσίευση από αυτόν της τεκμηρίωσης της χρήσης των χρωμάτων στην αρχαία ελληνική γλυπτική, για να επιβεβαιωθεί η πληροφορία που μας παραδίδει η Ελένη στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη:

«Τέρας γάρ ὁ βίος καὶ τὰ πράγματ' ἐστὶ μου,
τὰ μὲν δι' Ἥραν, τὰ δὲ τὸ κάλλος αἴτιον.
Εἶθ' ἐξαλειφθεῖς' ὡς ἄγαλμ' αὔθις πάλιν
αἴσχιον εἶδος ἔλαβον ἀντὶ τοῦ καλοῦ».
[Αλλόκοτη και ολάκερη η ζωή μου,
δύο οι φταιχτες, η Ἥρα και η ομορφιά μου.
Αχ και να σβηνόταν το χρώμα όπως του αγάλματος,
Κι αντι για κάλλος να 'χα μεγάλη ασχήμια...]
Ευριπίδης, *Ελένη*, 1992, στ. 260-263.

Το ότι ο Ηράκλειτος μέμφεται και τον Όμηρο³⁶ και τον Ησίοδο³⁷ έχει σχέση με το βάθος των δυνάμεων που καθορίζουν την πορεία του κόσμου και την έκταση της αντίληψής τους. Αμφότεροι οι ποιητές γίνονται στόχος περιφρονητικών σχολίων από τον Εφέσιο σοφό και ο πρώτος και ισχυρότερος από τους λόγους είναι η αδυναμία τους να δουν τον κόσμο όχι ως μέρη αλλά ως σύνολο. Αυτό συμβαίνει επειδή ο καθένας τους συνθέτει ένα έργο θεωρώντας ως πρωταρχικό το ηθικό σύστημα που το υποστηρίζει, ο ένας την σύγκρουση και ο άλλος την ηρεμία, την στιγμή που και τα δύο συστήματα συνυπάρχουν και επικρατούν εκ περιτροπής, όντας αλληλένδετα μέρη μιας κοσμικής ισορροπίας. Κατά δεύτερο λόγο η καταφυγή στην δεισιδαιμονία και η διάκριση του γίνεσθαι σε «καλό» και «κακό» προσβάλλει την επιστημοσύνη και το φυσιοκρατικό πνεύμα του Ηράκλειτου, συμβάλλοντας στον παραλογισμό και στην πλαστότητα της ηθικής³⁸. Ο ίδιος έχει εγερθεί πάνω από τα καθημερινά συμβάντα και έχει κατανοήσει ότι ομηρική και ησιόδεια ηθική αποτελούν όψεις της ίδιας σύνθεσης με την δεύτερη ιστορικά³⁹ να αποτελεί εξέλιξη της πρώτης ή -ποιος ξέρει-, μπορεί και το αντίστροφο, αφού αν βγούμε από τα μνημειακά υποστηριζόμενα ιστορικά όρια κανείς δεν δύναται να συμπεράνει πλέον με βεβαιότητα.

Η λογική του *οίκου* είναι πρωταγωνιστική και στις δύο ηθικές με την ομηρική να εστιάζει στους οίκους των ευγενών ενώ η ησιόδεια μεταπηδά στα φτωχόσπιτα της αγροτικής τάξης ακολουθώντας την τάση σταδιακής μεταβίβασης της οικονομικής

³⁶ «Τόν τε Όμηρον ἔφασκεν ἄξιον ἐκ τῶν ἀγῶνων ἐκβάλλεσθαι καὶ ραπίζεσθαι» DK 42. [Ἐλεγε ὅτι τον Όμηρο ἔπρεπε να τον διώξουν ἀπὸ τους ἀγῶνες και να τον ραπίζουν]. «ἐξηπάτηται, (φησίν,) οἱ ἄνθρωποι πρὸς τὴν γνῶσιν τῶν φανερῶν παραπλησίως Όμηρῳ, ὃς ἐγένετο τῶν Ἑλλήνων σοφώτερος πάντων...» DK 56. [Λέει ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν εξαπατηθεῖ ὡς πρὸς τὴν γνῶσιν τῶν φανερῶν πραγμάτων, ὅπως ἐγινε με τον Όμηρο, που υπῆρξε ο σοφώτερος ἀπὸ ὅλους τους Ἑλληνας...]. «ἀστρολόγον φησὶ τὸν Όμηρον» DK 105. [Λέει ὅτι ο Όμηρος ἦταν ἀστρονόμος]. Diels-Kranz 2005, 347-361.

³⁷ «Πολυμαθὴν νόον οὐ διδάσκει· Ἡσίοδον γὰρ ἂν ἐδίδαξε καὶ Πυθαγόρην...» DK 40. [Η πολυμαθία δεν προάγει τὴν νοημοσύνη. Γιατί αν ἦταν ἔτσι θα εἶχε φρονηματίσει και τον Ησίοδο και τον Πυθαγόρα], «Διδάσκαλος δὲ πλείστων Ἡσίοδος· τοῦτον ἐπίστανται πλείστα εἰδέναί, ὅστις ἡμέρην καὶ εὐφρόνην οὐκ ἐγίνωσκεν· ἔστι γὰρ ἓν.» DK 57. [Ο Ησίοδος για πάρα πολλοὺς ἀνθρώπους υπῆρξε δάσκαλος. Εἶναι βέβαιο ὅτι γνῶριζε πάρα πολλὰ πράγματα, αὐτός που δεν ἤξερε τι εἶναι ἡμέρα και τι νύχτα. Γιατί βέβαια εἶναι ἓνα και το αὐτό]. «Ἡράκλειτος ἐπέπληξεν Ἡσιόδῳ τὰς μὲν ἀγαθὰς ποιουμένων, τὰς δὲ φαύλας, ὡς ἀγνοοῦντι φύσιν ἡμέρας ἀπάσης μίαν οὐσαν» DK 106. [Ο Ηράκλειτος ἐπέκρινε τον Ησίοδο που ἄλλες μέρες τις θεωροῦσε καλές και ἄλλες κακές και ἀλλοῦ εἶχε ἐκφράσει τὴν ἴδια ἀπορία, γιατί δεν ἤξερε ὅτι ἡ φύση κάθε ἡμέρας εἶναι μία]. Diels-Kranz, 2005, 347-361.

³⁸ «Καθαίρονται δ' ἄλλῳ αἵματι μαινώμενοι, ὁκοῖον εἶ τις εἰς πηλὸν ἐμβὰς πηλῷ ἀπονίζοιτο· μαίνεσθαι δ' ἂν δοκοῖη εἶ τις ἀνθρώπων ἐπιφράσαιτο οὕτω ποιόντα. καὶ τοῖς ἀγάλμασι δὲ τουτέοισιν εὔχονται, ὁκοῖον εἶ τις δόμοισι λεσχηνεύοιτο, οὐ τι γινώσκων θεοὺς οὐδ' ἥρωας οἵτινές εἰσι». DK 5. [Καθαρίζονται με ἄλλο αἷμα μαινώμενοι, ὅπως αν κάποιος σε πηλό βουτιόταν και με πηλό ξεπλενόταν. Για τρελό θα τον ἐπαιρνε, αν κανεῖς τον παρατηροῦσε ἔτσι να κάνει. Και στ' ἀγάλματα τούτα προσεύχονται, ὅπως αν κάποιος στο σπίτι του φλυαροῦσε, χωρὶς να ξέρει τι εἶναι οἱ θεοὶ και οἱ ἥρωες]. Ρούσσοσ Ευάγγελος Ν., *Ἡράκλειτος*, 2011, 80-81.

³⁹ Εἶναι γνωστὴ ἄλλωστε ἡ διαμάχη μεταξύ *αναλυτικῶν* και *ενωτικῶν* για τὴν πατρότητα ἀκόμα και τῶν ομηρικῶν ἐπῶν.

πρωτοβουλίας από τους λίγους στους πολλούς. Αρκεί να επισημάνουμε ότι ο αρχαίος πολίτης δεν βρίσκεται σε διάσταση ούτε με την πόλη του ούτε με τους θεούς της. Θεοί, ημίθεοι, ήρωες και πρόγονοι αποτελούν κρίκους της εξελικτικής αλυσίδας που αποδέχονται με ικανοποίηση οι πάντες όμως παράλληλα με αυτήν εκτείνονται τα γένη, οι τάξεις καθώς και η ακολουθία της ηθικής.

Από την Ιλιάδα ως την Οδύσσεια και από το Χρυσό Γένος ως το Σιδερένιο, η ηθική της αρχαίας κοινωνίας δείχνει σχεδόν συμπαγής αν και σκόπιμο θα ήταν να διατηρούμε αρκετές επιφυλάξεις ως προς την χρονολόγηση των έργων και την διάρκεια του απεικονιζόμενου σε αυτά καθεστωτικού τύπου. Σίγουρα η βασιλεία και η κυριαρχία των γαιοκτημόνων ως θεσμοί δεν αμφισβητούνται δομικά από τον Ησίοδο, ενώ τα αριστοκρατικά γένη εμφανίζονται να επιβιώνουν όπως θα δούμε παρακάτω ακόμα και στην οχλοκρατική Αθήνα της εποχής των δημαγωγών.

Αν η ομηρική ηθική αποτελεί την ενισχυτική ουσία που χρησιμοποιείται για την επίτευξη της μέγιστης έντασης των στρατιωτικών δυνατοτήτων ώστε να αντιμετωπιστούν οι πάσης φύσεως εχθροί, αντικειμενικά η ησιόδεια ηθική είναι εκείνη που *συνέχει* την πόλη. Θα ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να φανταστεί κανείς την εικόνα μιας πόλεως ικανής να ανταπεξέρχεται σε πολεμικές περιπέτειες ενώ στο εσωτερικό της θα ταλανιζόταν από έλλειμμα δικαιοσύνης και που στις καθημερινές πρακτικές της η *τιμότητα της εργασίας* θα είχε μηδενικό αντίκρισμα. Το να αποθνήσκει κάποιος ένδοξα υπερασπίζοντας τα τείχη της πόλεως δεν συνιστά μεγαλύτερη υπηρεσία από το να μοχθεί για το κτίσιμο της ηθικής της μέσω της εργασίας του⁴⁰. Αντίστροφα, η αποδυνάμωση του κοινωνικού ιστού που επιφέρουν οι δόλιες ενέργειες με τις οποίες αποπειράται να πλουτίσει ο πολίτης που εγείρει τον εαυτό του πάνω από τους νόμους και τα ήθη ισοδυναμεί με εχθρική πράξη. Η εκ προμελέτης αποδόμηση των πολιτειακών αξιών με στόχο το κέρδος έχει διαβρωτική επίδραση στο ηθικό υπόβαθρο και κατ' επέκταση στην ικανότητα της πόλεως να αυξάνει την εμπιστοσύνη των πολιτών προς τον εαυτό τους, προς αλλήλους και προς την ίδια⁴¹. Αναπόσπαστο προαπαιτούμενο της ενδοπολιτειακής αρμονίας καθίσταται νομοτελειακά η *εὐνομία*. Τα δύο γένη της Έριδος⁴², η κακή που ευνοεί τον ανταγωνισμό και η αγαθή που προκρίνει την άμιλλα, περιγράφουν τις αποστάσεις μεταξύ των μορφών που μπορεί να λάβει η ανθρώπινη ενεργητικότητα. Η

⁴⁰ Ησίοδος, *Έργα και Ημέρες*, 2001, στιχ. 286-313.

⁴¹ Αυτόθι, στιχ. 314-334.

⁴² Αυτόθι, στιχ. 11-34.

δικαιοσύνη είναι αυτή που επιφορτίζεται να τρέψει έμμεσα τα άτομα προς την επιλογή η οποία προάγει το κοινό καλό. Βέβαια για να αναδειχθεί ως συνεκτική ηθική δύναμη της πόλεως προϋποθέτει την αποδοχή και από την πλευρά των αρχόντων και από εκείνην των αρχομένων ενός ελάσσονος πεδίου ηθικών δεσμεύσεων. Το κατά πόσο είναι εφικτό αυτό σε πραγματικές συνθήκες φαίνεται να προβληματίζει ακόμα και τον ίδιο τον Ησίοδο ο οποίος δεν έχει ενδιασμούς στο να τονίσει τα επακόλουθα τόσο της χρηστής όσο και της υβριστικής διοίκησης των δημοσίων πραγμάτων⁴³. Η ανεπάρκεια των δικαστικών λειτουργιών είναι η διατρέχουσα ιδέα του «*Εργα και Ημέρες*» ενώ η επαναλαμβανόμενη χρησιμοποίηση του χαρακτηρισμού *δαροφάγοι*⁴⁴ για τους ανώτατους άρχοντες δεν αφήνει καμιά αμφιβολία για την ποιότητα της διαχείρισής τους. Κρατώντας στα νύχια του ένα ανίσχυρο αηδόνι, το γεράκι με την αλαζονική φρασεολογία του: «*ἄφρων δ', ὅς κ' ἐθέλη πρὸς κρείσσονας ἀντιφερίζειν· νίκης τε στέρεται πρὸς τ' αἴσχεσιν ἄλγεα πάσχει*»⁴⁵ ηχεί ως μακρινό προανάκρουσμα του διαλόγου των Μηλίων - όπου η δικαιοσύνη ταυτίζεται με την δύναμη. Η ατελής παραβολικότητα⁴⁶ του μύθου προδίδει ότι η ησιόδεια ηθική αφήνει μετέωρη την ανθρωποκεντρική πραγματιστική θεώρηση της κατάστασης προς όφελος μιας άλλης, απερίφραστα θεοκεντρικής και ιδεατής, ίσως από φόβο μήπως χαθεί ανεπιστρεπτί το δικαίωμα της θεϊκής επέμβασης και οι ευεργεσίες που προκύπτουν από αυτό. Πολύ φυσιολογικά από την πρόβλεψη και την πρόνοια περιπίπτουμε στην ευχή και στην ελπίδα.

Εν παρόδω αξίζει να σημειωθεί ότι οι θεοί δεν είναι ηθικοί με την καθιερωμένη, «γήινη» έννοια, δεν είναι καν δίκαιοι⁴⁷ όμως η εκκεντρική συμπεριφορά τους είναι συνολικά αποδεκτή από τους θνητούς, ενίοτε και αναμενόμενη, με όλες τις

⁴³ Αυτόθι, στιχ. 214-247.

⁴⁴ Αυτόθι, στιχ. 39, 221, 264.

⁴⁵ [Δίχως μυαλό εκείνος που ίσως θέλει με δυνατότερούς του να αναμετρηθεί
Χάνει τη νίκη και πλάι στη ντροπή και λύπες πάσχει].
Αυτόθι, στιχ. 210-211.

⁴⁶ «Τόνδε γάρ ἄνθρωποισι νόμον διέταξε Κρονίων,
ἰχθύσι μὲν καὶ θηρσί καὶ οἰωνοῖς πετεηνοῖς
ἔσθήμεν ἀλλήλους, ἐπεὶ οὐ δίκη ἐστὶ μετ' αὐτοῖς·
ἄνθρωποισι δ' ἔδωκε δίκην, ἢ πολλὸν ἀρίστη
γίγνεται».

[Αφού ο γιός του Κρόνου τούτο το νόμο στους ανθρώπους όρισε:
από την μια τα αγρίμια και τα ψάρια και τα πετούμενα πουλιά
να τρών το ένα το άλλο, μια και δικαιοσύνη ανάμεσά τους δεν υπάρχει
Μα στους ανθρώπους έδωσε το δίκαιο που είναι άριστο πολύ].

Οι στίχοι 276-280 ανατρέπουν τον αρχικό συμβολισμό του μύθου για να δώσουν τελικά μια ρεαλιστική αλλά απλοϊκή εικόνα. Αυτόθι, 207.

⁴⁷ Καστοριάδης, 2000, 211.

πραγματικές επιπλοκές που δημιουργεί μια τέτοια πρόσληψη της ηθικότητας, όπως η ροπή προς ένα επιλεκτικό είδος ηθικού σχετικισμού. Η ηθική αβασιμότητα των θεϊκών ενεργειών παράγει και υποθάλλπει ένα είδος ουδετερότητας στην αποτίμηση των αξιών. Αυτομάτως οι ηθικές επιταγές αποκτούν ένα ιδιαίτερο νόημα, η ερμηνεία του οποίου μας αναγκάζει να εισέλθουμε σε μια συλλογιστική μέτρων και σταθμών. Οι ταξικές διακρίσεις λόγου χάριν επηρεάζουν αρνητικά την αξιολόγηση των ανθρώπινων πράξεων όταν αυτές προέρχονται από άτομα που δεν έχουν ευγενική καταγωγή⁴⁸.

Είναι ολοφάνερο πως υπάρχει τεράστια διαφορά ηθικής στάσης ανάμεσα στους γεμάτους παραξενιές και έριδες θεούς του Τρωικού Πολέμου⁴⁹ και στους «αποτραβηγμένους» στις υποθέσεις τους θεούς του Πελοποννησιακού. Στον Ησίοδο φαίνεται να εισάγεται η δικαϊκή ηθική εντός του δωδεκαθεϊκού κύκλου, κάτι που δεν υπάρχει στον Όμηρο. Η αναγνώριση του Διός ως υπέρτατης οντότητας που έχει το προνόμιο να εφορεύει το δίκαιο⁵⁰ αποτυπώνει την νέα τάση για μετουσίωση της δικαιοσύνης σε κεντρικό πυλώνα της πολιτειακής λειτουργίας. Ο Ζεύς είναι εκείνος που «δεν του ξεφεύγει τι είδους δίκαιο είναι αυτό που εντός της η πόλη κλείνει»⁵¹. Οι άλλοι Ολύμπιοι δεν δύνανται πλέον να επεμβαίνουν στην δικαιοσύνη κατά τις βουλές ή τις ιδιοτροπίες τους, ενώ πίσω από το άγαλμα του «πατέρα των θεών και των ανθρώπων» έχει αρχίσει να ξεπροβάλλει ο κυβερνητικός μηχανισμός της πόλεως. Η μετάβαση σε ένα πιο ανθρωποκεντρικό πρότυπο έχει ήδη προκαταληφθεί. Η μυθική παντοδυναμία των θεών δεν επιστρέφει ούτε στιγμή, ούτε καν ως ανάμνηση, παρά την ευσέβεια του Ξενοφώντα και παρά την επιμονή των Λακεδαιμονίων να διεξάγουν τον πόλεμο σύμφωνα με τις πατροπαράδοτες δεισιδαιμονίες τους. Τα στοχευμένα χτυπήματα των τραγωδών και των σοφιστών στον βασικό κορμό της θεοκρατικής ηθικής, χτυπήματα που προστίθενται στα πλήγματα που έχει δεχτεί κατά την διάρκεια του πολέμου δεν αφήνουν πλέον κανένα περιθώριο άνωθεν παρέμβασης. Οι πόλεις καλούνται να αντιμετωπίσουν με τις δικές τους γήινες δυνάμεις τις προκλήσεις που φέρνουν οι ραγδαίες οικονομικές, πολιτικές και δημογραφικές αλλαγές⁵².

⁴⁸ Στον Τρωικό Πόλεμο ο Θερσίτης παρά τα ελαττώματά του θα είχε εντελώς διαφορετική αντιμετώπιση και από τους ποιητές και από το κοινό, αν ανήκε σε κάποιο από τα ονομαστά γένη.

⁴⁹ Εκτός του ότι η καταστροφή της Τροίας αποδίδεται στην μήνη της Ήρας και της Αθηνάς ως μη ξεχνάμε πως υπάρχει διαφοροποίηση στην στάση των θεών από την Ιλιάδα στην Οδύσσεια. Finley, *Ο κόσμος του Οδυσσέα*, 175-179.

⁵⁰ Ησίοδος, 2001, στιχ. 256-260.

⁵¹ «Οὐδέ ἐλήθει, οἶν δὴ καὶ τήνδε δίκην πόλις ἐντὸς ἔεργει». Αυτόθι, στιχ. 268-269.

⁵² Αργότερα οι Αθηναίοι θα προτείνουν μια εμποροκρατικού τύπου *ἐνόμια* υπό την μορφή της εμπορικής ηθικής που εστιάζει στην συνέπεια, στην φερεγγυότητα και στο κύρος ενώ ως προς την

Η αρχαϊκή ηθική υπάρχει ταυτόχρονα με άλλες ηθικές όπως εκείνη του ορφισμού ή αργότερα εκείνη του πυθαγορισμού όμως είναι ορατή η διαχωριστική γραμμή της ελιτίστικης θρησκευτικότητας και του εκλεκτισμού που χαράζουν οι τελευταίες αποκλείοντας την ευρύτερη απήχηση⁵³. Παρά τις ανακατατάξεις, και παρά την ύπαρξη και άλλων επιμέρους αρετών, αξιών και υποδειγμάτων ηθικής συμπεριφοράς η πεμπτουσία της αρχαϊκής ηθικής αποκρυσταλλώνεται σε δύο ευρύτατα αποδεκτούς πόλους που παραδίδονται από αιώνα σε αιώνα και από γενιά σε γενιά. Αυτοί είναι: το τετράπτυχο *ὑβρις* → *ἄτη* → *νέμεσις* → *τίσις*, όσον αφορά την υποχρεωτική παρέμβαση των θεών, και η *καλοκαγαθία*, όσον αφορά την προαιρετική επιδίωξη των ανθρώπων.

Κατά την διάρκεια της μετάβασης από την ηθική του αυτόχθονος σε αυτήν του κοσμοπολίτη, οι μεταβολές είναι σημαντικές. Σίγουρα δεν μπορούν παρά να έχουν κοινωνικό κόστος και ψυχολογικό αντίκτυπο όπως και πολιτικά προαπαιτούμενα αλλά και οικονομικές προεκτάσεις. Η ταχύτητα της εκάστοτε εμφανιζόμενης διάστασης μεταξύ *ἦθους* και *ἔθους*, όπου το πρώτο τείνει να σημαίνει την ενεργή, κοινωνικά αποδεκτή και επαινετή συμπεριφορά και το δεύτερο απλά το τμήμα της που έχει μεταπέσει προϊόντος του χρόνου σε απλή συνήθεια, μας προϊδεάζει για την ύπαρξη ή όχι δραστικών παραγόντων που προκαλούν τις θεμελιώδεις αλλαγές στην ηθική στάση.

Στην περίπτωση που πανάρχαια *ἔθη* καταργούνται σε λιγότερο από μια γενιά μήπως θα πρέπει να αναγνωσθούν με προσοχή τα υπονοούμενα που κείνται ανάμεσα στις γραμμές και πίσω από τις λέξεις των κειμένων που υπερασπίζουν την ριζική μεταβολή; Η βιαιότητα ενός πολέμου δεν καταργεί ούτε την λογική, ούτε την κρίση, ούτε την ιστορική εμπειρία και είναι απολύτως εφικτό για τις κοινωνίες να αποφύγουν τα χειρότερα με μια απλή συνεκτίμηση των συνθηκών και προαποτίμηση των εισηγήσεων περί του πρακτέου.

Υπάρχουν πολλά σκοτεινά σημεία στις διαδρομές των ηθικών μεταβολών, όπου η ρητή ή και άρρητη συμφωνία που έχει συνενώσει τις πατριές και έχει δημιουργήσει την πόλη διαθλάται, οι αξίες αναδομούνται και οι ρόλοι αναδιανέμονται. Στο πεδίο της ηθικής παρατηρούμε την αρχαϊκή *καλοκαγαθία* να επικαιροποιείται υπό την επίδραση των οικονομικο-πολιτικών εξελίξεων και

δικαιοσύνη επιλέγουν να υιοθετούν την επικράτηση του ισχυρότερου συμφέροντος. Οι Σπαρτιάτες αντίστοιχα οικοδομούν πάνω σε μια καθεστωτική ηθική η οποία αυτορυθμίζεται με μεγάλη δυσκολία και υποστηρίζουν ότι συμμορφώνονται με την παράδοση.

⁵³ Λιακόπουλος Ευστάθιος, *Τα Ορφικά Μυστήρια και η αρχαία ελληνική μεταφυσική*, 162-165.

συγχρόνως στο τετράπτυχο της *ὕβρεως* να αποδυναμώνεται και να σχετικοποιείται η θεϊκή εμπλοκή στα ανθρώπινα. Από την νύξη του Ομήρου ότι οι θεοί γεννήθηκαν από μια εσωτερική ανάγκη του ανθρώπου φτάνουμε στην χρησιμοθηρική θέση του Κριτία ο οποίος, παραφράζοντας τον Πρωταγόρα, υποστηρίζει ούτε λίγο ούτε πολύ πως η θεότητα είναι επινόηση κάποιου έξυπνου πολιτικού αλλά και αναγκαία για τον έλεγχο των υποτελών⁵⁴.

Η φιλοσοφία –εν προκειμένω εκείνη της πρώτης και της δεύτερης μεσοπολεμικής περιόδου⁵⁵– δεν είναι αμέτοχη στην αλλοίωση του αρχαϊκού αρεταϊκού προτύπου. Δύο αντίρροπες τάσεις διαμορφώνονται: Η μία διευρύνει το μονοπάτι που άνοιξε ο ιωνικός *υλοζωισμός*, είναι σκεπτικιστική, ανθρωποκεντρική, συναινετική και αρνείται το απόλυτο σε κάθε του μορφή. Εκφράζεται από τους Σοφιστές. Η άλλη έχει σκοτεινές ανατολικές καταβολές, είναι αποκαλυπτική, θεοκεντρική, εξουσιαστική και με ανυπέβλητη τέχνη ιδιοποιείται τον νοηματικό χώρο τον οποίο η γλώσσα αδυνατεί να κατοχυρώσει έναντι της φαντασίας. Αρχιερέας της αναδεικνύεται ο Πλάτων.

Με όλες τις αλλαγές, η ανοιχτή ρήξη με την πόλη -και κατά συνέπεια με την ηθική της- εξακολουθεί να είναι αδιανόητη όπως διαπιστώνουμε από την τελική απόφαση του Σωκράτη να υπακούσει στους νόμους με αντάλλαγμα την ζωή του. Το ερώτημα είναι γιατί χρειάζεται το γενναίο ψεύδος και η μετάβαση σε μια πολιτεία απολύτως ιδεατή και ανύπαρκτη; Ποια είναι η αναγκαιότητα ενός άλματος προς το κενό, με τίμημα την εγκατάλειψη της πραγματικής πολιτείας⁵⁶ που μαζί με την ηθική και τις αξίες της κάποιες -αρκετές- φορές λειτουργεί ικανοποιητικά; Δεν θα ήταν προσφορότερη λύση η εξέλιξη και η βελτίωση της απτής και υπάρχουσας από την αναζήτηση μιας νέας με άγνωστους και ασαφείς παρονομαστές; Τουλάχιστον δεν θα έπρεπε για λόγους οικονομίας δυνάμεων και πόρων να αποκλειστούν οι προτάσεις που είναι εξόφθαλμα αντίθετες στην ανθρώπινη φύση, δηλαδή θνησιγενείς; Μήπως ο πόλεμος και η επικράτηση των ενστίκτων συμβάλλει στο να καμφθούν οι ανθεκτικότερες των αντιρρήσεων και τα ακλόνητα εμπόδια που θέτει η ψυχρή λογική;

⁵⁴ Vegetti Mario, *Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας*, 133-134.

⁵⁵ Από το τέλος του Πρώτου Πελοποννησιακού (445 π.Χ.) ως την αρχή του Κορινθιακού Πολέμου (395 π.Χ.), οι αρχαίοι ζουν μια εκτεταμένη μεσοπολεμική περίοδο. Ακόμα και διαρκούντος του Δεύτερου Πελοποννησιακού, τα χρονικά κενά ανάμεσα στις εχθροπραξίες είναι σημαντικά έτσι ώστε να είναι πολύ δύσκολο τόσο το να μιλάει κανείς για πολλούς διαφορετικούς πολέμους όσο και το να υποστηρίξει ότι πρόκειται για έναν και μοναδικό πόλεμο.

⁵⁶ Καστοριάδης Κορνήλιος, *Η ελληνική ιδιαιτερότητα*, τόμος Γ, 230-232.

Η σύγκρουση ανήκει στην οικογένεια του πάθους ενώ η λογική σε εκείνη της εγκράτειας. Αν η επιθετική πλευρά της αρχαϊκής ηθικής φαίνεται να παραδίδεται πιο εύκολα στα πάθη και στις παρορμήσεις της στιγμής απ' ό,τι η μεταγενέστερη εξέλιξή της που κυριαρχεί στις πόλεις-κράτη στην πεντηκονταετία μετά τα *Μηδικά*, πρόκειται μάλλον για αντικατοπτρισμό. Αυτή είναι η συμβολή της ρητορικής η οποία προσαρμόζει σε ανθρώπινα μέτρα τις επιθυμίες μεταμφιέζοντας με επιδεξιότητα τις πονηρές προθέσεις και τον δόλο σε συνήθεις εμπορικές πρακτικές. Η φιλοδοξία τίθεται στην ίδια θέση με την ανδρεία και ο καιροσκοπισμός με την σωφροσύνη. Φυσικά ένας τέτοιος πλασματικός κόσμος σπάει με το πρώτο άγγιγμα. Η έκρηξη του Μεγάλου Πελοποννησιακού και οι πανδαιμονικές δυνάμεις που εκείνος απελευθερώνει θα διασκορπίσουν με ευκολία την επιχειρηματολογία των «ανανεωτών της ηθικής». Η τύχη μικρό μέρος των γεγονότων έχει καθορίσει. Η καταστροφή των παλαιότερων αρετών επισύρει την πτώση του κράτους που χτίστηκε πάνω σε αυτές και τις απολάμβανε στην περίοδο της ακμής του⁵⁷.

Η απάντηση του Λεωνίδα «*ἀγαθὸν γαμεῖν καὶ ἀγαθὰ τίκτειν*»⁵⁸ στο ερώτημα της συζύγου του Γοργούς «*τί χρὴ δρᾶν*» πριν αυτός αναχωρήσει για την αποστολή αυτοκτονίας στις Θερμοπύλες, αν δινόταν σε μεταγενέστερη εποχή, λ.χ. πριν την έναρξη του Κορινθιακού πολέμου, σίγουρα θα έκανε πολλούς να πιστέψουν ότι ήταν κρυπτογραφημένη εντολή που αφορούσε την περιουσιακή διαχείριση και την αποκομιδή τόκων.

Οικονομία, ηθική και πολιτική δεν μπορούν να διαχωριστούν. Η καθεμιά επηρεάζει τις άλλες σε τέτοιο βαθμό που η κατ' ιδίαν ανάλυσή τους καθίσταται αναποτελεσματική όταν οι αλλαγές σε κάποια από τις τρεις είναι δραματικές. Το θέμα της ερμηνείας των ηθικών ερωτημάτων σύμφωνα με το πνεύμα της κάθε εποχής πάσχει στην βάση του. Προφανώς αποτελεί μια προσιτή λύση για αυτούς που πασχίζουν να σώσουν τα προσχήματα σε βάρος της ουσίας. Όσο διλημματική και να παρουσιάζεται μια επιλογή που αναφέρεται σε αξίες, το πιο πιθανό είναι να έχει τεθεί προηγουμένως σε άλλο τόπο και χρόνο.

⁵⁷ Romilly, Jacqueline de, *Άνοδος και πτώση των κρατών κατά τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, 2007, 46-47.

⁵⁸ [Να παντρευτείς καλό άνθρωπο και να γεννήσεις καλά παιδιά]. Πλούταρχος, *Ηθικά*, 1995, 240 Ε.

3. Το μεταβαλλόμενο πλαίσιο

Ο ορισμός της ηθικής, του περιεχομένου της και της προέλευσής του είναι αναμφίβολα εκτός από σημείο εκκίνησης της συζήτησης και χώρος τριβής των διαφόρων απόψεων. Στην αναζήτηση της λέξεως *ηθική* μια από τις πλέον διαδεδομένες απαντήσεις είναι: «το σύνολο των θεσμοθετημένων κανόνων μιας κοινωνίας που καθορίζουν την συμπεριφορά των ατόμων με βάση το κοινωνικά αποδεκτό, το καλό και το κακό»⁵⁹.

Η αδυναμία του παραπάνω συνοπτικού ορισμού να περιλάβει στις γραμμές του το νόημα μιας πολυσύνθετης και πολύτροπης έννοιας όπως αυτή της ηθικής και η πανάρχαιη διαφωνία για τους όρους οι οποίοι συγκροτούν τις ηθικές προτάσεις, μας αναγκάζει να εγκύπτουμε στο θέμα λαμβάνοντας τις μέγιστες σκεπτικιστικές προφυλάξεις.

Είναι πράγματι οι ηθικοί κανόνες πάντοτε περιβεβλημένοι με δικαιοική ισχύ; Αν είναι, πόσο «ηθική» είναι η ηθική τους; Ποιος εισάγει και θεσμοθετεί αυτούς τους κανόνες και με τι στόχο; Και εάν δεν υπάρχει η νομοθετική κάλυψη, πώς εξασφαλίζεται η συμμόρφωση των υποκειμένων της ηθικής στο υπερατομικό εκείνο κείμενο που περιγράφει ένα σύνολο πράξεων ή παραλείψεων ως «χρηστή» συμπεριφορά;

Πολλές φορές οι ηθικοί κανόνες δεν είναι θεσμοθετημένοι, δεν είναι καν «κανόνες» αλλά εμφανίζονται ως οδηγίες και ως προτάγματα γενικής μορφής. Δεν καθορίζουν ούτε επιβάλλουν συγκεκριμένη συμπεριφορά αλλά υποδεικνύουν τον δρόμο για να είναι η οποιαδήποτε συμπεριφορά «κοινωνικά αποδεκτή» ή έστω οριακά ανεκτή στην φαινομενική πλειοψηφία των πολιτών. Πρακτικά και επειδή πολύ σπάνια η πλειοψηφία νομοθετεί για ηθικά θέματα, μια συμπεριφορά ακόμα και αντικειμενικά ανήθικη μπορεί να εξασφαλίζει πλήρη ανοχή, φτάνει να μην αντιτίθεται και να μην παρεμβαίνει στο έργο εκείνων που διαχειρίζονται την εξουσία. Η ανήθικη συμπεριφορά του Αλκιβιάδη ήταν ανέκαθεν γνωστή στους συμπολίτες του. «*Ακρατέστατο – υβριστότατο - βιαιότατο*» τον χαρακτηρίζει ο Ξενοφών⁶⁰. Παρ' όλα αυτά η προκλητική συμπεριφορά του βρίσκεται στο απυρόβλητο όσο δεν ενοχλεί τον ηγεμονεύοντα όμιλο. Την στιγμή που ο ίδιος ο Αλκιβιάδης επιλέγει να ασχοληθεί με την άσκηση της εξουσίας και παρά το ότι διαλέγει λιγότερο ακραίους τρόπους να

⁵⁹ http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%B7%CE%B8%CE%B9%CE%BA%CE%AE&dq

⁶⁰ Romilly, Jacqueline de, *Αλκιβιάδης*, 1995, 51.

επιδεικνύεται, η συμπεριφορά του παύει να γίνεται ανεκτή και διώκεται από τους νόμους της πόλεως.

Αν το «κοινωνικά αποδεκτό» μπορεί να οριστεί με περιγραφικό έστω τρόπο στα πλαίσια μιας αρνητικής ηθικής η οποία θέτει απαγορεύσεις, το «καλό» και το «κακό» ως έννοιες παλεύουν λυσσαλέα να αποφύγουν τέτοιους (περι)ορισμούς και γενικά το επιτυγχάνουν. Η διαχρονική αποτυχία του ανθρώπινου πνεύματος να δώσει απόλυτο νόημα σε αυτές τις δύο έννοιες μπορεί να συγκριθεί μόνο με την αντίστοιχη αποτυχία της ηθικής να ταυτιστεί με το «καλό» κόβοντας ταυτόχρονα όλες ανεξαιρέτως τις επαφές με το «κακό». Η πλαστότητα των ηθικών κανόνων έγκειται ακριβώς στην προέλευση της ηθικότητάς τους: δεν μπορούν να δικαιολογήσουν την ανάγκη της δημιουργίας τους ως κάτι παραπάνω από περιστασιακή κοινωνική αναγκαιότητα. Ως και οι πλέον βαρυσήμαντοι κανόνες δεν παύουν να αποτελούν ανθρώπινη λύση σε δεδομένο ανθρώπινο πρόβλημα. Η προσπάθεια να εμφυτευτεί το γενεαλογικό δέντρο της ηθικής στον κήπο των θεών ίσως προσθέτει κύρος στους κανόνες απέναντι στους αδαείς, όμως συσκοτίζει την συζήτηση περί νοήματος και στήνει εμπόδια στην ορθολογική επεξεργασία των ανθρώπινων αποφάσεων και των πολιτικών περιπλοκών τους.

Τι είναι άραγε η ηθική; Είναι κάτι που έρχεται από τον ουρανό ή που βρίσκεται στο *έπέκεινα* και το οποίο έχουμε την δυνατότητα να ανακαλούμε όποτε μας χρειάζεται; Ή μήπως είναι κάτι που καθορίζεται από τους μετέχοντες στις κοινωνικές ομάδες ή –ακόμα χειρότερα– ορισμένους από αυτούς, τους πιο ισχυρούς; Πολλοί τείνουν να συγγέουν την ηθική με αφηρημένες έννοιες οι οποίες είναι έμφυτες στον άνθρωπο όπως λ.χ. η γενικότερη αίσθηση και αντίληψη της δικαιοσύνης. Η μείζων προκείμενη είναι ότι οι έννοιες αυτές δεν εξελίσσονται και δεν μεταβάλλονται – τουλάχιστον όχι ριζικά και ούτε σε διάστημα μιας νύχτας– ενώ δεν μπορούμε να ισχυριστούμε το ίδιο για την ηθική και τους κανόνες της. Η ηθική μεταβάλλεται ανάλογα με την επιτακτικότητα των αναγκών. Ανανοσηματοδοτείται και συναρτάται από τις επικρατούσες συνθήκες. Όσο πιο ακραίες είναι αυτές, τόσο πιο εντυπωσιακές οι μεταβολές στην ηθική⁶¹. Η ίδια χρησιμοποιείται με απίστευτη ελαφρότητα, άλλοτε ως ακλόνητη αλήθεια και άλλοτε ως «γενναίο ψεύδος» με συνήθη προσχηματικό στόχο την ευδαιμονία. Τίνος όμως την ευδαιμονία; Εκείνη της μεγάλης πλειοψηφίας

⁶¹ Παράδειγμα η νεκροφαγία και η ανθρωποφαγία στην πολιορκία της Ποτειδαίας, το 430 π.Χ.: «...καί τινες καὶ ἀλλήλων ἐγέγοντο», [Και μερικοί έτρωγαν ο ένας τον άλλο]. Θουκυδίδης, 2011, II 70.

ή εκείνη του καθεστώτος ομίλου που απολαμβάνει την εξουσία; Μήπως η ηθική δεν είναι τίποτε άλλο από ένα μεταβαλλόμενο πλαίσιο συμπληρωματικών διατάξεων που στόχο δεν έχουν την αρετή του συνόλου ή την ευδαιμονία του αλλά μια πρόσθετη εξασφάλιση της πειθαρχίας στους νόμους; Αν όμως οι νόμοι είναι δίκαιοι και αποδεκτοί από την πλειοψηφία των πολιτών, σε τι χρειάζεται η συνηγορία της ηθικής;

Το γεγονός ότι οι απορίες αυτές στοιχειώνουν τον δημόσιο βίο ήδη από την στιγμή της ίδρυσης της πόλεως-κράτους ως ευρύτερα συμμετοχικής κοινωνικής οντότητας -η οποία αντανακλά τις μεταβολές στην ταξική και επαγγελματική διαστρωμάτωση- αποδεικνύεται από τα θραύσματα των μαρτυριών που φθάνουν ως εμάς: «*οὐκοῦν καὶ περὶ πολιτικῶν, καλὰ μὲν καὶ αἰσχρὰ καὶ δίκαια καὶ ἄδικα καὶ ὅσια καὶ μὴ, οἷα ἂν ἐκάστη πόλις οἰηθεῖσα θῆται νόμιμα αὐτῇ, ταῦτα καὶ εἶναι τῇ ἀληθείᾳ ἐκάστη, καὶ ἐν τούτοις μὲν οὐδὲν σοφώτερον οὔτε ἰδιώτην ἰδιώτου οὔτε πόλιν πόλεως εἶναι: ἐν δὲ τῶ συμφέροντα ἑαυτῇ ἢ μὴ συμφέροντα τίθεσθαι, ἐνταῦθ', εἴπερ που, αὐτὸ ὁμολογήσει σύμβουλον τε συμβούλου διαφέρειν καὶ πόλεως δόξαν ἑτέραν ἑτέρας πρὸς ἀλήθειαν, καὶ οὐκ ἂν πάνυ τολμήσειε φῆσαι, ἃ ἂν θῆται πόλις συμφέροντα οἰηθεῖσα αὐτῇ, παντὸς μᾶλλον ταῦτα καὶ συνοίσειν: ἀλλ' ἐκεῖ οὗ λέγω, ἐν τοῖς δικαίοις καὶ ἀδίκτοις καὶ ὀσίοις καὶ ἀνοσίοις, ἐθέλουσιν ἰσχυρίζεσθαι ὡς οὐκ ἔστι φύσει αὐτῶν οὐδὲν οὐσίαν ἑαυτοῦ ἔχον, ἀλλὰ τὸ κοινῇ δόξαν τοῦτο γίγνεται ἀληθὲς τότε, ὅταν δόξη καὶ ὅσον ἂν δοκῇ χρόνον»⁶².*

Πολύ πιο ανοιχτά ριζοσπαστική είναι η διαπίστωση του Θρασύμαχου: «*ἐν ἀπάσαις ταῖς πόλεσιν ταύτων εἶναι δίκαιον, τὸ τῆς καθεστηκυίας ἀρχῆς συμφέρον· αὕτη δὲ που κρατεῖ, ὥστε συμβαίνει τῶ ὀρθῶς λογιζομένῳ πανταχοῦ εἶναι τὸ αὐτὸ δίκαιον, τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον»⁶³.*

⁶² [Και σχετικά με τα πολιτικά ζητήματα όμως, ωραία και άσχημα, δίκαια και άδικα, όσια και μη, όποια κάθε πόλη πιστεύει και θεσπίζει για την ίδια, τούτα είναι στ' αλήθεια για καθεμιά, και σε τούτα κανείς δεν είναι πιο σοφός από τον άλλο, ούτε ο ένας άνθρωπος από τον άλλο ούτε η μια πόλη από την άλλη. Κατά την θέσπιση όμως των συμφερόντων ή μη, για την ίδια, στο σημείο αυτό περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο, θα υπάρξει συμφωνία πως διαφέρει ως προς την αλήθεια ο ένας σύμβουλος από τον άλλο και οι αντιλήψεις της μιας πόλης από αυτές κάποιας άλλης. Κανείς δεν θα τολμούσε ιδιαίτερα να υποστηρίξει πως αυτά που κάποια πόλη θεσπίζει, θεωρώντας τα συμφέροντα για την ίδια, τούτα και θα την ωφελήσουν περισσότερο από οτιδήποτε άλλο. Αλλά στα θέματα που αναφέρω, του δικαίου και του αδικου, του οσίου και του ανοσίου, θέλουν να ισχυριστούν ότι τίποτα από αυτά δεν υπάρχει από την φύση ούτε έχει δική του υποσταση, αλλά η αντίληψη την οποία σχηματίζει το σύνολο γίνεται αληθινή τότε, όταν και όσο χρόνο υφίσταται...]. Η άποψη αποδίδεται στον Πρωταγόρα. Πλάτων, *Θεαίτητος*, 1993, 172a-c.

⁶³ «Σε όλες τις πόλεις η δικαιοσύνη είναι το ίδιο πράγμα, το συμφέρον της κατεστημένης εξουσίας. Αυτή λοιπόν [η εξουσία] επικρατεί, ώστε συμβαίνει για αυτόν που σκέφτεται ορθά, παντού να είναι η δικαιοσύνη το συμφέρον του ισχυρότερου». Πλάτων, *Πολιτεία*, 2002, 339a.

Στα χέρια των σοφιστών, παλαιότερες διδαχές όπως το ηρακλειτικό «ζυγόν ἐστι πᾶσι τὸ φρονέειν»⁶⁴ αναβαθμίζονται σε εργαλεία διεκδίκησης της πολιτικής ελευθερίας η οποία φυσικά προϋποθέτει την ηθική ελευθερία. Το ξεγύμνωμα της καθεστωτικής «αλήθειας» στο οποίο πρωτοστατεί ο Πρωταγόρας στοχεύει και το πλαίσιο της ιδεολογικο-ηθικής θεμελίωσης του θεοκρατικού υποδείγματος που υποστηρίζουν οι κρατούντες και που είναι εκείνο που τους επανατροφοδοτεί με κύρος. Η απομυθοποίηση των αυθεντιών που υπερασπίζον την απολυταρχία δεν έχει τόση σημασία όση η ανάδειξη της υποκειμενικότητας όχι μόνο των αντιλήψεων αλλά και των προβλημάτων και των λύσεων, για τα οποία την ευθύνη δεν αναλαμβάνουν οι άγνωστοι και αόρατοι θεοί αλλά ο άνθρωπος και οι κοινωνίες του που αποτελούν και το μοναδικό μέτρο. Επιπρόσθετα, η υπενθύμιση της σχετικότητας, της παροδικότητας και της αναλώσιμης ιδιότητας των πάσης φύσεως κανόνων απεμπλέκει αυτούς από μεταφυσικές πηγές και τους συνδέει με τις κατά τόπο και χρόνο ειδικές ανάγκες.

Ο Θρασύμαχος επιλέγει την ανώτερη των αρετών, την δικαιοσύνη, για να την αποκαλέσει δούλα και θεραπαινίδα του συμφέροντος των ισχυρών της κάθε πόλης. Η επιλογή του δεν είναι καθόλου συμπτωματική. Σε αυτόν, το μεταβαλλόμενο πλαίσιο των ηθικών αξιών που χρησιμοποιεί η καθεστηκυία τάξη για την προστασία των μελών της είναι κάτι παραπάνω από ορατό. Το για ποια δικαιοσύνη μπορεί να γίνει ανάλυση είναι αφ' εαυτού συζητήσιμο. Για την σειρά από παλινωδίες που ακολουθούν την καταστροφή των Ερμών⁶⁵; Για την δικαιοσύνη της καθεστωτικής αλλαγής του 411 π.Χ.⁶⁶; Για εκείνη που δικάζει και καταδικάζει σε θάνατο τον Σωκράτη⁶⁷;

Στην καταστροφή των Ερμών η ηθική χρησιμοποιείται ως όπλο για την εξυπηρέτηση πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων ενώ την ίδια στιγμή κανείς δεν διανοείται να θίξει το τυχοδιωκτικό σκεπτικό και την ισχνη έως ανύπαρκτη θεμελίωση της νομιμότητας της εκστρατείας. Επικρατεί πλήρης ηθικός σχετικισμός τον οποίο έχει υποδείξει από νωρίς ο Θουκυδίδης.

Κατά την διάρκεια της καθεστωτικής αλλαγής του 411 π. Χ. , η προστασία των συμφερόντων μιας οργανωμένης μειοψηφίας καταλαμβάνει όλο το εύρος του

⁶⁴ [Η φρόνηση είναι κοινή σε όλους τους ανθρώπους], Ηράκλειτος DK 113, Diels-Kranz, 2005, 362.

⁶⁵ Θουκυδίδης, 2011, VI 27-29 και VI 60-61.

⁶⁶ Αυτόθι, VIII 65-69.

⁶⁷ Πλάτων, *Απολογία Σωκράτους*, 18a-e.

δημόσιου βίου και κάθε έννοια δικαιοσύνης αντικαθίσταται από την ισχύ και την διάρκεια των συνωμοτικών δεσμών.

Στην περίπτωση του Σωκράτη, παρόλη την σκοτεινότητα της υπόθεσης, είναι φανερό ότι κάποιος κύκλος ενοχλήθηκαν όχι από την ίδια την διδασκαλία αλλά από το προηγούμενο που καθιέρωνε αυτή αναφορικά με την επίδραση των ανατρεπτικών ιδεών στους νέους πολίτες. Στο πρόσωπο του φιλοσόφου καταδικάζεται για παραδειγματισμό ολόκληρη η συντροφιά των σοφιστών και η θαρραλέα στάση τους σχετικά με την κρυμμένη πραγματικότητα του εξουσιαστικού μηχανισμού και των μεθόδων που εκείνος χρησιμοποιεί για να εξαπατά την πλειοψηφία.

Ευκαιρίας δοθείσης, ένα αρκετά σημαντικό ερώτημα πρέπει να απαντηθεί: Τίνος την συμπεριφορά έρχονται να ρυθμίσουν κατά προτεραιότητα οι ηθικοί κανόνες, εκείνη των ατόμων ή εκείνη του συνόλου; Επειδή το άτομο έχει πέρα από τον νόμο και άλλους «επόπτες» όπως την πατρίδα, την οικογένεια, τον δάσκαλο, τους φίλους και τους συμπολεμιστές, η απάντηση κλίνει μάλλον προς το δεύτερο. Οι ηθικοί κανόνες με όποια μορφή και αν εξωτερικεύονται, απευθύνονται πρώτιστα στο σύνολο. Εδώ ανακύπτει μια ενδιαφέρουσα εξουσιαστική αλληλουχία. Η ηθική ελέγχει το σύνολο και το σύνολο ελέγχει το άτομο. Ποιος όμως ελέγχει την ηθική και την γέννηση των κανόνων της; Ποιός προτείνει την ηθική συμπεριφορά και με ποιον τρόπο την κάνει αποδεκτή στους υπόλοιπους; Πώς μπορεί κάτι να είναι «καλό» για το άτομο και «καλό» για το σύνολο, χωρίς ούτε το άτομο ούτε το σύνολο να μπορούν να επιλέξουν τι είναι «καλό» για τους ίδιους;

Όταν η έννοια του «καλού» αντικαθίσταται από την έννοια του «συμφέροντος» είναι επόμενο ότι ολόκληρη η ακολουθία αλλάζει. Αν η έννοια του «καλού» είναι επιεικέστατα αδιάφορη και για το άτομο και για το σύνολο -αφού ένας πόλεμος ή μια εκστρατεία σχεδιάζονται και πραγματοποιούνται χωρίς ηθικούς ενδοιασμούς και δικαιικούς περιορισμούς- η έννοια του «συμφέροντος» πυροδοτεί μια εντελώς διαφορετική πλευρά του χαρακτήρα και των δύο. Άτομο και σύνολο σύρονται αβοήθητα πίσω από τις εξελίξεις αδυνατώντας να εκλογικεύσουν οποιαδήποτε φάση της διαδικασίας, αφού αν το «καλό» έχει να κάνει με την λογική, το «συμφέρον» είναι προσδεμένο οριστικά στην δίνη του πάθους.

Στον πραγματικό κόσμο είναι παραδεκτό ότι η λογική με την αξιακή ιεράρχηση των αιτουμένων δεν είναι η μοναδική δρώσα δύναμη που μπορεί να επηρεάζει τις αποφάσεις. Το πάθος πολλές φορές υπερισχύει του ορθολογισμού προτάσσοντας μια πλειάδα θελήτρων που απευθύνονται εξ ολοκλήρου στις αισθήσεις. Αν τα πάθη των

ατόμων έχουν συνέπειες κυρίως για τα ίδια, τα πάθη του συνόλου συμπαρασύρουν στην καταστροφή τα πάντα: πρόσωπα, οικογένειες, περιουσίες, θεσμούς, πνευματικά αγαθά. Πολιτείες που απαρτίζονται από πολίτες με χαμηλές ηθικές αντιστάσεις οι οποίοι μεταλάσσουν ή εγκαταλείπουν τις παραδόσεις και τις αξίες τους έναντι ασαφών υποσχέσεων και μελλοντικών αμοιβών βρίσκονται πολύ κοντά στο μοιραίο βήμα προς μια κατάσταση που δεν μπορούν να ελέγξουν ή να διαχειριστούν.

Έχοντας κανείς να ανατάμει μια ηθική που έρχεται από το παρελθόν και οι επιταγές της υποστηρίζονται κανονιστικά με μια σειρά νομοθετημάτων τα οποία ανάγονται τόσο πίσω στον χρόνο που να μην είναι δυνατόν να ανιχνευθούν οι δυνάμεις που τα επέβαλαν -έτσι ώστε να αποκαλυφθεί η σκοποθεσία τους- τα πράγματα είναι δύσκολα και ο χώρος για μεταφυσικές ερμηνείες και δημιουργικές αυθαιρεσίες απέραντος. Αντίθετα, στην περίπτωση των δραστικών μεταβολών στο πλαίσιο μιας δεδομένης ηθικής, σε ενεστώτα χρόνο, οι δυνάμεις και οι σκοποί τους είναι παρόντες. Οι πολιτικές αποφάσεις που την καθορίζουν και η νομοθετική τους υποστήριξη είναι εμφανείς και διαθέσιμες για ανάλυση στον παρατηρητή.

Ο πόλεμος ως έκτακτη διαδικασία επιλαμβάνεται της λύσης προβλημάτων τα οποία δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν στην τακτική διαδρομή της ηθικής, πολιτικής και οικονομικής δράσης. Οι αφορμές του είναι συνήθως αναξιόλογες ενώ αντίθετα οι αιτίες βαθιές και σημαίνουσες. Στην στρεψόδικη διαλεκτική του, τα πάθη μεταμφιέζονται σε «λογικές αποφάσεις» ενώ η καθαρή λογική συκοφαντείται ως «αισχρό πάθος». Η μετριοπάθεια του Νικία μοιάζει με δειλία μπροστά στην θυελλώδη τάση για διακινδύνευση του Αλκιβιάδη και η πραότητα του Καλλικρατίδα μοιάζει με ανικανότητα σε σχέση την κυνική αποτελεσματικότητα του Λύσανδρου. Αφού ο πόλεμος διαλύει τις πολιτείες και εξαφανίζει τους πολιτισμούς, σίγουρα δεν μπορεί να βοηθείται από την ηθική στο έργο του αυτό. Όμως στα ίχνη που αφήνει πίσω του, μια τέτοια συνέργεια δεν φαίνεται απίθανη. Αν θέλουμε να είμαστε αντικειμενικοί, οφείλουμε να παρακάμψουμε την εφεύρεση που αποκαλείται *καθεστωτική ηθική*⁶⁸ και να αναζητήσουμε το αναλογούν μερίδιο ευθύνης για καθέναν από τους εμπλεκόμενους.

⁶⁸ Η ηθική ενός καθεστώτος το οποίο έχει πεπερασμένη χρονική διάρκεια, διακρινόμενη από την πριν και την μετά το καθεστώς αυτό ηθική. Π.χ. η ηθική των Πεισιστρατιδών.

4. Ο μύθος της σπαρτιατικής ηθικής

Το κατ' εξοχήν μέρος όπου θα μπορούσε κάποιος να μελετήσει την καθεστωτική ηθική φαίνεται να είναι η μοιρασμένη σε κόμεις πανίσχυρη πόλη-κράτος⁶⁹ της Πελοποννήσου. Πόλος έλξης για τους απανταχού υποστηρικτές της ολιγαρχικής ιδεολογίας και υπόδειγμα επιτυχημένης απολυταρχικής διαχείρισης, η Σπάρτη εκπροσωπεί ένα καθεστώς που επηρέασε όσο κανένα άλλο -πλην αυτού της Αθήνας- την παγκόσμια πολιτική γεωγραφία από την αρχαιότητα έως σήμερα. Στην πορεία αυτή μυθοποιήθηκε, εξιδανικεύτηκε, υπερεκτιμήθηκε και παρερμηνεύτηκε απολαμβάνοντας έναν ιστορικό ρόλο που σε πολλές πλευρές του δεν είναι παρά ένα καθαρό αποκύημα της φαντασίας.

Είναι ευνόητο ότι δεν μπορεί κάποιος να ακυρώσει συνολικά και αβίαστα την επίτηδες διαστρεβλωμένη εικόνα του σπαρτιατικού τρόπου ζωής και συμπεριφοράς με τον ίδιο τρόπο που δεν θα μπορούσε να αρνηθεί την κρυμμένη αλήθεια πίσω από τα «γεγονότα» και τους ήρωες του Τρωικού Πολέμου. Κατά αντίστοιχο τρόπο η αναπαραγωγή ενός πλασματικού κόσμου δεν είναι δυνατόν να επικυρώνεται αβασάνιστα όταν αναφερόμαστε σε ιστορικά πρόσωπα και καταγεγραμμένα συμβάντα.

Η προβολή του σπαρτιατικού ιδεώδους έχει δύο όψεις αναφορικά με το μυθολογικό του περίβλημα: α) Αυτήν που αναπτύσσεται στους μεταγενέστερους χρόνους από τρίτους όταν η Σπάρτη δεν υπάρχει πια και η οποία δεν θα μας απασχολήσει εδώ, και β) αυτήν που πηγάζει από το αρχαϊκό παρελθόν και διαμορφώνεται από τους ίδιους τους Λακεδαιμόνιους κατά την ακμή αλλά και κατά την παρακμή της πολιτείας τους και είναι εκείνη που μας ενδιαφέρει. Ο λόγος του ενδιαφέροντός μας είναι επειδή η δεύτερη όψη επηρεάζει παρεμβατικά τις αξίες της εποχής της αλλά και επηρεάζεται από αυτές, με τρόπο όμως που τα εξωπραγματικά στοιχεία που ενσωματώνει και τα οποία υπαγορεύονται από την πολιτική διαθλούν και παραμορφώνουν την αληθινή ιστορία της ηθικής. Ο Ευρώτας ρέει διαμέσου ενός μαγικού κόσμου και η Σπάρτη δίνει την εντύπωση ότι αιωρείται πάνω από την αχλύ του. Δυστυχώς οι μύθοι είναι άχρηστοι, ακόμα και επικίνδυνοι όταν δεν καταφέρνει κάποιος να εκμαιεύσει έγκαιρα το διδακτικό τους μέρος.

Θα πρέπει πρώτα απ' όλα να πούμε ότι η ηθική των Σπαρτιατών υπακούει σε διαφορετικούς κανόνες από εκείνη των Αθηναίων και των άλλων Ελλήνων. Όπως

⁶⁹ Από χωροταξική και αρχιτεκτονική άποψη η Σπάρτη αποκλίνει από νωρίς από τις εξελίξεις που πραγματοποιούνται στην υπόλοιπη Ελλάδα. Cartledge Paul, *Οι Σπαρτιάτες*, 69.

καθετί στην σπαρτιατική επικράτεια, βρίσκεται άνευ όρων στην υπηρεσία του κράτους αρχικά και του καθεστώτος στην συνέχεια. Μιλώντας για ηθική θα πρέπει να διαχωρίσουμε τα πεδία της: α) την διδασκόμενη ηθική, β) την ασκούμενη ηθική, και γ) την μεταδιδόμενη ηθική. Αυτό που συμβαίνει στην Αθήνα και στις άλλες πόλεις, δηλαδή η διάχυση των ηθικών διεργασιών, δεν έχει εφαρμογή σε καμία περίοδο της σπαρτιατικής ιστορίας. Η ηθική ανάπτυξη σε τάσεις, ρεύματα, και συνδιαλεγόμενες ομάδες πολιτών που παρακολουθούν η καθεμιά τον δικό της σοφιστή ή διδάσκαλο της ρητορικής, υιοθετώντας ολικά ή εν μέρει την οπτική του, με ό,τι συνέπεια έχει αυτό στο σώμα της κρατούσας ηθικής, δεν υφίσταται. Η ηθική της Σπάρτης είναι συμπαγής, αδιατάρακτη, σχεδόν μονολιθική. Διδασκόμενη, ασκούμενη και μεταδιδόμενη ηθική διαθέτουν μια εκπληκτική ομοφωνία και μια έμπρακτη αρμονικότητα που γοητεύουν Έλληνες και βαρβάρους ενώ οι Αθηναίοι όχι μόνο δεν εξαιρούνται αλλά αποτελούν τους πλεον πιστούς θιασώτες της. Ο Πλάτων παρουσιάζει τον Σωκράτη να μιλάει για την ανωτερότητα της σπαρτιατικής παιδείας⁷⁰. Όσο και αν κάποια ειρωνεία ελλοχεύει στο βάθος, τα πρωτογενή στοιχεία υπεροχής που αναφέρονται δεν παύουν να είναι ειλικρινά. Η πλατωνική *Πολιτεία* αντλεί ιδέες για κάποιες από τις θεμελιώδεις αρχές της που άπτονται άμεσα της ηθικής, όπως π.χ. η θέση και τα καθήκοντα των φυλάκων ή η κοινοκτημοσύνη γυναικών και παιδιών, από υπαρκτούς θεσμούς του σπαρτιατικού πολιτεύματος. Τα πλαίσια μέσα στα οποία μπορεί να κινηθεί ο πολίτης της Σπάρτης και να βιώσει την ατομική του ηθική είναι αυστηρά καθορισμένα. Η οποιαδήποτε αλλαγή που επηρεάζει την κοινωνική ηθική ή έστω τον τρόπο με τον οποίο εκφέρεται προς τα έξω η κρατική αρετολογία, απλά απαγορεύεται. Τα άτομα μαθαίνουν να ζουν μέσα στα ασφυκτικά όρια που χαράσσει ο νόμος και να αισθάνονται ελεύθερα σε πείσμα όλης της πίεσης που ασκεί πάνω τους η πολιτεία. Οι Λακεδαιμόνιοι έχουν αποδείξει στην πράξη ότι η αρετή είναι διδακτή πολύ πριν το ερώτημα φτάσει να απασχολήσει τους Αθηναίους φιλοσόφους⁷¹.

Αν στα παραπάνω προστεθεί το μυστήριο που καλύπτει τις απαγορευμένες για τους ξένους γαίες της νότιας Πελοποννήσου και τον εξωτισμό που αναδίδει ο δωρικός τρόπος ζωής μεγεθυμένος από την ημιθεική του απομόνωση, οποιοσδήποτε

⁷⁰ Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 2009, 342a-343b.

⁷¹ Είναι πασίγνωστο το περιστατικό από τους Ολυμπιακούς Αγώνες όπου κάποιος ηλικιωμένος έγραψε για θέση να καθίσει και όλοι τον περιγελούσαν ώσπου έφτασε εκεί που κάθονταν οι Σπαρτιάτες. Όλοι τότε οι νεαροί Λάκωνες σηκώθηκαν όρθιοι κάνοντας τον γέροντα να αναφωνήσει: «Αλίμονο τι συμφορά! Όλοι οι Έλληνες ξέρουν ποιο είναι το σωστό αλλά μόνο οι Λακεδαιμόνιοι το εφαρμόζουν». Πλούταρχος, 1995, 235 C.

μύθος όσο εξωφρενικός και αν ακούγεται δεν έχει άλλο προορισμό από το να γίνει πιστευτός.

Ιστορίες και ανέκδοτα για τις σπαρτιατικές ικανότητες κυκλοφορούν απλόχερα παντού και επί αιώνες. Για τους απογόνους του Ηρακλή σχεδόν τίποτε δεν είναι ακατόρθωτο ή τουλάχιστον αυτό νομίζεται από όλους, εχθρούς και συμμάχους. Οι ίδιοι οι Λακεδαιμόνιοι όχι μόνο δεν κάνουν κάτι για να διαψεύσουν την διογκούμενη μυθοπλασία αλλά αντίθετα την ενισχύουν με ηγεμονική μαεστρία: Ποτέ δεν εμφανίζονται κάπου όταν δεν χρειάζεται και πάντοτε τηρούν τις αληθινές προθέσεις τους μυστικές. Το μαχαίρι βέβαια έχει δύο κόψεις: Παγιδευμένοι σε αυτήν την ξεκούραστη αλλά τεχνητή ασφάλεια της φήμης, ξεγελιούνται και αρχίζουν να παίζουν τον ρόλο τους αντί να τον ζουν. Από σκληροί και ατρόμητοι πολεμιστές μεταβάλλονται σε επαγγελματίες ηθοποιούς ντυμένους με βαριές πανοπλίες, από πολίτες που υπεραγαπούν την πόλη τους σε βαρυγκομούντες και φθονερούς ακτήμονες και από ηθικά και πνευματικά αυτόφωτοι σε άθλιους επαίτες της υλικής ευδαιμονίας.

Τι είναι όμως αυτό που η Σπάρτη προβάλλει προς τα έξω; Ποια ακριβώς χρησιμότητα έχει ως αποστολή να καλύψει η πολυδιαφημιζόμενη ηθική της; Σε τι συνίσταται η «ακεραιότητα» του Σπαρτιάτη πολίτη;

Αυτό που αναδύεται μέσα από τα κείμενα της εποχής είναι ο θαυμασμός των άλλων για την στρατιωτική και πολιτική ισχύ. Για μια ισχύ που δεν είναι απόρροια μιας οικονομικής ανάπτυξης βασισμένης στην ανταλλακτική δραστηριότητα αλλά που είναι απευθείας συνδεδεμένη με την αρχαϊκή παράδοση και τα ηρωικά έπη. Η λακωνική πολιτεία μιλάει με το παρελθόν και μέσω αυτού με το υποσυνείδητο των Ελλήνων. Η σημασία της γης και των καρπών της είναι καταλυτική και η αγροτική ηθική που την συνοδεύει συνάδει με τις συντηρητικές αξίες, τις πάτριες παραδόσεις και την σταθερότητα. Ο φόβος απέναντι στο υγρό στοιχείο, την εμπορική ηθική, τον πλούτο, τις αναπόφευκτες αλλαγές και τους ενδεχόμενους κινδύνους που φέρνει η θαλάσσια επικοινωνία μπορεί να αντισταθμίζεται από την γοητεία του αγνώστου και την προσδοκία του κέρδους ή της κοινωνικής ανόδου, όμως για πολλούς οι καθιερωμένες συνήθειες είναι αρκούτσως βολικές για να τις μεταβάλλουν.

Λακωνίζειν, στρατιωτική τακτική, πειθαρχία στους νόμους, πολιτική σταθερότητα, εξαπάτηση του αντιπάλου, η Σπάρτη αριστεύει σε όλους τους ανωτέρω τομείς και ειδικά στον τελευταίο. Όσοι αναζητούν «ανώτερες» ηθικές αξίες στην σπαρτιατική πολιτεία είναι πιθανό να απογοητευτούν αν εξετάσουν χωρίς

προκαταλήψεις τα υπάρχοντα στοιχεία. Αυτό που υπερασπίζονται με τα όπλα οι Λακεδαιμόνιοι δεν είναι σε καμιά περίπτωση η παραδοσιακή ηθική ή έστω κάποιο άτεχνο υποκατάστατό της, αλλά κάτι διαφορετικό και πιο απτό το οποίο με ενδελέχεια κρύβεται βαθύτερα.

Η σπαρτιατική ηθική είναι *οξύνους*, *αγχίνους* και *κρυψίνους*. Όμως δεν αποτελεί αυθεντική συνέχεια της αρχαϊκής ηθικής μολονότι αντλεί αξίες από αυτήν. Ο πάγιος προσανατολισμός της είναι υποκριτικός και η ίδια χρησιμοποιείται ως πολιτικό εργαλείο. Είναι όπως και η γλώσσα, ένα από τα μυστικά όπλα του καθεστώτος. Η χιλιοειπωμένη έκφραση «*ἢ τὰν ἢ ἐπὶ τᾶς*» εάν δεν γνωρίζει κάποιος επακριβώς σε τι αναφέρεται, δεν μπορεί να γίνει κατανοητή. Και αυτό είναι το ζητούμενο: να μην καταφέρνει ο αντίπαλος να συλλάβει το νόημα ούτε καν από τα συμφραζόμενα. Ακολουθώντας το ίδιο μονοπάτι με την κρυπτογραφική χρήση της γλώσσας, η ηθική της Σπάρτης κτίζει ένα απροσπέλαστο κέλυφος κάτω από το οποίο όλα είναι αόρατα. Δεν πρόκειται για λαϊκή ηθική που κληρονομεί αξίες από την αρχαϊκή περίοδο και που τις αναδιατάσσει ανάλογα με τις προκλήσεις του περιβάλλοντος. Συνιστά κρατική ηθική, αυστηρά σχεδιασμένη να στηρίζει το συγκεκριμένο πολιτειακό μόρφωμα και την εξουσιαστική του δομή. Χωρίς αυτήν την «ιερατική» ηθική η σπαρτιατική κοινωνία δεν θα είχε ποτέ την δυνατότητα να συμψηφίσει το στρατοκρατικό της πρότυπο με τις ατομικές ανάγκες των πολιτών της. Αυτό που την ξεχωρίζει από τις ηθικές των άλλων ελληνικών πόλεων είναι η διάρκεια και η καθολικότητα της επιβολής της. Αυτή είναι και η μεγάλη επιτυχία της Σπάρτης: η καθολίκευση και η διαχρονικότητα του αρεταϊκού της προτύπου.

Ο Σπαρτιάτης έχει την ευχέρεια να είναι την ίδια στιγμή ανδρείος, ευθύς, αδέκαστος, ανιδιοτελής, φιλοσοφημένος, μεγαλόψυχος, αλλά και υστερόβουλος, κρυψίβουλος, μυστικοπαθής, ιδιοτελής, πανούργος, ανελέητος. Πίσω από το αδιαφανές και άκαμπτο περίβλημα της κρατικής ηθικής κρύβονται με ικανοποιητική επιτυχία οι προθέσεις και τα κίνητρα. Μέσα από την καθολίκευση περνούν απαρατήρητοι οι συσχετισμοί της καθεστωτικής ισχύος και οι διαχειριστές της.

Πολύ πριν ξεσπάσει ο πόλεμος με την Αθηναϊκή Συμμαχία, η Σπάρτη βρίσκεται να παλεύει με τον εαυτό της. Μόνο μια σκιά από το νομοθετικό και ηθικό σύστημα που αποδίδεται στον ευρισκόμενο στα όρια μύθου και πραγματικότητας Λυκούργο έχει απομείνει στην πόλη και αυτή ως θλιβερή κληρονομιά. Η συνεχής μείωση του πληθυσμού των *ὁμοίων* και η συγκέντρωση της ιδιοκτησίας της γης σε λίγες οικογένειες ρηγματώνει αθεράπευτα την κοινή ιδεολογική βάση της πολιτείας. Ο

φτωχός Σπαρτιάτης που δεν διαθέτει το ποσό που απαιτείται για να συμμετάσχει στα *φειδίτια* περιπίπτει στην τάξη των *ύπομειόνων* στην οποία το μέλλον του είναι θολό αφού λόγω της εκπαίδευσής του το μόνο επάγγελμα που γνωρίζει να κάνει είναι εκείνο του πολεμιστή, κατ' ουσίαν και κατ' αναγκαιότητα του μισθοφόρου. Η σύμπλευση της συνεχώς διογκούμενης κατηγορίας των δυσαρεστημένων πολιτών με το «κοινό» όραμα και την ηθική του γίνεται ολοένα και πιο δυσχερής. Ήδη από τα τέλη του 8^{ου} αιώνα π. Χ. οι *Παρθενίες*⁷² επαναστατούν και στέλνονται να αποικίσουν τον Τάραντα. Τα μεταρρυθμιστικά μέτρα είτε αφορούν μεμονωμένες περιπτώσεις, όπως αυτούς που δείχνουν ανδραγαθία στην μάχη και μετατάσσονται στην τάξη των *νεοδαμωδών*, είτε κρύβουν παγίδες όπως αυτές που αναφέρει ο Θουκυδίδης⁷³, είτε δεν πείθουν κανέναν αφού είναι αναιμικά και δεν αγγίζουν την κατανομή των περιουσιακών στοιχείων.

Κάποιοι από τους σύγχρονους μελετητές στην προσπάθειά τους να αποδείξουν ότι μεριμνούν για την ισότητα των δύο φύλων, κατηγορούν τον Αριστοτέλη για μισογυνισμό –όρος που είναι ανύπαρκτος εκείνη την εποχή- υποβαθμίζοντας έτσι έμμεσα την καίρια παρατήρηση του ότι η «κακομαθημένη» Σπαρτιάτισσα είναι η καταστροφή της πόλης: *«ἔτι δ' ἡ περὶ τὰς γυναῖκας ἄνεσις καὶ πρὸς τὴν προαίρεσιν τῆς πολιτείας βλαβερὰ καὶ πρὸς εὐδαιμονίαν πόλεως /.../ ζῶσι γὰρ ἀκολάστως πρὸς ἅπασαν ἀκολασίαν καὶ τρυφερῶς. ὥστ' ἀναγκαῖον ἐν τῇ τοιαύτῃ πολιτείᾳ τιμᾶσθαι τὸν πλοῦτον»*⁷⁴. Οι απόψεις του Αριστοτέλη γράφονται περίπου το 330 π. Χ. όταν η Σπάρτη βρίσκεται σε μη αναστρέψιμη παρακμή, όμως βασίζονται σε γεγονότα και παρατηρήσεις του σπαρτιατικού παρελθόντος. Η ηθική κατάπτωση δεν συνέβη ξαφνικά σε διάστημα μιας ή δύο γενεών αλλά πρόκειται για διεργασία αιώνων εξ ου και η ευθύνη που αποδίδεται από τον φιλόσοφο όχι στους εφαρμόζοντες τον νόμο αλλά στον νομοθέτη. Η δύναμη μιας πολιτείας εδράζεται στην ποιότητα του χαρακτήρα των γυναικών της. Σε κλειστές, επικυριαρχικές κοινωνίες που διαβιούν σε

⁷² Νόθα τέκνα που είχαν αποκτήσει οι παρθένες γυναίκες της Σπάρτης με εἰλωτες και περίοικους κατά την διάρκεια του Α΄ Μεσσηνιακού πολέμου (743-724 π. Χ.).

⁷³ Ο Βρασίδης στην εκστρατεία του στην Μακεδονία παίρνει μαζί του επτακόσιους οπλίτες από την τάξη των εἰλωτών για να μην απειλούν την Σπάρτη. Με αφορμή αυτό το γεγονός, ο Θουκυδίδης θυμάται ότι παλαιότερα οι Σπαρτιάτες είχαν εφαρμόσει ένα τρομερό τέχνασμα: είχαν ανακοινώσει ότι θα απελευθέρωναν όσους εἰλωτες είχαν προσφέρει εξαιρετικές πολεμικές υπηρεσίες, θεωρώντας ότι αυτοί που θα πρόβαλλαν την αξίωση να απελευθερωθούν θα ήταν οι γενναιότεροι και εκείνοι που θα ξεσηκώνονταν πρώτοι. Αφού ξεχώρισαν περίπου δύο χιλιάδες από αυτούς, τους στεφάνωσαν και κατόπιν τους εξαφάνισαν χωρίς ποτέ κανείς να μάθει τι απέγιναν. Θουκυδίδης, IV 80.

⁷⁴ [Η άνεση των γυναικών βλάπτει τόσο τις επιδιώξεις του πολιτεύματος, όσο και την ευδαιμονία της πόλης /.../ Επειδή ζουν χωρίς ηθικούς φραγμούς και ρέπουν προς κάθε κραιπάλη και τρυφιλότητα. Αναγκαστικά σε ένα τέτοιο πολίτευμα εκτιμάται ο πλούτος]. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1993, 1269 b 13 – 1270 b 6.

εχθρικό περιβάλλον και υπό έντονη πληθυσμιακή πίεση, η επιβίωση εξαρτάται από την αναπαραγωγική τους δέσμευση. Με απλά λόγια δεν έχει σημασία πόσο σκληρά μάχονται οι άνδρες αλλά πόσο αποτελεσματικές είναι οι γυναίκες τους στο να αντικαθιστούν τις απώλειες με ισάξιους απογόνους. Η αντοχή στις αντιξοότητες και η υπακοή στους νόμους που έχει θέσει ως υπέρτατα ιδανικά η σπαρτιατική πολιτεία, δεν έχουν κανένα νόημα όταν δεν υπάρχει διαθέσιμος πληθυσμός για να τα ενστερνιστεί. Με την βαθμιαία μετατροπή⁷⁵ της Σπάρτης σε κρυπτομητριάρχικό και μεροληπτικό σε βάρος των ανδρών καθεστώς, εδραιώνεται και νομιμοποιείται η επιλογή των γυναικών να αποκτούν ένα ή δύο παιδιά για να διατηρούν τον κλήρο και το επίπεδο ζωής τους. Το αιώνιο πρόβλημα της Σπάρτης δηλαδή η υπογεννητικότητα δεν έχει σίγουρα να κάνει με κάποιο βιολογικό μειονέκτημα αλλά με την ηθική στάση των Σπαρτιατιστών και με την υιοθέτηση ενός προτύπου ευμάρειας που περιορίζει τις εγκυμοσύνες στον απολύτως απαραίτητο αριθμό. Σε συνδυασμό με την δυνατότητα της Σπαρτιάτισσας να αποκτά παιδιά με διαφορετικούς άνδρες, πράγμα που σημαίνει συνένωση και συγκέντρωση των περιουσιών στα πρόσωπα που ζουν περισσότερο δηλαδή στις γυναίκες, η καταστρατήγηση των υπόλοιπων νόμων του Λυκούργου είναι καθολική. Οι Σπαρτιάτες πολεμούν στα διάφορα μέτωπα που τους στέλνει η πόλη και στερούνται τα πάντα στο όνομα της κρατικής ηθικής της εγκράτειας η οποία αποσκοπεί στο κοινό καλό. Παράλληλα, στα μετόπισθεν οι γυναίκες τους απολαμβάνουν τον πιο πλήρη ατομικισμό. Όπως είναι αναμενόμενο μια τέτοια κατάσταση ετεροβαρούς συνεισφοράς δεν μπορεί να διατηρηθεί επί μακρόν. Η επισήμανση του Αριστοτέλη είναι κορυφαία. Για πολλούς αιώνες οι Σπαρτιάτισσες είναι η πιο προνομιούχα τάξη ανθρώπων παγκοσμίως. Έχουν περιουσία χωρίς να εργάζονται, συνουσιάζονται με όποιον ή όποια θέλουν, αποκτούν παιδιά από ξένους, όλα χωρίς επιπτώσεις. Δεν ανατρέφουν καν τα αρσενικά παιδιά τους αφού τα έχει αναλάβει η πόλη και άγνωστο παραμένει το πώς ανατρέφουν τις κόρες τους. Λογικά σε ένα καθεστώς γυναικοκρατίας οι μικρές Σπαρτιάτισσες έχουν άφθονο χρόνο να σκεφτούν με ποιούς τρόπους θα αποτελέσουν βελτιωμένα αντίγραφα των μητέρων τους. Φιλοσοφημένες, πνευματώδεις, ετοιμόλογες, αλλά και απρόβλεπτες, σκληρές

⁷⁵ Ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι οι γυναίκες αντιστάθηκαν στην νομοθετική παρέμβαση του Λυκούργου και μάλιστα τον ανάγκασαν να υποχωρήσει. Άρα το καθεστώς της κρυπτομητριάρχιας έχει βαθύτερες ρίζες, ενδεχομένως στην προαρχαϊκή περίοδο. Ίσως δεν θα έπρεπε να μιλάμε για «μετατροπή» της υπάρχουσας αλλά για «επαναφορά» μιας πρότερης κατάστασης. Βλ. Αριστοτέλης, αυτόθι, 1270 a 6.

και αλαζονικές έχουν μεγάλη συμβολή στην δημιουργία και στην συντήρηση του σπαρτιατικού μύθου.

Η παροιμιώδης απάντηση της Γοργούς σε κάποια Αθηναία ότι «οι Λάκαινες είναι οι μόνες που έχουν εξουσία πάνω στους άνδρες επειδή μόνο αυτές γεννούν άνδρες»⁷⁶ φαίνεται πιθανό ότι θα ακούστηκε και τότε ως εγωκεντρική υπερβολή. Ο Πελοποννησιακός και ο Κορινθιακός Πόλεμος τους οποίους η Σπάρτη δεν είχε την πολυτέλεια να αποφύγει αποδεικνύουν ότι από ένα σημείο και μετά μόνο στα λόγια συνέβαινε να γεννούν ανδρείους. Ο συμφέρων βίος της μετα-λυκουργικής, κλασικής Σπαρτιάτισσας καταλήγει στην υιοθέτηση και από τους άνδρες ενός πιο «χαλαρού» προτύπου σχετικά με την έννοια του καθήκοντος που αυτομάτως υποβιβάζει την ποιότητα του μέσου πολίτη-υπερασπιστή. Ως καταληκτικό σχόλιο περί της τόλμης, ο Αριστοτέλης υπενθυμίζει την συμπεριφορά των Σπαρτιατισσών το 370 π. Χ. κατά την εισβολή των Θηβαίων του Επαμεινώνδα και του Πελοπίδα, όπου «ενώ δεν βοηθούσαν σε τίποτα, όπως συμβαίνει και στις άλλες πόλεις, προκάλεσαν μεγαλύτερη αναταραχή και από τους ίδιους τους εχθρούς»⁷⁷.

Διδασκόμενη, ασκούμενη και μεταδιδόμενη ηθική εξακολουθούν να είναι αδιαχώριστες για λόγους καθεστωτικού συμφέροντος όμως σε μια πολιτεία όπου τα πάντα απαγορεύονται σε μερικούς ενώ τα πάντα επιτρέπονται σε άλλους, οι ηθικές αποσυντίθενται μαζί με τους θεσμούς. Το ιδιότυπο σύστημα των δύο βασιλέων έχοντας μεταλλαχθεί ως προς τον φορέα άσκησης της πραγματικής εξουσίας, όταν εξωτερικά συναινεί στην μεταφορά της σε δήθεν δημοκρατικότερη βάση συμμετέχει σε μια ξεκάθαρη πολιτική απάτη. Τα βασιλικά γένη παραιτούνται από τα προνόμιά τους –αφού δεν υπάρχει κανένα ιστορικό στοιχείο για βίαιη μεταβολή- υπέρ του θεσμού των *Εφόρων* γεγονός που συμβαίνει περίπου ταυτόχρονα με την μετάπτωση της ηθικής από *κρατική* σε *καθεστωτική*⁷⁸. Οι Έφοροι παρόλο που προέρχονται και από τις τάξεις των φτωχών Σπαρτιατών καταλήγουν να προστατεύουν με μεγαλύτερη επιτυχία από τους βασιλείς τα συμφέροντα των μεγάλων γαιοκτημόνων, τα οποία αντιτίθενται στην νομοθεσία του Λυκούργου και είναι μια από τις εμφανέστερες αιτίες της διάλυσης της πολιτείας. Ο Σταγειρίτης είναι σαφέστατος ως προς τις ηθικές

⁷⁶ «Ἐρωτηθεῖσα δὲ ὑπὸ τινος Ἀτικῆς «διὰ τί ὑμεῖς ἄρχετε μόναι τῶν ἀνδρῶν αἱ Λάκαιναι;» «ὅτι» ἔφη «καὶ τίκτομεν μόναι ἄνδρας». Πλούταρχος, 1995, 240 E.

⁷⁷ «Χρήσιμοι μὲν γὰρ οὐδὲν ἦσαν, ὥσπερ ἐν ἑτέραις πόλεσιν, θόρυβον δὲ παρεῖχον πλείω τῶν πολεμίων». Αριστοτέλης, 1993, 1269 b 38.

⁷⁸ Ως *κρατική* εκλαμβάνεται η ηθική η οποία εφαρμόζεται υπέρ του κράτους και των πολιτών του αδιάφορα με το καθεστώς που επικρατεί, ενώ *καθεστωτική* εκείνη που προστατεύει τα συμφέροντα ενός ορισμένου καθεστώτος και των πολιτών που συμμετέχουν σε αυτό.

αντοχές των ταπεινής καταγωγής Εφόρων: «ὥστε πολλάκις ἐμπίπτουσιν ἄνθρωποι σφόδρα πένητες εἰς τὸ ἀρχεῖον, οἳ διὰ τὴν ἀπορίαν ὄνιοι ἦσαν»⁷⁹. Ο Ξενοφών συμπληρώνει την εικόνα των Λακεδαιμόνιων την εποχή που τελειώνει ο Κορινθιακός Πόλεμος: «*Αν όμως κανείς με ρωτούσε αν νομίζω ότι ακόμα και τώρα εξακολουθούν να έχουν την ίδια ισχύ οι νόμοι του Λυκούργου, αυτό, μα τον Δία, δεν θα είχα πια την τόλμη να το πω /.../ Υπήρχε ένας καιρός που φρόντιζαν πώς να είναι άξιοι ηγέτες, τώρα όμως φροντίζουν περισσότερο πώς θα πάρουν την εξουσία, παρά πώς θα γίνουν άξιοι για κάτι τέτοιο*»⁸⁰.

Η εκτροπή του σπαρτιατικού πολιτεύματος και της ηθικής του δεν είναι καθόλου διαφορετική –τηρουμένων των αναλογιών- από αυτό που συμβαίνει στην Αθήνα με την μεταρρύθμιση του Κλεισθένη, όπου οι θεσμοί γίνονται πολύπλοκοι και το εκλογικό σώμα αναδιατάσσεται σε βάρος των αυτοχθόνων και των υποστηρικτών της παράδοσης ενώ ο έλεγχος της πόλης μεταβιβάζεται σε εκείνους που έχουν την δυνατότητα να ασκούν την επιτήδεια ρητορεία.

Το λάθος που κάνουν πολλοί είναι το ότι επιμένουν να εστιάζουν στην μορφή της οικονομίας και στους εξωτερικούς τύπους του πολιτεύματος. Αν αντίστοιχα επικεντρώσει κανείς στον τρόπο με τον οποίο ασκείται η εξουσία και ακόμα περισσότερο στην αρχιτεκτονική των θεσμών της και στην ηθική τους τεκμηρίωση, θα διαπιστώσει ότι οι σκοποί της δήθεν «παραδοσιακής» Σπάρτης δεν διαφέρουν καθόλου από εκείνους της ασύδοτα επεκτατικής Αθήνας της εποχής της ηγεμονίας. Ίσως μάλιστα να ανακαλύψει ότι η πρώτη διαπρέπει σε έναν άκομμο και μαζί επαίσχυντο ρόλο τον οποίο επιχειρεί να συγκαλύψει με μύθους.

Δεν αποτελεί μυστικό το ότι η Σπάρτη πάντα ενδιαφερόταν μόνο για την Σπάρτη. Απόλυτα πιστή στην ναρκισσιστική στάση της δεν δίστασε να αποτραβηχτεί σε όλες τις μεγάλες στιγμές του ελληνισμού με μόνη εξαίρεση την δεύτερη Περσική εισβολή. Είναι γνωστό ότι οι Σπαρτιάτες εξαναγκάστηκαν να πολεμήσουν στην Σαλαμίνα για λόγους συμφέροντος, όταν οι Αθηναίοι που είχαν ήδη εκκενώσει την πόλη τους από τα γυναικόπαιδα απείλησαν να μεταναστεύσουν στην Σίρι της Κάτω Ιταλίας⁸¹. Αν η μάχη μεταφερόταν στον Ισθμό ή ακόμα πιο πίσω, οι Σπαρτιάτες θα έπρεπε να

⁷⁹ [Και αρκετές φορές συμβαίνει να παίρνουν το αξίωμα άμπρωχοι άνθρωποι που εξαιτίας της φτώχειας τους είναι εξαγοράσιμοι]. Αριστοτέλης, 1993, 1270 b 8.

⁸⁰ «εἰ δέ τις με ἔροιτο εἰ καὶ νῦν ἔτι μοι δοκοῦσιν οἱ Λυκούργου νόμοι ἀκίνητοι διαμένειν, τοῦτο μὰ Δία οὐκ ἂν ἔτι θρασέως εἴποιμι./.../ καὶ ἦν μὲν ὅτε ἐπεμελοῦντο ὅπως ἄξιοι εἶεν ἡγεῖσθαι: νῦν δὲ πολὺ μᾶλλον πραγματεύονται ὅπως ἄρξουσιν ἢ ὅπως ἄξιοι τούτων ἔσονται». Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, 1993, XIV.1-7.

⁸¹ Ηρόδοτος, 1992, Η 62.

αντιμετωπίσουν ολομόναχοι την στρατιά του Ξέρξη, υπερασπίζοντας τους ατείχιστους συνοικισμούς τους.

Από την καθυστερημένη άφιξη στον Μαραθώνα ως την εκούσια αποχή από την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου στην Ασία, το σπαρτιατικό καθεστώς έχοντας εξελιχθεί σε στυγνή ολιγαρχία διαχώριζε την θέση του από τους κοινούς αγώνες. Η ως τις μέρες μας χρησιμοποιούμενη έκφραση «πλην Λακεδαιμονίων» θεμελιώνεται στην ιδιόρρυθμη στάση τους, αυτήν του διαχωρισμού της πολιτικής τους και των συμφερόντων τους από εκείνη και εκείνα των υπολοίπων Ελλήνων. Οι μόνοι Σπαρτιάτες που πολεμούσαν στο πλευρό του Αλεξάνδρου ήταν μετά από δική τους πρωτοβουλία οι φτωχοί και οι ακτήμονες που μέσω της μισθοφοράς προσπαθούσαν να επιβιώσουν και να μην μεταπέσουν στις τάξεις των υπομειόνων και των περιοίκων. Η Σπάρτη θύμα της ίδιας της κλειστοφοβικής της νοοτροπίας δεν επεδίωξε αποικισμούς όμως επεκτεινόταν με κάθε ευκαιρία σε βάρος των Ελλήνων γειτόνων της, τους μετέτρεπε σε είλωτες και τους κακομεταχειριζόταν περισσότερο από όσο τους είχε ποτέ κακομεταχειριστεί βάρβαρος. Ήταν ένα καθεστώς που όσο τρομοκρατούσε τους άλλους με την ισχύ του και τον δόλο του, άλλο τόσο ζούσε και το ίδιο τρομοκρατημένο υπό την απειλή της επανάστασης και της αμείλικτης εκδίκησης των καταπιεσμένων.

Η «λατρεία» της Σπάρτης που εισάχθηκε ετεροχρονισμένα για να εξιδανικεύσει την τυφλή υπακοή στους νόμους και την κοινωνική δομή της δουλοπαροικίας από την Ρώμη ως τον Μεσαίωνα⁸² αλλά και που χρησιμοποιήθηκε αργότερα ως αντίδοτο στις τάσεις του διαφωτισμού, έχει συγκροτηθεί πάνω στις τεχνικές της εξαπάτησης που παρήγε η αρχαία λακωνική στρατηγική. Γεγονός είναι ότι σε μια σειρά από μάχες οι Λακεδαιμόνιοι είτε νικούν οριακά, είτε αναδεικνύονται ισόπαλοι, είτε ηττώνται ανώδυνα λόγω της πάγιας τακτικής τους να μην εμπλέκουν μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις στις συγκρούσεις. Η μεγαλύτερη ήττα και καταστροφή των Αθηναίων στην μεταξύ τους αναμέτρηση λαμβάνει χώρα στο έδαφος της Σικελίας και η σπαρτιατική συμβολή είναι η μικρότερη δυνατή. Στον αμφίρροπο ως την τελευταία στιγμή αγώνα στην θάλασσα νικητής κατά γενική ομολογία δεν είναι ο Λύσανδρος αλλά ο ναύαρχος δαρεικός. Χωρίς το περσικό χρήμα η Σπάρτη αναγκάζεται να παραιτηθεί μέσα σε ελάχιστο χρόνο από την ηγεμονία της και να αποσυρθεί στην μοναξιά της Λακωνικής. Τριάντα χιλιάδες «τοξότες» εκδιώκουν -με ευκολία- τον Αγησίλαο από

⁸²Οι Ρωμαίοι ισχυρίζονται ότι έχουν συγγένεια με τους Σπαρτιάτες ενώ ο Μακιαβέλι και ο Τζων Έλμερ (John Aylmer) εκθειάζουν το σπαρτιατικό πολίτευμα. <https://en.wikipedia.org/wiki/Laconophilia>

την Ασία όπως παραδέχεται ο ίδιος⁸³. Όμως όσον αφορά την σωματική δύναμη ή την ατομική ανδρεία κανείς από τους υπόλοιπους Έλληνες δεν υστερεί. Αρκεί να ρίξει κανείς μια προσεκτική ματιά στον σωζόμενο κατάλογο των Ολυμπιονικών⁸⁴, για να διαπιστώσει ότι μικρότερης ισχύος ελληνικές πόλεις έχουν τους ίδιους ή και περισσότερους νικητές στεφανωμένους με κότινο από την συνεχώς εκγυμναζόμενη και ευρισκόμενη σε πολεμική ετοιμότητα σπαρτιατική νεολαία. Μετά το 580 π. Χ. οι σπαρτιατικές νίκες σπανίζουν ενώ η εξαρχής μη συμμετοχή τους στο αγώνισμα του Παγκράτιου με την φτωχή δικαιολογία ότι επρόκειτο για τέχνη την οποία χρησιμοποιούσαν μόνο στον πόλεμο είναι πασίδηλο ότι υποκρύπτει άλλους σκοπούς. Η απευθείας σύγκριση με τους άλλους Έλληνες σε μια πολεμική τέχνη θα απέβαινε καταστροφική για τον προπαγανδιστικό σχεδιασμό της μυθικής σπαρτιατικής υπεροχής και οι συνέπειες για το ηθικό θα ήταν κατακλυσμιαίες, χωρίς να υπολογίσουμε τον αντίκτυπο που θα είχε στους διαρκώς αυξανόμενους πληθυσμούς των ειλώντων ο διασυρμός των δυναστών τους στους αγώνες.

Η συλλογική συμπεριφορά των Σπαρτιατών είναι αλήθεια ότι ξεχωρίζει από αυτήν των υπολοίπων Ελλήνων αφού στον τομέα της πειθαρχίας υπερέχουν, όμως στις συγκρούσεις αυτό δεν φαίνεται να έχει τόσο μεγάλο βάρος όσο του αποδίδεται. Ακόμα και ως μάχιμα σύνολα οι Σπαρτιάτες εξαρτώνται περισσότερο από τις ικανότητες των στρατηγών τους και λιγότερο από την ομαδική τους τακτική ενώ είναι ολοφάνερη σε σχέση με τους αντιπάλους τους η αδυναμία τους να παράσχουν λύσεις εκ των ενόντων τις κρίσιμες στιγμές. Ό,τι κερδίζουν στον τομέα της εκπαίδευσης, το χάνουν λόγω της ευθυνοφοβίας τους. Αδιάψευστο τεκμήριο η στρατιωτική αναφορά του Ιπποκράτη προς τις αρχές της Σπάρτης: *«ἔρρει τὰ κᾶλα. Μίνδαρος ἀπεσσύα. πεινῶντι τῶνδρες. ἀπορίομες τί χρῆ δρᾶν»*⁸⁵.

Η φιλοτιμία⁸⁶ παραδοσιακά αντίκειται στις σπαρτιατικές αρετές που προμελετημένα τείνουν να ευνοούν το συμφέρον του συνόλου. Το πέρασμά της από την αρχαϊκή ηθική φημολογείται ότι την απέδωσε μόνο στην φιλελεύθερη και ατομικιστική Αθήνα. Όμως έχουμε αρκετές περιπτώσεις φιλόδοξων Σπαρτιατών όπως

⁸³ Ο δαρεικός είχε πάνω του χαραγμένη την εικόνα του Πέρση βασιλιά ως τοξότη. Πλούταρχος, 1995, 211 Β.

⁸⁴ Συλλογικό έργο, 1971, τόμος Β, 502-507.

⁸⁵ [Τα πλοία καταστράφηκαν. Ο Μίνδαρος σκοτώθηκε. Πεινούν οι άνδρες. Αναρωτιόμαστε τι να κάνουμε]. Εμφανέστατα απαράδεκτη η απουσία πρωτοβουλίας την στιγμή που ο διορισμένος ναύαρχος εκλείπει ενώ ο στόλος βρίσκεται σε ξένα ύδατα και κινδυνεύει με αφανισμό. Ξενοφών, *Ελληνικά*, Α Ι.23.

⁸⁶ Φιλοδοξία.

π.χ. ο Κλεομένης ο Α΄ ή ο στρατηγός Πausανίας οι οποίοι με την συμπεριφορά τους έρχονται σε καταφανή σύγκρουση με τα πολιτειακά ιδανικά. Εκ του αντιθέτου, η Σπάρτη ανέδειξε πολλούς στρατηγούς και βασιλείς με πανελλήνιες ιδέες, μολοντί ως καθεστώς παρέμεινε άκρως συντηρητικό, τοπικιστικό, φανατικά ολιγαρχικό, δοσμένο μόνο στα στενά του συμφέροντα και τις μικροκοσμικές του επιδιώξεις. Η ηθική της οπισθοχωρώντας συνεχώς στις απαιτήσεις των ντόπιων ισχυρών και ανεπαρκής στο να αντιμετωπίσει τις πανελλήνιες οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις φτάνει να αποτελεί ένα αμάλγαμα ηρωισμού και δειλίας, αλήθειας και ψέματος, ωμού πραγματισμού και νοσηρής φαντασίωσης. Το άτομο ηθελημένα κονιορτοποιείται σε αυτήν την διαδρομή υποβαστάζοντας το συλλογικό βάρος ενός αφηρημένου και αποστεωμένου καθήκοντος, ώσπου καταρρέει ολοκληρωτικά μετατρέπόμενο σε εξιλαστήριο θύμα για την επιβίωση εκείνων που ερμηνεύουν κατά βούληση την ηθική και τους κανόνες της.

Η εισβολή του Επαμεινώνδα στην Λακωνία το 370 π. Χ. και η ανεξαρτησία των Μεσσηνίων είναι το καθυστερημένο μνημόσυνο του σπαρτιατικού μύθου. Ο θάνατος έχει επέλθει πολύ νωρίτερα. Το 424 π.Χ. το γόητρο της Σπάρτης κατακερματίζεται στην Σφακτηρία. Ο Κλέων, ο πιο άτεγκτος ίσως εκπρόσωπος του αθηναϊκού επεκτατισμού, καταφέρνει -εν αγνοία του- και μέσα σε 20 ημέρες να αποκαλύψει τρία μυστικά που με επιμέλεια έκρυβε η Σπάρτη επί αιώνες: 1) ότι ο σπαρτιατικός στρατός δεν ήταν ούτε ικανότερος ούτε γενναιότερος από τον στρατό οποιασδήποτε άλλης ελληνικής πόλης, με την προϋπόθεση της εκπαίδευσης, 2) ότι οι τακτικές του ήταν απηρχαιωμένες και αντιμετωπίσιμες και 3) ότι η φήμη του ήταν προϊόν μιας ευφυούς, προσεκτικά οργανωμένης και διαχρονικά συντηρούμενης εξαπάτησης.

Πενήντα χρόνια νωρίτερα, κάποιοι διορατικοί πολιτικοί άνδρες των Αθηνών όπως ο Θεμιστοκλής και ο Αριστείδης υποψιάζονταν ότι η αλήθεια απείχε πολύ από τον θρύλο ενώ θεωρούσαν λογικό -παρά τις διαβεβαιώσεις των Σπαρτιατών- ότι μια σύγκρουση μαζί τους βρισκόταν ήδη υπό σχεδιασμό. Καθώς πολλοί είχαν αρχίσει αμέσως μετά την μάχη των Πλαταιών να μιλούν για την απειλή μιας νέας περσικής εισβολής και για τα μέτρα που θα έπρεπε να λάβει η Αθηναϊκή Δημοκρατία ώστε να αντιμετωπίσει αυτό που ερχόταν, στο μυαλό όλων ο εχθρός είχε ταυτοποιηθεί και δεν ήταν ο Ξέρξης και οι σατράπες του αλλά οι Δωριείς της Λακωνίας. Η ισχυροποίηση των δεσμών των Ιώνων με την ίδρυση της Δηλιακής συμμαχίας, η συνέχιση των ναυπηγήσεων πολεμικών πλοίων και η τείχιση της Αθήνας και του Πειραιά με το

τέχνασμα του Θεμιστοκλή⁸⁷ δεν θα αποφασίζονταν ποτέ αν δεν υπήρχαν οι αμφιβολίες για την δυνατότητα της Σπάρτης να επέμβει δυναμικά στις αθηναϊκές υποθέσεις όπως είχε κάνει και άλλες φορές στο παρελθόν. Μετά την καθυστερημένη αντίδραση και την αποχή των Λακεδαιμονίων από την μάχη του Μαραθώνα οι ψίθυροι είχαν δυναμώσει. Γι αυτό ο Λεωνίδας στέλνεται εσπευσμένα να θυσιαστεί στις Θερμοπύλες. Γι αυτό αποπέμπει βιαστικά τους συμμάχους μετά την διαφανόμενη προδοσία του Εφιάλτη, ενώ δεν αποτελεί έκπληξη η αποσιώπηση των επτακοσίων Θεσπιέων που πολέμησαν και σκοτώθηκαν δίπλα τους. Οι Θεσπιείς είναι θύματα του σπαρτιατικού μύθου. Ηθικά υπέρτεροι των Λακεδαιμονίων αφού αποτελούσαν σχεδόν το σύνολο του στρατού της πόλης τους και χωρίς να έχουν κανένα άλλο λόγο να θυσιαστούν πέρα από την συμμόρφωση με αυτό που οι ίδιοι αντιλαμβάνονταν ως καθήκον, περιφρονήθηκαν άδικα αλλά όχι αναίτια από τους ιστορικούς. Οι Θεσπιείς είναι οι ενσαρκωτές του ιδεώδους της φιλοπατρίας και της ηθικής στάσης γιατί είχαν ελευθερία επιλογής και όλες τις δικαιολογίες πρόσφορες, σε αντιδιαστολή με τους Σπαρτιάτες που δεν διέθεταν καμία αφού είχαν ξεκάθαρη εντολή για το τι θα έπρεπε να πράξουν. Το μόνο μειονέκτημα των πρώτων ήταν ότι δεν προέρχονταν από την Σπάρτη. Η πλέον ένδοξη στιγμή της σπαρτιατικής ιστορίας, οι Θερμοπύλες, είναι θεατρικό έργο για έναν πρωταγωνιστή: τον «ανίκητο» σπαρτιατικό στρατό. Όντως οι τριακόσιοι υπερέβησαν τους εαυτούς τους και πανάξια άφησαν το ηρωικό σημάδι τους στην ιστορία, έστω και σε βάρος των άσημων Θεσπιέων. Όμως αυτό δεν αναιρεί στο ελάχιστο τις σκιές της υστεροβουλίας και της πολιτικής σκοπιμότητας. Κυνικά και χωρίς συναισθηματισμούς, τριακόσιοι νεκροί είναι ασήμαντο τίμημα για την επιδιόρθωση ενός καταρρέοντος αλλά οικονομικά αποδοτικού και ηθικά συμφέροντος μύθου.

5. Η νέα Αθήνα

Στον αντίποδα του ζοφερού και αδιέξοδου σκηνικού της κλιμακούμενης σπαρτιατικής αποδιοργάνωσης, η Αθήνα βιώνει με υπεραισιοδοξία την επιφανέστερη εποχή της. Αυτό που ονομάζεται «κλασική Ελλάδα» έχει κύριο σημείο αναφοράς την Αττική του 5^{ου} π. Χ. αιώνα. Η Αθήνα παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον από όλες μαζί τις Ελληνικές πόλεις. Και αυτό επειδή αλλάζει περισσότερο και ταχύτερα από καθεμιά. Μεγαλόπνοα έργα, σπουδαίες πολιτικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις,

⁸⁷ Διόδωρος Σικελιώτης, *Απαντα*, 1998, XI 39-43.

ξέφρενη οικονομική ανάπτυξη, έντονες ταξικές και πληθυσμιακές μεταβολές, οργανισμός φιλοσοφικών ιδεών και τάσεων είναι μερικές από τις πτυχές ενός φαινομένου που δεν οφείλεται ούτε στην τύχη, ούτε στην επέμβαση των θεών αλλά σε μια σπάνια έξαρση ανθρώπινης δημιουργικότητας και ανανεωτικού αυθορμητισμού.

Έχοντας αναπτυχθεί ως δεύτερη δύναμη στην σκιά της πολεμοχαρούς Σπάρτης και αντιλαμβανόμενη τους περιορισμένους πόρους του εδάφους της, η πόλη της θεάς Αθηνάς αρνείται από νωρίς την αναδίπλωση στον εαυτό της και στρέφεται προς τους αποικισμούς και την θάλασσα. Αν η Σπάρτη αντιπροσωπεύει –έστω και οριακά- το συντηρητικό κομμάτι της ομηρικής και της ησιόδειας ηθικής που έχουν να κάνουν με την κοινωνική δομή, η Αθήνα διαπρέπει στο τυχοδιωκτικό. Ο Αρχίδαμος έχει μικρότερη σχέση με τον Αγαμέμνονα απ’ ό,τι ο Αλκιβιάδης, ενώ το κοινωνικό ιδανικό του Ησιόδου έχει εξοβελιστεί από την Αττική πριν από την εποχή της *σεισάχθειας*. Κατεστραμμένη ήδη δύο φορές από τους Πέρσες μέσα σε μια δεκαετία και υφιστάμενη τις βίαιες επεμβάσεις της Σπάρτης στα εσωτερικά της για πάνω από μισό αιώνα, η Αθήνα ανακαλύπτει ότι όχι μόνο δεν έχει τίποτα να χάσει αλλά ότι θα είναι πολύ αποδοτικό να στραφεί προς ένα νεωτεριστικό οικονομικό πρότυπο. Πιστή στις ιωνικές της ρίζες αναλαμβάνει να εκπροσωπήσει ένα άλλο είδος σοφίας διαφορετικής από την σπαρτιατική εγκράτεια και εσωστρέφεια. Είναι μια πόλη γεμάτη ενεργητικότητα και περιέργεια. Ζητά να εξερευνήσει και να επεκτείνει τα όρια του κόσμου αλλά και τα δικά της. Δεν είναι καθεστωτικά φοβική ούτε προς τους ξένους, ούτε προς τις εξελίξεις που φέρνουν οι ανοιχτοί ορίζοντες. Προσελκύει σαν μαγνήτης τα ανήσυχα και πρωτοπόρα πνεύματα, τους φιλόσοφους, τους εμπόρους και τους ταξιδευτές. Με άνεση απορροφά τους πολιτικούς κραδασμούς και την ενέργεια των επήλυδων ανθρώπων και ιδεών, τα συνδυάζει με τις παραδόσεις και τα ανασυνθέτει με μοναδικό τρόπο. Δεν έχει προβλήματα υπογεννητικότητας. Είναι κοινωνία δεκτική στις αλλαγές και πολυάνθρωπο καταφύγιο των διωκόμενων⁸⁸.

Σόλων, Πεισίστρατος, Πεισιστρατίδες, Κλεισθένης, Εφιάλτης, Περικλής, μια σειρά από ταλαντούχους νομοθέτες, τυράννους και πολιτικούς οδηγούν την Αθήνα στο ιστορικό πεπρωμένο της. Η κυρίαρχη τάση είναι πάντοτε προς όφελος των πολλών και σταθερά ανοδική. Έχουμε φύγει από τα όρη και τις παγανιστικές κοιλάδες της Πελοποννήσου και ατενίζουμε το γαλάζιο του Αιγαίου. Άλλοτε ήρεμο

⁸⁸ Θουκυδίδης, 2011, I 2.6.

και φιλικό και άλλοτε φουρτουνιασμένο και ανήλεο, το υγρό στοιχείο είναι ο παράγοντας που διαμορφώνει την αθηναϊκή ψυχή. Οι Κορίνθιοι στην δημηγορία τους πριν την έναρξη του πολέμου δεν αφήνουν κανένα σκοτεινό σημείο για την ταυτότητα των κατοίκων της Αθήνας. Περιγράφουν αριστουργηματικά και σε αντιπαράσταση με την σπαρτιατική αδράνεια και αναβλητικότητα τον επιθετικά εξωστρεφή οικονομικό και πολιτικό προσανατολισμό τους: «οί μὲν γε νεωτεροποιοὶ καὶ ἐπινοῆσαι ὄξεῖς καὶ ἐπιτελέσαι ἔργω ἃ ἂν γνῶσιν· ὑμεῖς δὲ τὰ ὑπάρχοντά τε σφάζειν καὶ ἐπιγνῶναι μηδὲν καὶ ἔργω οὐδὲ τὰναγκαῖα ἐξικέσθαι. αὐθις δὲ οἱ μὲν καὶ παρὰ δύναμιν τολμηταὶ καὶ παρὰ γνώμην κινδυνευταὶ καὶ ἐν τοῖς δεινοῖς εὐέλπιδες»⁸⁹.

Όπως και στην περίπτωση της Σπάρτης, η παγίδα της εξιδανίκευσης και της μυθοποίησης είναι παρούσα. Η Αθηναϊκή Δημοκρατία μπορεί να παρουσιάζεται ως το πλησιέστερο στην ιδανική πολιτεία καθεστώς ή ως προστάτης των απανταχού αδυνάτων όμως αυτό δεν είναι παρά μια ακόμη ωραιοποιημένη ανακρίβεια. Το αποκρουστικό πρόσωπο της εξουσίας που κρύβεται πίσω από την τελειότητα των δημοσίων κτηρίων και την μεγαλοπρέπεια των ναών δεν διαφέρει ουσιαστικά από εκείνο της Σπάρτης. Μπορεί οι πύλες της πόλης να είναι ανοιχτές στον καθένα αλλά δεν έχουν όλοι την ίδια αντιμετώπιση και μοίρα. Οι διακεκριμένοι σε κάποια τέχνη ή επιστήμη γίνονται διάσημοι και πάμπλουτοι ενώ οι απλά επαρκείς λιμοκτονούν στο περιθώριο των συμποσίων και των εορτών έχοντας να παλέψουν με πολλούς και σκληρούς αντιπάλους για τον επιούσιο. Η λάμψη της Αθήνας είναι σαν τον πυρσό που καίει την νύχτα. Τα έντομα που προσελκύονται από το φως καίγονται πέφτοντας πάνω του.

Το χάσμα μεταξύ της πλασματικής ηθικής που προβάλλεται από μια πόλη-κράτος προς τα έξω για προπαγανδιστικούς λόγους και εκείνης που χρησιμοποιείται στις πραγματικές συνθήκες γίνεται αντιληπτό με αφορμή τον φονικό σεισμό του 464 π. Χ. στην Λακωνία. Και μόνο η αναζήτηση βοήθειας σε άλλες πόλεις δείχνει την οικτρή θέση στην οποία έχουν περιέλθει οι κάποτε κραταιοί Λακεδαιμόνιοι. Η άφιξή τους στην Αθήνα είναι κωμικοτραγική. Ενώ ο Εφιάλτης εκλιπαρεί τους συμπατριώτες του για πολιτικούς λόγους να αφήσουν τους αμετανόητους και δολοπλόκους Σπαρτιάτες στην τύχη τους, ο Κίμων απευθύνεται ταυτόχρονα σε

⁸⁹ [Εκείνοι είναι και ικανοί να συλλάβουν γρήγορα ένα σχέδιο και να εκτελέσουν αμέσως, ό,τι αποφάσισαν. Εσείς κλίνετε προς την διατήρηση των υπάρχοντων, δεν επινοείτε τίποτα καινούργιο, δεν διεκπεραιώνετε ούτε τα απαραίτητα. Κι ακόμη αποτολμούν πράγματα πάνω από τις δυνάμεις τους, ρισκοκινδυνεύουν παρά τις απαγορεύσεις της φρόνησης και δεν χάνουν στις δύσκολες καταστάσεις την ελπίδα...]. Αυτόθι, I 70. 2-3.

συντηρητικούς και προοδευτικούς με μια πρόταση μεγαλοψυχίας που ναι μεν είναι ομηρικής κοπής αλλά που κολακεύει το διαταξικό αίσθημα επίδειξης του κοσμοπολίτη. Όπως είναι επόμενο, κερδίζει την ψηφοφορία. Τα επιχειρήματα που έχει μεταχειριστεί για να πείσει το αθηναϊκό πλήθος είναι κυρίως ηθικά. Ένα εκστρατευτικό σώμα από την δημοκρατούμενη πόλη των Αθηνών με επικεφαλής τον ίδιο μεταβαίνει στην Μεσσηνία για να συμπαραταχθεί με τους κατακτητές και να πολεμήσει εναντίον των ειλωτών που διεκδικούν ελευθερία και αξιοπρέπεια. Το οξύμωρο σχήμα καταδεικνύει τον εργαλειακό ρόλο της ηθικής στην προστασία των κεκτημένων. Η εξέγερση των Μεσσηνίων δεν απειλεί μόνο το αυταρχικό καθεστώς της Σπάρτης αλλά και την ίδια την ύπαρξη της εξουσιαστικής ιδεολογίας. Η πιθανή ανατροπή του δουλοκτητικού συστήματος στην νότια Πελοπόννησο δεν προμηνύει καλά νέα ούτε για την υπόλοιπη Ελλάδα. Η βοήθεια που αφικνείται από την Αθήνα τεκμηριώνει την ανυπαρξία θεμελιωδών διαφορών –πέρα από τις οικονομοτεχνικές– ανάμεσα στα δύο συστήματα και στα σημεία που θίγονται βασικά κυριαρχικά τους δικαιώματα. Είναι και τα δύο εξίσου καταπιεστικά, χειραγωγικά και αμείλικτα. Ούτε καν ο αριθμός των απεσταλμένων Αθηναίων στρατιωτών δεν είναι τυχαίος. Είναι ακριβώς ο διπλάσιος (4.000) σε σχέση με αυτούς που είχε στείλει η Σπάρτη για να αντιμετωπιστούν οι Πέρσες στον Μαραθώνα.

Αν στην Αθήνα η διδασκόμενη, η ασκούμενη και η μεταδιδόμενη ηθική αποκλίνουν εμφανέστατα η μία από την άλλη, αυτό οφείλεται στην αποκεντρωτική λειτουργία του συστήματος που υποστηρίζουν σε αντίθεση με την συγκεντρωτική του σπαρτιατικού. Θεμελιωδώς ατομοκεντρικό και απρόβλεπτο το αθηναϊκό καθεστώς έχει ανάγκη αυτήν την ριπιδιακή διάχυση των ηθικών απόψεων για να καλύψει τις πολυσχιδείς εξατομικεύσεις των οικονομικών επιταγών του. Οι επεμβάσεις στα εσωτερικά των συμμάχων, οι κληρουχίες⁹⁰, οι εκστρατείες «συμμόρφωσης», η πολιτική της ισχύος και η μετατροπή της συμμαχίας σε ηγεμονία απαιτούν μια εύκαμπτη και ολιστική ηθική που να εφαρμόζει παντού.

Όταν η μεγάλη σύρραξη ξεκινάει, η Αθήνα διαθέτει ένα μυστικό πλεονέκτημα. Η εκτενέστερη κοινωνική μεταβολή στον αρχαίο κόσμο έχει σχεδόν ολοκληρωθεί ακολουθώντας κατά βήμα τις αλλαγές στην πολιτική και οικονομική δραστηριότητα τις οποίες υποβάλλουν εκείνοι που δίνουν τις κατευθύνσεις της πολιτείας. Ο εξαθλιωμένος αγρότης που τα προηγούμενα χρόνια μέσω της τοκογλυφίας είχε

⁹⁰ Κορδάτος Γιάνης, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, 1956, τόμος 3, 159-162.

μετατραπεί σε δουλοπάροικο⁹¹ και τον οποίο η σολώνεια νομοθεσία δεν κατάφερε να απαγκιστρώσει από τον φαύλο κύκλο του δανεισμού, μεταλλάσσεται ξανά. Από ακτήμονας, χρεώστης και υποψήφιος άποικος, ο κάτοικος της Αττικής γίνεται Αθηναίος με την στενή έννοια. Μετά την παρένθεση του Πεισίστρατου, η θεσμική επέμβαση του Κλεισθένη δημιουργεί ένα νέο τοπίο όπου η αοριστία και η σύγχυση ως προς την ταυτότητα ευνοούν την πολιτική και τις μελλοντικές επιδιώξεις των Αλκμεωνιδών και των υποστηρικτών τους. Υπό το πέπλο του εκδημοκρατισμού, ο υπολογισμός και η υστεροβουλία είναι εμφανείς αλλά όχι πασιφανείς: *«καὶ δημότας ἐποίησεν ἀλλήλων τοὺς οἰκοῦντας ἐν ἐκάστω τῶν δήμων, ἵνα μὴ πατρόθεν προσαγορεύοντες ἐξελέγχωσιν τοὺς νεοπολίτας, ἀλλὰ τῶν δήμων ἀναγορεύωσιν»*⁹².

Τα Μηδικά επιταχύνουν τις σαρωτικές εξελίξεις στην ταξική και εθνολογική διαστρωμάτωση. Ο αμήχανος και άνευ περιουσίας νεο-αστός λαμβάνει το χρίσμα του εμπόρου, του ναυτικού και του φορτοεκφορτωτή μην έχοντας άλλη επιλογή από το να ενταχθεί σταδιακά στο νέο οικονομικό σχήμα. Οι προτάσεις του Αριστείδη είναι αρκετά πιο αναλυτικές ενώ δεν γίνεται πια καμία προσπάθεια να αποσιωπηθεί το ζητούμενο: *«Μετὰ δὲ ταῦτα θαρροῦσης ἤδη τῆς πόλεως, καὶ χρημάτων ἠθροισμένων πολλῶν, συνεβούλευεν ἀντιλαμβάνεσθαι τῆς ἡγεμονίας, καὶ καταβάντας ἐκ τῶν ἀγρῶν οἰκεῖν ἐν τῷ ἄστει· τροφήν γὰρ ἔσεσθαι πᾶσι, τοῖς μὲν στρατευομένοις, τοῖς δὲ φρουροῦσι, τοῖς δὲ τὰ κοινὰ πράττουσι· εἴθ' οὕτω κατασχέσειν τὴν ἡγεμονίαν»*⁹³.

Το αίνιγμα ως προς τον προορισμό όλου αυτού του ανθρώπινου δυναμικού που αποδεσμεύεται από την γεωργία και συσσωρεύεται στην Αθήνα, λύνεται ως δια μαγείας: οι ακτήμονες καλούνται να αποτελέσουν το τεχνικό προσωπικό και να στελεχώσουν την γραφειοκρατία της «νέας» πόλεως. Σε αυτό κανείς δεν τους έχει πει ψέματα. Μέσα σε ελάχιστο χρόνο βρίσκονται να απολαμβάνουν μια πρωτόγνωρη όσο και αναπάντεχη ευημερία. *«...Κατέστησαν δὲ καὶ τοῖς πολλοῖς εὐπορίαν τροφῆς,*

⁹¹ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 1975, II 2-3.

⁹² [Και έκανε συνδημότες μεταξύ τους αυτούς που κατοικούσαν σε κάθε δήμο, με σκοπό να μην φανερώνεται με την προσφώνηση του οικογενειακού ονόματος ποιοι έχουν λάβει τελευταία πολιτικά δικαιώματα, αλλά να αποκαλούνται με το όνομα του δήμου...] Αυτόθι, XXI. 4.

⁹³ [Μετά δε από αυτά καθόσον αποκτούσε πεποίθηση στις δυνάμεις της η πόλη και χρήματα πολλά είχαν συναθροιστεί, τους συμβούλευε (ο Αριστείδης) να αναλάβουν αυτοβούλως την ηγεμονία και αφού κατεβούν από τα χωράφια, να κατοικούν στο άστυ. Επειδή αυτά που χρειάζονταν για να συντηρηθούν θα υπήρχαν για όλους, και για αυτούς που θα απασχολούνταν στις εκστρατείες, και για εκείνους που θα αναλάμβαναν την φρούρηση, και για άλλους που θα διαχειρίζονταν τα κοινά. Κατά τέτοιο τρόπο θα επιτύγχαναν την ηγεμονία...]. Αυτόθι, XXIV. 1.

ὥσπερ Ἀριστείδης εἰσηγήσατο. Συνέβαινεν γὰρ ἀπὸ τῶν φόρων καὶ τῶν τελῶν καὶ τῶν συμμάχων πλείους ἢ δισμυρίους ἄνδρας τρέφεσθαι»⁹⁴.

Η φράση στο αρχαίο κείμενο που βρίσκεται ενδιάμεσα στην πρόταση και στην πραγμάτωσή της είναι το κλειδί της υπόθεσης: «πεισθέντες δὲ ταῦτα καὶ λαβόντες τὴν ἀρχὴν τοῖς τε συμμάχοις δεσποτικωτέρως ἐχρῶντο»⁹⁵. Η ευημερία δεν προσφέρεται δωρεάν, όμως το τίμημα παραμένει για την ώρα μικρό και οι συνέπειές του ανεπαίσθητες. Βέβαια, η επιθετική ανάπτυξη της οικονομίας και η επέκταση σε νέες αγορές που γίνεται αναγκαία συνθήκη για την συντήρηση των ποσοστών του διαμοιραζόμενου πλούτου, φέρνει την Αθήνα σε ανοιχτή σύγκρουση με την Περσική Αυτοκρατορία και τους Φοίνικες που ασκούν για λογαριασμό της τελευταίας το εμπόριο στις θαλάσσιες οδούς. Παράλληλα, η υποβόσκουσα αντιπαλότητα με την Σπάρτη βρίσκει και αυτή διέξοδο και οι αρχικές σποραδικές αψιμαχίες οδηγούν στον *Μικρό Πελοποννησιακό πόλεμο*. Στην μάχη της Οινόης το 459 π. Χ. Αργεῖοι και Αθηναῖοι νικούν για πρώτη φορά σε εκ παρατάξεως μάχη τους Σπαρτιάτες. Την ίδια χρονιά ο Περικλής στέλνει διακόσιες τριήρεις στην Αίγυπτο σε βοήθεια του Λίβυου Ινάρω που έχει επαναστατήσει κατά των Περσών. Οι επαναστάτες μαζί με το εκστρατευτικό σώμα της Αθηναϊκής Συμμαχίας νικούν την τεράστια στρατιά που έχει αποστείλει ο Αρταξέρξης.

Από την ναυμαχία και πεζομαχία του Ευρυμέδοντα (469 ή 466 π. Χ.) ως την μάχη της Παμπρήμιδος (460/459 π. Χ.) έχουμε μια εκπληκτική σειρά επιτυχιών για τα Αθηναϊκά όπλα σε όλα τα μέτωπα. Η κρίσιμη καμπή έρχεται με την μάχη της Τανάγρας (457 π. Χ.). Οι Σπαρτιάτες έχοντας καταπνίξει την επανάσταση των Μεσσηνίων ειλωτών αποστέλλουν μια ισχυρή δύναμη οπλιτών στην Βοιωτία με το έργο να ανακόψουν την επέκταση των Αθηναίων και να εκδικηθούν για την ταπείνωση στην Οινόη. Παρόλο που οι Λακεδαιμόνιοι μετά από διήμερη μάχη καταφέρνουν να επικρατήσουν, το αποτέλεσμα είναι οριακό και οι απώλειές τους τόσο μεγάλες που η νίκη τους δεν προσφέρεται για θριαμβολογία. Όμως στην Αίγυπτο τα πράγματα δεν εξελίσσονται το ίδιο ανώδυνα για τους Αθηναίους: οι Πέρσες αντεπιτίθενται και καταστρέφουν ολοσχερώς τον εκεί στόλο της Αθηναϊκής Συμμαχίας αλλά και τα πενήντα πλοία που στέλνονται ως ενίσχυση (454 π. Χ.). Στο

⁹⁴ [Θέσπισαν λοιπόν από το δημόσιο παροχή των προς διατροφή απαιτούμενων για τον λαό, όπως το είχε εισηγηθεί ο Αριστείδης. Έτσι από τους άμεσους και τους έμμεσους φόρους και από όσα εισπράττονταν από τους συμμάχους συνέβαινε να συντηρούνται περισσότεροι από είκοσι χιλιάδες άνθρωποι]. Αυτόθι, XXIV. 3.

⁹⁵ [Αφού πείστηκαν με αυτά και έλαβαν την εξουσία, μεταχειρίζονταν τους συμμάχους πιο δεσποτικά]. Αυτόθι, XXIV. 2.

Αιγαίο επικρέμαται ο φόβος της επανεμφάνισης των Περσών οπότε οι Αθηναίοι παίρνουν το ταμείο της συμμαχίας από την Δήλο και το μεταφέρουν για ασφάλεια στην πόλη τους. Μόνο η επωνυμία μένει πλέον να θυμίζει το αισιόδοξο ξεκίνημα, τις πατριωτικές επιδιώξεις και τα αρχικά ιδανικά. Για να παραφράσω τον Θουκυδίδη, «ἐγένετό τε λόγῳ μὲν συμμαχία, ἔργῳ δὲ ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ἀνδρῶν ἀρχή». Ατυχώς η πραγματική είδηση δεν είναι η επίσημη αναγνώριση της αθηναϊκής ηγεμονίας, αλλά το ότι η περίοδος δοκιμής του νέου τύπου πολιτικής διαχείρισης και του αναγκαίου ηθικού «εγκλιματισμού» που απαιτούσε αυτός από τους Αθηναίους πολίτες έχει συμπληρωθεί με επιτυχία.

Ο Περικλής αντιλαμβάνεται ότι δεν μπορεί να αντέξει σε διμέτωπο αγώνα με Πέρσες και Λακεδαιμόνιους, ούτε να στερείται εσαεί τις πολύτιμες υπηρεσίες του Κίμωνα ως στρατηγού. Ο μετασχηματισμός της κοινωνίας είναι ακόμα νωπός και προέχει η σταθεροποίηση και η ισχυροποίηση των θεσμών. Η καθιέρωση της *μισθοφοράς* για τους πολίτες οι οποίοι εκλέγονταν δικαστές της Ηλιαίας είναι ένα αποφασιστικό βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση και φέρνει ένα μεγάλο μέρος του λαού με το μέρος του, παρά τις «δυσλειτουργίες» που κάνουν την εμφάνισή τους⁹⁶. Την οικονομική ευημερία συνεπικουρούν τα μεγάλα και πολυδάπανα δημόσια έργα. Χρήματα υπάρχουν άφθονα στο ταμείο της συμμαχίας τα οποία αφού έχουν καταβληθεί ανήκουν πια στους Αθηναίους⁹⁷. Δεν υπάρχει κανένας λόγος για περιττές υποκρισίες: *«δεῖ δὲ τῆς πόλεως κατεσκευασμένης ἱκανῶς τοῖς ἀναγκαίοις πρὸς τὸν πόλεμον, εἰς ταῦτα τὴν εὐπορίαν τρέπειν αὐτῆς ἀφ' ὧν δόξα μὲν γενομένων αἰδῖος, εὐπορία δὲ γινομένων ἐτοίμη παρέσται, παντοδαπῆς ἐργασίας φανείσης καὶ ποικίλων χρειῶν, αἱ πᾶσαν μὲν τέχνην ἐγείρουσαι, πᾶσαν δὲ χεῖρα κινουσαι, σχεδὸν ὅλην ποιούσιν ἔμμισθον τὴν πόλιν, ἐξ αὐτῆς ἅμα κοσμουμένην καὶ τρεφομένην»*⁹⁸. Δώδεκα χιλιάδες πολίτες επί οχτώ μήνες κάθε χρόνο μισθοδοτούνται ως πλήρωμα σε εξήντα

⁹⁶ α) Νόθευση κληρώσεων: *«Κληρουμένων ἐπιμελῶς αἰεὶ μᾶλλον τῶν τυχόντων ἢ τῶν ἐπιεικῶν ἀνθρώπων»*, [με ιδιαίτερη φροντίδα κληρώνονταν πάντοτε οι παρατυχόντες και όχι οι κατάλληλοι άνθρωποι].

β) Χρηματισμός των δικαστών: *«ἤρξατο δὲ μετὰ ταῦτα καὶ τὸ δεκάζειν»*, [άρχισαν δε μετά από αυτά και οι δωροδοκίες]. Αυτόθι, XXVII. 4-5.

⁹⁷ *«... χρήματα μόνον τελούντων, ἃ τῶν διδόντων οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ τῶν λαμβανόντων, ἂν παρέχωσιν ἀνθ' οὗ λαμβάνουσι»*, [...Μόνο χρήματα έδιναν. Τα οποία ανήκαν όχι σε αυτούς που τα έδιναν, αλλά σε αυτούς που τα έπαιρναν, αν τους χορηγούσαν εκείνα για τα οποία τα έλαβαν]. Πλούταρχος, *Περικλής*, 2012, 12.3.

⁹⁸ [Έπρεπε λοιπόν αφού η πόλη ήταν επαρκώς εφοδιασμένη με τα αναγκαία για πόλεμο, να καταναλώνεται η ευπορία της στα έργα από τα οποία, αφού γίνονταν, θα αποκτούσε δόξα αθάνατη, ενώ όσο γίνονταν θα απολάμβανε ευπορία, γιατί με αυτά παρεχόταν κάθε λογής εργασία και καλύπτονταν διάφορων ειδών ανάγκες, που ζωντάνευαν κάθε τέχνη και κινούσαν κάθε χέρι και καθιστούσαν έμμισθη σχεδόν όλη την πόλη, η οποία κοσμούταν και τρεφόταν από την ίδια]. Αυτόθι, 12.4.

τριήρεις για να εκπαιδεύονται από την μια στην ναυτική τέχνη⁹⁹ και από την άλλη στην νοοτροπία και στις αρετές της ηγεμονίας.

Η ηθική του Περικλή με όλο τον σχετικισμό της είναι σύγχρονη και προσαρμοσμένη στις ανάγκες της εποχής του και της πόλης του. Αν και σημαίνων πολιτικός αντίπαλος, ο Κίμων χρησιμοποιείται στον γνώριμο ρόλο του εναντίον των Περσών και συγχρόνως συμβάλλει στον κατευνασμό των Σπαρτιατών. Οι πολιτικές δυνάμεις που εκπροσωπούνται από τους δύο άνδρες έχουν επιλέξει προς στιγμήν να συνυπάρξουν αφού τα κέρδη από αυτή την ανακωχή θα είναι αξιόλογα. Από την στιγμή που οι Πέρσες έχοντας να αντιμετωπίσουν εσωτερικά προβλήματα λόγω της εξέγερσης του σατράπη Μεγάβυζου στη Συρία επιλέγουν να συνθηκολογήσουν στα χαρτιά με τους Αθηναίους, αναλαμβάνοντας έναν πιο υποχθόνιο και ύπουλο ρόλο, η Αθήνα θριαμβεύει. Η ειρήνη που της κληροδοτεί μετά θάνατον ο Κίμων (το 449 π. Χ.) είναι η καλύτερη που θα μπορούσε κανείς να φανταστεί. Ο Καλλίας υπογράφει τους όρους της σύμφωνα με τους οποίους οι Πέρσες δεν μπορούν να πλησιάσουν με πολεμικό πλοίο τα παράλια της Ιωνίας σε κανένα σημείο. Κι όποιος διαλέξει να έρθει δια ξηράς πρέπει να μένει μακριά από την ακτή τρεις μέρες με τα πόδια ή μια μέρα με το άλογο. Οι ελληνικές πόλεις της Ασίας είναι πλήρως αυτόνομες.

Όμως η άριστη αυτή συνθήκη¹⁰⁰ έχει ένα μεγάλο μειονέκτημα: επικυρώνει την κυριαρχία της Αθήνας στην βορειοανατολική Μεσόγειο και τον Εύξεινο Πόντο. Αναγάγοντάς την σε υπερδύναμη, της φορτώνει τα οικονομικά και τα πολιτικά προβλήματα που της αναλογούν ενώ επιφυλάσσεται για τα υπόλοιπα. Είναι η διαπραγματευτική τεχνική κατά την οποία παραχωρείς κάτι τώρα για να αποκομίσεις μεγαλύτερο όφελος στο μέλλον. Είναι άγνωστο το εάν οι Πέρσες σκέφτηκαν με τέτοια πανουργία, όμως κρίνοντας κανείς από αυτά που γνώριζαν για τις ενδοελληνικές έριδες και την ιδιοσυγκρασία των Ελλήνων ενδέχεται να θεώρησαν ότι η Σπάρτη αρκούσε από μόνη της για να κρατήσει τους Αθηναίους απασχολημένους,

⁹⁹ Αυτόθι, 11.4.

¹⁰⁰ Η ύπαρξη της *Ειρήνης του Καλλία* ή *Κιμώνειας Ειρήνης* έχει αμφισβητηθεί ήδη από τους αρχαίους χρόνους αλλά και από αρκετούς μεταγενέστερους και σύγχρονους ιστορικούς. Η μη αναφορά της στην «πεντηκονταετία» του Θουκυδίδη σίγουρα γεννάει αμφιβολίες. Αντίθετα, σεβαστό επιχείρημα υπέρ της ύπαρξής της είναι η τήρηση των όρων της και από τις δύο πλευρές, όπως π.χ. με την ξαφνική αποχώρηση των Αθηναίων από την Κύπρο το 450/449 π. Χ. καθώς και με την αντίστοιχη απόσυρση των Περσών από τα παράλια της Ιωνίας την στιγμή που διαθέτουν ισχυρό στόλο. Δεν είναι απίθανο η μη δημοσιοποίηση της συνθήκης σε ευρύτερο κύκλο να προοριζόταν να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα της αθηναϊκής ηγεμονίας. Με την έντεχνη αποσιώπηση, η Αθήνα συνέχιζε να κρατάει τους συμμάχους δέσμιους των υποχρεώσεών τους και ταυτόχρονα είχε πλήρη ελευθερία κινήσεων και επέμβασης στις πολιτικές εξελίξεις των ελληνικών πόλεων της ασιατικής ακτής.

ενώ σίγουρα ο ασυγκράτητος τυχοδιωκτισμός τους θα τους οδηγούσε αργά ή γρήγορα στην καταστροφή.

Ο Περικλής έχει συνείδηση όλων των παραμέτρων και γνωρίζει ότι η ειρήνη αυτή την στιγμή είναι δώρο των θεών για να την χρησιμοποιήσει ως περίοδο ανασύνταξης δυνάμεων της πόλης του. Παρά την πανωλεθρία στο δέλτα του Νείλου, η συμμαχία διατηρεί πολλή από την ισχύ της και χρειάζεται απλά χρόνο και χρήματα για να ανασυγκροτηθεί. Η ιδεολογική και ηθική της βάση βέβαια δεν μπορεί να είναι πια η ίδια. Στο μεταξύ αποστατούν η Εύβοια και τα Μέγαρα και οι Πελοποννήσιοι εισβάλλουν στην Αττική. Όπως παραδόξως τα πράγματα τακτοποιούνται με κάποια μυστικά κονδύλια και οι Πελοποννήσιοι αποχωρούν ενώ την επαύριο οι επικεφαλής τους καταδικάζονται, ο Πλειστοάναξ σε βαρύ πρόστιμο και ο Κλεανδρίδας ερήμην σε θάνατο¹⁰¹. Δέκα τάλαντα ετησίως κατευθύνονται προς ιθύνοντες της Σπάρτης όχι για να εξαγοράσουν την ειρήνη αλλά για να εξασφαλίσουν τον πολύτιμο χρόνο¹⁰². Το 445 π. Χ. συνομολογούνται οι *Τριακοντούτεις Σπονδαί*. Οι Λακεδαιμόνιοι από την πλευρά τους είναι ικανοποιημένοι με την πρωτοκαθεδρία στην ξηρά και την διατήρηση της υπάρχουσας κατάστασης και δεν έχουν διάθεση για περιπέτειες στην θάλασσα. Γι αυτό αφήνουν αναπάντητες τις χρηματοδοτικές προτάσεις του Αρταξέρξη. Φοβούνται ότι αν συνεργαστούν στην διάλυση της Αθηναϊκής Συμμαχίας θα μείνουν εντελώς μόνοι απέναντι στους Πέρσες. Η Αθήνα με τον στόλο της αποτελεί το τέλειο ανάχωμα στο Αιγαίο, φτάνει να μην γίνεται αρκετά επεκτατική.

Η ισορροπία είναι εξαιρετικά εύθραυστη. Η Αθηναϊκή Δημοκρατία καλείται να απαντήσει σε ένα δίλημμα που δεν είναι αμιγώς οικονομικό και πολιτικό αλλά και ηθικό: Έχει το δικαίωμα να διατηρήσει τις εισφορές των συμμαχικών πόλεων στο ύψος των προηγούμενων ετών και αν ναι με τι σκεπτικό;

Με την απόσυρση των Περσών το Αιγαίο έχει μετατραπεί σε αθηναϊκή λίμνη. Αυτό σημαίνει ότι η απειλή της υποδούλωσης στους Πέρσες αντικαθίσταται από την σκληρή πραγματικότητα των φόρων προς την συμμαχία. Στην ίδια μοίρα με τις πόλεις που είχαν επιλέξει να προσφέρουν χρήματα αντί στρατιωτών και πλοίων βρίσκονται και αυτές που πριν θεωρούνταν ισότιμες. Οι σύμμαχοι δυσανασχετούν για τις υπέρογκες εισφορές που κατευθύνονται φανερά πια στις τσέπες των πλούσιων Αθηναίων και στην καλοπέραση ολόκληρου του δήμου. Στο αθηναϊκό θέατρο η σάτιρα που έχει στόχο τον Περικλή και τα φαγωμένα λεφτά του συμμαχικού ταμείου

¹⁰¹ Πλούταρχος, 2012, 22.

¹⁰² Αυτόθι, 23.

είναι το αγαπημένο θέμα των κωμωδιογράφων σε βαθμό που το 440 π. Χ. κρίνεται απαραίτητο να επιβληθεί ένα είδος λογοκρισίας¹⁰³. Ο Σαμιακός Πόλεμος την ίδια χρονιά επιβεβαιώνει τους όρους της *Ειρήνης του Καλλία* αλλά και την ηθική μεταστροφή της Αθήνας: Περσία και Σπάρτη αρνούνται να βοηθήσουν τους Σάμιους, ενώ οι Αθηναίοι αφού πρώτα αλλάζουν το πολίτευμα τελικά υποδουλώνουν το νησί με πρόφαση την αποστασία του.

Η μετάβαση σε μια ηθική της ηγεμονίας είναι αναπόφευκτο ολίσθημα μιας κοινωνίας που ανεβάζει συνεχώς το βιοτικό της επίπεδο στηριγμένη στην λογική της «αιεφόρου ανάπτυξης» της οικονομίας, που λύνει τα προβλήματα με την ισχύ των όπλων και που παραβλέπει εντελώς το φυσικό δίκαιο και την ηθική του. Το πρόβλημα μεγεθύνεται λόγω του ότι η πλειοψηφία των πολιτών, με κριτήριο το ατομικό συμφέρον, όχι μόνο εγκρίνει αλλά και θεωρεί αναγκαία την ηγεμονική συμπεριφορά της πόλης.

Η Αθήνα επικρατεί στις αγορές του Αιγαίου, της Προποντίδας και του Εύξεινου Πόντου και εξαντλεί μέσα σε λιγότερο από μια δεκαετία την αναπτυξιακή δυναμική τους. Δέσμια του πυραμδικού οικονομικού μοντέλου που έχει επιλέξει να ακολουθεί είναι υποχρεωμένη να αναζητήσει νέες αγορές. Αφού η Αίγυπτος, η Συρία, η Κύπρος και η νοτιοανατολική Μεσόγειος αποτελούν απαγορευμένες περιοχές βάσει της συνθήκης με τον Αρταξέρξη, η επέκταση σε αυτές συνεπάγεται ένοπλη αναμέτρηση. Από κάθε άποψη η εκ νέου ανάληψη του πολέμου με τους Πέρσες και η μεταφορά του στα ενδότερα της Ασίας απαιτεί πεζικό και ιππικό τα οποία δεν υπάρχουν και δεν προβλέπεται να υπάρξουν στους απαιτούμενους αριθμούς στην Δηλιακή Συμμαχία. Αντίθετα, υπάρχει αφθονία πολεμικών πλοίων η οποία μπορεί να γίνει ακόμα μεγαλύτερη. Στρατηγικά, μονάχα μια κατεύθυνση απομένει στους θαλασσοκράτορες: *η επέκταση προς τα δυτικά.*

Το πόσο καλά γνωρίζει ο Περικλής τους αντικειμενικούς περιορισμούς της Αθήνας, τις προσφερόμενες επιλογές και τους επιχειρησιακούς κινδύνους θα φανεί στο πρώτο έτος του πολέμου όταν η Εκκλησία του Δήμου ψηφίζει μια διάταξη που ορίζει υποχρεωτικά την τήρηση από την πόλη ενός αποθεματικού χιλίων ταλάντων. Αυτά προορίζονται για την ναυπήγηση και τον εξοπλισμό εκατό τριήρων οι οποίες δεν θα μπορούν να χρησιμοποιηθούν για κανένα άλλο σκοπό παρά για την προστασία

¹⁰³ Κορδάτος, 1956, τόμος 3, 133.

της πόλεως¹⁰⁴. Πρόκειται για ασφαλιστική δικλείδα απέναντι στον ίδιο της τον κακό εαυτό. Η ακόρεστη δίψα για απόκτηση υλικών αγαθών και η ασύδοτη αυτοπραγμάτωση δεν είναι ατομικά γνωρίσματα ή ταξικά χαρακτηριστικά αλλά μέρος της επίσημης κρατικής ιδεολογίας και μάλιστα το πιο σεβαστό σε όλους. Ο *δήμος* έχει ψηφίσει επανειλημμένα υπέρ των κυριαρχικών επεμβάσεων, υπέρ του εξανδραποδισμού των πληθυσμών, συμμετέχει στις κληρουχίες και απολαμβάνει τους καρπούς της ηγεμονίας.

Αυτή η «νέα» Αθήνα του άκρατου επεκτατισμού, του χωρίς όρια υλικού ευδαιμονισμού και της ελαστικής ηθικής συμβαίνει την ίδια στιγμή να είναι το κέντρο της ανώτατης πνευματικής και καλλιτεχνικής δημιουργίας και η ενσάρκωση της πολιτιστικής υπεροχής. «*Τὴν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παιδευσιν εἶναι*», σχολείο της Ελλάδος την αποκαλεί ο Περικλής και δεν λέει ψέματα. Η σχέση ανάμεσα σε αυτές τις δύο αντιθετικές φυσιογνωμίες της πόλεως χωρίς άλλο παρουσιάζει ενδιαφέρον. Είναι εξαιρετικά αμφίβολο το αν μπορεί και το αν πρέπει να διαχωριστεί η μια όψη, αυτή της στρατιωτικής και οικονομικής ηγεμονίας από εκείνη της πολιτιστικής ηγεμονίας. Η άνθηση των γραμμάτων και των τεχνών εκπηγάζει τεκμηριωμένα από την οικονομική άνεση όμως η δεύτερη χρησιμοποιεί την πρώτη για να εδραιώσει την θέση της¹⁰⁵. Το να συζητά κανείς για το εάν η προσχηματική χρήση των μεγάλων έργων είναι δυνατόν να αποσυνδεθεί από την αισθητική τους αξία μοιάζει με την θεολογική αναζήτηση «αποστειρωμένων» πράξεων, σαν να μην έχει κάθετί τον αντίκτυπό του στον υπαρκτό κόσμο. Ξανά τα ηθικά κριτήρια καλούνται να διακρίνουν τις λεπτές αποχρώσεις των σκοπών και των κινήτρων αλλά τελικά δεν καταφέρνουν να προσφέρουν απαντήσεις, μονάχα γεννούν μερικά ακόμα κρίσιμα διλήμματα και βασανιστικά ερωτήματα. Θα ήταν προτιμότερο άραγε να μην γίνει ο Παρθενώνας και να σωθεί ο πληθυσμός της Μήλου;

Η πόλη των Αθηναίων προσανατολίζει τις προσδοκίες της σε διαφορετικό ρυθμό και κλίμακα από εκείνη των Σπαρτιατών και αυτό οφείλεται στην διαφορετική αντίληψη της πραγματικότητας την οποία διαθέτει και η οποία διαμορφώνει αυτό που αποκαλείται ηθική. Χτίζοντας τον δικό της μύθο δεν αποποιείται τις ατέλειες ούτε

¹⁰⁴ Θουκυδίδης, 2011, II 24.

¹⁰⁵ Είναι γνωστός ο ελιτισμός της αθηναϊκής κοινωνίας και η περιφρόνησή της προς την μη εύπεπτη θεματολογία και προς την στρατευμένη τέχνη που περιείχε σαφή πολιτικά μηνύματα. Π.χ. ο ζωγράφος Παύσων πέθανε πάλμπτωχος αφού επέλεγε να απεικονίζει σκηνές από την καθημερινότητα των *βαναύσων* [χειρονακτών] οπότε κανένας από τους εύπορους δεν αγόραζε τα έργα του. Ακόμα και ο Αριστοτέλης δεν τον θεωρεί κατάλληλο για τους νέους. Κορδάτος, 1956, 197 και Αριστοτέλης, 1993, 1340a 36.

αποφεύγει τις επανερμηνείες. Η σύμπτωση της πολιτιστικής ακμής της με μια περίοδο γενικής εξαχρείωσης δεν την απαλλάσσει από τις ευθύνες και δεν ακυρώνει την συνεισφορά της στην δημιουργία αλλά και στην καταστροφή. Εξουσιάζοντας τους άλλους και εξουσιαζόμενη η ίδια από τα πάθη της μεταβάλλει την τροχιά της ηθικής της ανάλογα με τις ανάγκες και εγκλωβισμένη σε αυτές άγεται οδυνηρά από την ένταση των συνεπειών τους.

6. Περί της ηθικής των εκατέρωθεν συμμάχων

Γύρω από τις δύο ηγέτιδες δυνάμεις, συναθροίζονται πλήθος μικρότερες πόλεις-κράτη, άλλες γιατί έχουν κοινά συμφέροντα με αυτές, άλλες επειδή έλκονται από την καθεστωτική ομοιότητα και άλλες γιατί λόγω γεωγραφικής θέσης δεν μπορούν να πράξουν διαφορετικά. Είναι εύλογο αυτοί που ακολουθούν τον κάθε συνασπισμό να ενστερνίζονται τις μείζονες πολιτικές του συντεταγμένες. Όμως δεν συμβαίνει το ίδιο με τις ηθικές απόψεις ή την ηθική στάση. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι πόλεις-δορυφόροι δεν προτείνουν κάποιο ηθικό πρότυπο παρά μόνο μιμούνται αυτά της Σπάρτης και της Αθήνας. Αντλούν ιδέες και ενέργεια από την συμμαχία που έχουν επιλέξει να ανήκουν αλλά παράλληλα αυτονομούνται αρκετά στο κυνήγι των μικροσυμφερόντων τους. Η αλήθεια είναι ότι δεν έχουν να προστατέψουν μεγαλύτερα ιδανικά ή κάποιο γόητρο ούτε έχουν συναίσθηση της σοβαρότητας των περιστάσεων. Η ηθική τους είναι η ευκαιριακή ηθική του λαφυραγωγού. Εξαρτημένες και ετερόφωτες στις πολιτικές απόψεις εμφανίζονται ως πρωταγωνίστριες στις αγριότητες. Δεν διαθέτουν ούτε το ελαφρυντικό της διατήρησης της πατροπαράδοτης κυρίαρχης θέσης που έχουν οι Σπαρτιάτες ούτε εκείνο της επιθετικής επέκτασης της ηγεμονίας τους που έχουν οι Αθηναίοι. Καιροσκόποι και πολιτικοί απατεώνες πνίγουν τις πόλεις τους στο αίμα για να αρπάξουν την εξουσία. Τυφλωμένοι από προσωπικά μίσση και για να εκδικηθούν ή για να επιβάλλουν τις ατομικές τους φιλοδοξίες δεν διστάζουν να προσκαλέσουν ξένους στρατούς να κατακτήσουν τις πόλεις τους, πράγμα που δεν συμβαίνει ποτέ στην Σπάρτη ή στην Αθήνα. Το σημείο διαφοροποίησής τους πέρα από την πλήρη ηθική εξαχρείωση και την παντελή απουσία μέτρου είναι το ότι στρέφονται ομαδικά εναντίον της πόλεώς τους χωρίς να μπορούν να διακρίνουν τα όρια μεταξύ παραταξιακής επικράτησης και εσχάτης προδοσίας. Οι εξόριστοι ολιγαρχικοί της Επιδάμνου οι οποίοι σε συνεργασία με βαρβαρικά φύλα επιχειρούν ληστρικές επιδρομές εναντίον την πόλης τους είναι το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αφού η περίπτωσή τους λειτούργησε ως αφορμή της

γενικότερης ανάφλεξης¹⁰⁶. Επίδαμνος, Κέρκυρα, Κόρινθος και τα γεγονότα στα οποία μετέχουν είναι μια επιτομή της υστεροβουλίας, της αλαζονείας, της σκληρότητας και της στενοκεφαλιάς.

Οι ιδιάζουσες συνθήκες που εισάγει ο πόλεμος είναι η δικαιολογία που όλοι αναζητούν για να απελευθερωθούν από τις ηθικές δεσμεύσεις. Όμως οι μεταβολές στην ηθική συμπεριφορά είναι εύκολο να επισημανθούν πριν ξεκινήσει η σύρραξη, κατά την διάρκειά της και μετά από αυτήν. Οι Θάσιοι που αποστατούν το 465 π. Χ., παρότι έχουν δίκιο για τις επεκτατικές ενέργειες των Αθηναίων, οι ίδιοι είναι φυγόπονοι και ασυνεπείς σύμμαχοι. Παραβλέπουν το ότι κάποιος πρέπει να εκδιώξει τις περσικές φρουρές από τις ακτές της Θράκης, νιώθουν ασφαλείς με την υπάρχουσα κατάσταση και δεν θέλουν να πληρώνουν φόρους. Όμως δείχνουν να ξεχνούν ότι η Αθηναϊκή Συμμαχία είναι αυτή που έχει εξασφαλίσει την ασφάλεια της ναυσιπλοΐας περιορίζοντας τους Πέρσες και την πειρατεία.

Οι Μεγαρείς που αλλάζουν συνεχώς στρατόπεδο¹⁰⁷ στοιχειοθετούν τον ορισμό του καιροσκοπισμού. Οι Κερκυραίοι εκείνον της πανουργίας και της υποκρισίας. Οι Θηβαίοι της δολιότητας, οι Αργείοι του εγωισμού, οι Κορίνθιοι της ιδιοτέλειας και της μνησικακίας. Ο κατάλογος των χαρακτηριστικών ελαττωμάτων των εκατέρωθεν συμμαχικών πόλεων είναι ατελείωτος. Σπανίζουν η ηθική συνέπεια, η αξιοπιστία και η σταθερότητα¹⁰⁸.

Αυτό που προκαλεί αλγεινή εντύπωση είναι αφενός η προσπάθεια που καταβάλλουν οι «σύμμαχοι» να εμπλέξουν Αθήνα και Σπάρτη σε πόλεμο για τα δικά τους συμφέροντα και αφετέρου η διαχρονική μικρότητα και βαναυσότητα με την οποία αντιμετωπίζουν τον αντίπαλο. Οι Κορίνθιοι για παράδειγμα είναι η προσωποποίηση της μοχθηρίας και της αδιαλλαξίας: Τα *κερκυραϊκά*, η υποκίνηση της Ποτειδαίας σε αποστασία και η φιλοπόλεμη συνεπίδραση προς την Σπάρτη αν μη τι άλλο επέσπευσαν την έναρξη των συγκρούσεων. Στην περίπτωση της Κορίνθου κάλλιστα μπορεί να εφαρμοστεί το τρίπτυχο της αθηναϊκής παραδοχής της ηγεμονίας, *δέος – τιμή – ωφελία*¹⁰⁹ αναγόμενο σε αυστηρά οικονομικούς όρους. Η φύση των πραγμάτων είναι που αναγκάζει τους Κορίνθιους να εξωθήσουν τα πράγματα προς

¹⁰⁶ Θουκυδίδης, 2011, I 24.5.

¹⁰⁷ Το 462 π. Χ τα Μέγαρα είναι στην Πελοποννησιακή Συμμαχία, το 459 π. Χ. προσχωρούν στην Δηλιακή Συμμαχία, ενώ το 446 π. Χ σφάζουν την αθηναϊκή φρουρά και επιστρέφουν πάλι στην Πελοποννησιακή Συμμαχία. Συλλογικό Έργο, 1971, 65,81.

¹⁰⁸ Μηθυμναίοι, Μήλιοι, Φλειάσιοι μένουν πιστοί στους συμμάχους και στις αρχές τους αντίστοιχα. Θουκυδίδης, 2011, III.5.1 και V.84-116, Ξενοφών, *Ελληνικά*, 1993, Z II.1-23.

¹⁰⁹ Θουκυδίδης, 2011, I 75.

την ένοπλη αναμέτρηση: Από τον φόβο μην χάσουν όλες τις υπάρχουσες αγορές, από την εμπορική φήμη που θα εξασφάλιζαν παίρνοντας την θέση των Αθηναίων και από το συμφέρον που προκύπτει από την εξόντωση του ανταγωνιστή. Για όσους έχουν αμφιβολίες για το πού σκοπεύουν να οδηγήσουν οι ίδιοι την κατάσταση, αρκεί η περιγραφή της συμπεριφοράς τους στην ναυμαχία στα Σύβοτα πριν ακόμα ξεκινήσει επίσημα ο πόλεμος: «*Μετά τη νίκη τους οι Κορίνθιοι δεν προσπάθησαν να ανασύρουν τα μισοβυθισμένα σκάφη προσδένοντάς τα στα πλοία τους, αλλά έπλεαν ανάμεσα στους ναυαγούς προτιμώντας να τους σκοτώνουν παρά να τους αιχμαλωτίζουν και, μην έχοντας αντιληφθεί ότι στο δεξιό κέραν νικήθηκαν, σκότωναν από άγνοια και τους δικούς τους συμμάχους*»¹¹⁰.

Στην εξέλιξη των ραδιουργιών τους οι Κορίνθιοι δεν διστάζουν να επιρρίψουν τις ευθύνες για την άνοδο του αθηναϊκού επεκτατισμού στους Σπαρτιάτες, κατηγορώντας τους για αδράνεια και αναβλητικότητα και προσπαθώντας να μεγιστοποιήσουν λεκτικά την υποβόσκουσα απειλή¹¹¹. Κρύβουν βέβαια με επιμέλεια το ότι Κόρινθος και Σπάρτη έχουν τελειώς διαφορετικά οικονομικά συστήματα πράγμα που σημαίνει ότι και τα πολιτικά ζητήματα που απασχολούν την καθεμιά διαφέρουν και ότι τα συμφέροντά τους όχι μόνο δεν συμπίπτουν αλλά ενδέχεται να είναι και αντικρουόμενα. Οι Κορίνθιοι πιέζονται από την οικονομική ευρωστία της Αθήνας που υποστηρίζεται από την στρατιωτική ισχύ, εποφθαλμιούν την θέση της και αντιλαμβάνονται ότι η συνύπαρξη με αυτήν δεν μπορεί να τους αποφέρει όσα η καταστροφή της. Φυσικά γνωρίζουν πως μόνοι τους χωρίς τους Σπαρτιάτες δεν έχουν την δυνατότητα να διεκδικήσουν οτιδήποτε.

Οι Θηβαίοι αποτελούν μια ιδιόζουσα περίπτωση πόλης-κράτους η οποία περιμένει καρτερικά αλλά και ζηλόφθονα το στραβοπάτημα των δύο μεγάλων του ελλαδικού χώρου για να εγείρει τις δικές της απαιτήσεις στην ηγεμονία. Ως εκ τούτου, η ηθική της διαμορφώνεται σε μια κρυψίβουλη και περιστασιακή συνηγορία των πολιτικών της πράξεων. Η συνεργασία με τον Ξέρξη και τον Μαρδόνιο, οι προτάσεις για δωροδοκία και διχασμό των Ελλήνων και η διαπρύσια συμμετοχή της στην μάχη των Πλαταιών στο πλευρό των Περσών εναντίον της Ελλάδος¹¹² φανερώνουν μια ψύχωση για την εξουσίαση και ένα βαθύ και αθεράπευτο σύμπλεγμα

¹¹⁰ «*Τῆς δὲ τροπῆς γενομένης οἱ Κορίνθιοι τὰ σκάφη μὲν οὐχ εἶλκον ἀναδούμενοι τῶν νεῶν ἄς καταδύσειαν, πρὸς δὲ τοὺς ἀνθρώπους ἐτρέποντο φονεῦειν διεκπλέοντες μᾶλλον ἢ ζωγρεῖν, τοὺς τε αὐτῶν φίλους, οὐκ ἠσθημένοι ὅτι ἦσσηντο οἱ ἐπὶ τῷ δεξιῷ κέραν, ἀγνοοῦντες ἔκτεινον*». Αυτόθι, I 50.

¹¹¹ Αυτόθι, I 68-71.

¹¹² Ηρόδοτος, 1992, Z 233 και H 2,40,41,67,86-88.

μειονεξίας. Οι δημηγορίες των Θηβαίων προς τους Σπαρτιάτες το 431 π. Χ. και προς τους Αθηναίους το 395 π. Χ. στο ξεκίνημα –τι σύμπτωση αλήθεια- των δύο εμφυλίων πολέμων διεκδικούν αριστείο σοφιστείας και ηθικού σχετικισμού. Η πρώτη εναντίον των Πλαταιέων¹¹³ αποδίδει ολόκληρη την ευθύνη για τον *μηδισμό* στους τότε άρχοντες της Θήβας και έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τα γεγονότα και την περιγραφή του Ηροδότου. Η δεύτερη εναντίον των Σπαρτιατών¹¹⁴ είναι ακόμα πιο υποχθόνια στρεψόδικη και χειραγωγική αφού προσπαθεί να εξομοιώσει τις ενέργειες και τις βλέψεις του Πέρση βασιλέα με εκείνες των Ελλήνων συμμάχων ενώ ταυτόχρονα κολακεύει τους Αθηναίους προσφέροντάς τους την ηγεσία για να τους φορτώσει έτσι τις ευθύνες και το μεγαλύτερο βάρος της σύγκρουσης.

Κορίνθιοι και Θηβαίοι μαζί με άλλους συμμάχους είναι αυτοί που το 404 π. Χ. ζητούν να μην υπάρξει ανακωχή, να ισοπεδωθεί η Αθήνα και να εξαγροποδισθούν οι κάτοικοί της¹¹⁵, αποσκοπώντας στα τεράστια κέρδη από την πώληση δούλων αλλά και στην ευκαιρία διαδοχής στην ηγεμονία. Η Σπάρτη αρνείται για ηθικούς και πολιτικούς λόγους, υπενθυμίζοντας την ιστορική προσφορά της πόλης στους αγώνες των Ελλήνων για την ελευθερία, απόφαση που γίνεται δεκτή με δυσφορία. Οι ίδιοι ακριβώς άνθρωποι που ζητούσαν την ισοπέδωση, εννιά χρόνια μετά, συνασπισμένοι για να απορροφήσουν τον πακτωλό του περσικού χρήματος, αναγορεύουν την Αθήνα ηγέτη στον πόλεμο κατά της Σπάρτης. Η ηθική ως υπηρέτρια της διεφθαρμένης πολιτικής είναι μάλλον ανίκανη να αναγνωρίσει την *ὕβρι*.

¹¹³ Θουκυδίδης, 2011, III 61-67.

¹¹⁴ Ξενοφών, *Ελληνικά*, Γ V.13.

¹¹⁵ «ἐπεὶ δ' ἦγον, ἐκκλησίαν ἐποίησαν, ἐν ἧ' ἀντέλεγον Κορίνθιοι καὶ Θηβαῖοι μάλιστα, πολλοὶ δὲ καὶ ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων, μὴ σπένδεσθαι Ἀθηναίοις, ἀλλ' ἐξαιρεῖν». Ξενοφών, *Ελληνικά*, Β II.19.

Δ. ΔΥΝΑΜΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Με πολλή πειστικότητα θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι το αρχαιότερο δίλημμα στην πορεία του ανθρώπου από τότε που εμφανίστηκε στον κόσμο είναι το «τι θα συνέβαινε άραγε αν αντί για αυτό έπραττα εκείνο». Από την στιγμή που κάθε πράξη ακόμα και η πιο ασήμαντη έχει συνέπειες στην μελλοντική κατάσταση του καθένα μας, αυτή η φαντασιακή προβολή του εναλλακτικού μέλλοντος στο τώρα δεν καταφέρνει να αποφύγει την πρόσμειξη ηθικών και αξιακών κατηγορημάτων τα οποία συσκοτίζουν τα όποια συμπεράσματα.

Με πραγματικούς όρους και συνθήκες η *ισχύς* και το *δίκαιο* είναι οι δύο έννοιες που καλούνται να καθορίσουν τις επιλογές και τους συμβιβασμούς που θα πρέπει να γίνουν κάθε φορά ως προς το πρακτέον. Σε περιπτώσεις σύρραξης η σχέση της ηθικής μαζί τους είναι αναπόφευκτη αφού η τελευταία ως πολιτικό εργαλείο των εμπολέμων βρίσκεται επιφορτισμένη με την εκλογίκευση των γεγονότων και την υπαγωγή τους στην κατηγορία που δημιουργεί τις μικρότερες παρενέργειες, εκείνη του «αναγκαίου κακού».

1. Το θέατρο στην Μήλο

Καθώς διανύεται το τέταρτο έτος μιας παράξενης πολεμικής ανάπαυλας που ονομάζεται *Νικίειος Ειρήνη*, η Αθήνα επανεκκλέγει δύο στρατηγούς. Τον πρόωρα γερασμένο Νικία που είναι ο *άτολμος* και *απαισιόδοξος*¹¹⁶ ηγέτης των ολιγαρχικών και των μετριοπαθών και τον νεαρό και ασυγκράτητο από κάθε άποψη Αλκιβιάδη που υποστηρίζεται από τον δήμο, τους εμπόρους, τους εφοπλιστές και από όλους τους οπαδούς του αθηναϊκού επεκτατισμού.

Τυπικά Αθήνα και Σπάρτη βρίσκονται σε σπονδές όμως ανεπίσημα έχουν αποδυθεί αμφότερες σε αναδιοργάνωση των στρατών τους και σε ένα υπόγειο πόλεμο φθοράς του αντιπάλου. Τα φλέγοντα ζητήματα που οδήγησαν στην αρχική δεκαετή σύρραξη δεν έχουν διευθετηθεί στο παραμικρό ενώ η αίσθηση πως οι κανονικές εχθροπραξίες θα επαναληφθούν και μάλιστα σε ευρύτερη κλίμακα είναι κοινή.

Οποιαδήποτε σύγκριση μεταξύ του άχρωμου Νικία και του πολυτάλαντου και πληθωρικού Αλκιβιάδη είναι περιττή: ο γιός του Κλεινία κερδίζει μόνο με την φήμη, χωρίς καν να παραστεί στον αγώνα. Είναι μακράν το χαρακτηριστικότερο πρόσωπο της εποχής του, ένας άνθρωπος με εξαιρετικές ικανότητες και με ανυπέρβλητα πάθη.

¹¹⁶ Επί λέξει: *άθαρσής* και *δύσελπις*. Πλούταρχος, *Νικίας*, 2007, 12.

Δεν αποτελεί παράδοξο το να πει κάποιος ότι ολόκληρη η ιστορία του κόσμου θα ήταν διαφορετική αν ο λοιμός ήταν περισσότερο επιλεκτικός και αντί για το νήμα της ζωής του Περικλή είχε κόψει εκείνο του Αλκιβιάδη. Τα προηγούμενα έτη (420-418 π. Χ.) ο νεαρός Αθηναίος έχει καταφέρει με μια καταπληκτική σειρά ελιγμών να συνεγείρει Αργείους, Μαντινείς και Ηλείους εναντίον των Σπαρτιατών. Οι τελευταίοι μόλις που καταφέρνουν να νικήσουν τον εχθρικό συνασπισμό στην Μαντίνεια (418 π. Χ.) αφού για πρώτη φορά στέλνουν στο μέτωπο ακόμα και τις εφεδρείες μαζί με τον δεύτερο βασιλιά¹¹⁷, διακινδυνεύοντας αν ηττώνταν να χάσουν τα πάντα. Φέρνοντας κανείς στο μυαλό του το στρατήγημα με το οποίο είχε αχρηστεύσει τους Λακεδαιμόνιους πρέσβεις προς την Αθήνα¹¹⁸, θα βρει πάρα πολύ δύσκολο έως απίθανο να αποδεχθεί την άγνοια του πανούργου και μηχανορράφου Αλκιβιάδη για αυτό που πρόκειται να συμβεί στο Αιγαίο.

Αν πάμε λίγο πίσω, θα διαπιστώσουμε ότι η στρατιωτική επιχείρηση στην Μήλο δεν είναι ξεκομμένη ηθικά από την επεμβάση στην Μυτιλήνη το 427 π. Χ. όπου η φατρία της άτεγκτης ηγεμονίας και του ολοκληρωτικού πολέμου που ενσαρκώνει ο Κλέων προτείνει και πετυχαίνει να ψηφιστεί η φυσική εξόντωση και ο εξανδραποδισμός των ηττημένων. Το ότι η απόφαση τελικά δεν εκτελείται οφείλεται στην καλοκαιρία που επιτρέπει στην τριήρη με το ακυρωτικό ψήφισμα να φθάσει λίγο μετά από εκείνη που μετέφερε την αρχική διαταγή αλλά έγκαιρα για να αποσοβήσει το κακό. Είναι ξεκάθαρο ότι στο στράτευμα δεν υπάρχει καμία εσωτερική αντίδραση «ανθρωπιστικής εναντίωσης» –έστω και υπό το αρχαϊκό κέλυφος της μεγαλοψυχίας- ως προς τις εκάστοτε διαταγές. Οι δημοκρατικών φρονημάτων πολίτες που απαρτίζουν το ναυτικό και το πεζικό της Αθήνας δεν δείχνουν να επηρεάζονται από ηθικά διλήμματα αφού και ο τελευταίος *θήτης* λαμβάνει μισθό και μερίδιο από τα λάφυρα. Αυτό που αναγκάζει τους Αθηναίους πολίτες να αφουγκραστούν την άριστη ψυχολογική ανάλυση του επιχειρείν που παραθέτει ο Διόδωτος και να αναιρέσουν το ψήφισμα είναι: πρώτον γιατί διατηρούν μέσα τους μερικά ψήγματα της πρότερης μετριοπάθειας¹¹⁹ και δεύτερον επειδή το φόβητρο της Σπάρτης είναι ακόμα αλώβητο.

Μετά τα γεγονότα στην Πύλο το 424 π. Χ. και το ξεγύμνωμα του σπαρτιατικού ελλείμματος ανδρείας και υπακοής στο καθήκον, οι τιμωρίες των αποστατών από την

¹¹⁷ Θουκυδίδης, 2011, V 75.

¹¹⁸ Αυτόθι, V 45.

¹¹⁹ Κωνσταντινόπουλος Βασίλειος, *Η Ιδεολογία της Αθηναϊκής Ηγεμονίας. Από την Realpolitik στην Machtpolitik*, Συλλογικό έργο, 2009, 33.

Αθηναϊκή Συμμαχία αντί να τείνουν προς το επιεικέστερο γίνονται σκληρότερες. Μπορεί οι Σπαρτιάτες να μην τρομάζουν πια κανέναν όμως αυτό δεν σημαίνει αντίστοιχα ότι η Συμμαχία μπορεί να γίνει πιο ελαστική ως προς τις καταβαλλόμενες εισφορές των μελών. Ένα μεγάλο τμήμα της Αθήνας ζει και ευημερεί από τα συμμαχικά χρήματα και η ροή τους ούτε επιτρέπεται ούτε νοείται να σταματήσει. Η συνθήκη του 421 π. Χ. αποθρασύνει εντελώς τις αρχές της πόλεως που επικουρούμενες από την ομοιότυπη αλαζονεία του δήμου δείχνουν την πραγματική ηθική της ηγεμονίας, αυτήν που έκρυβαν για πολύ καιρό. Η προμελετημένα διάτρητη αλλά αναγκαία συμμαχία μεταξύ Σπάρτης και Αθήνας, η σχεδιασμένη να εξυπηρετήσει την πολύπλευρα υποκριτική πολιτική τους και μόνο τα συμφέροντα των δύο τους περιφρονώντας εκείνα των υπολοίπων, είναι το προπέτασμα του καπνού. Η Σπάρτη έρμαιο της νέας τάξης των γαιοκτημόνων και της ηθικής τους αποσύρει τις φρουρές της από τα μακεδονικά παράλια και παραδίδει προς βέβαιο σφαγιασμό τους συμμάχους της, αδημονώντας να πάρει πίσω τους ριψάσπιδες της Σφακτηρίας, τους γόνους των ισχυρών οικογενειών.

Η Αθήνα δεν έχει φτάσει ακόμα στην κορύφωση της έπαρσης όμως βρίσκεται στον σωστό δρόμο. Αμέσως μετά τους αμοιβαίους όρκους ειρήνης με τους Σπαρτιάτες, στρατός και στόλος πολιορκούν και καταλαμβάνουν την Σκιώνη της Χαλκιδικής. Το ψήφισμα του Κλέωνα παραμένει ενεργό. Τούτη την φορά δεν υπάρχει μεταμέλεια: όλοι οι ενήλικες άρρενες της πόλης εκτελούνται και τα γυναικόπαιδα πουλιώνται ως δούλοι. Στα έρημα κτήματά τους οι Αθηναίοι εγκαθιστούν τους Πλαταιείς¹²⁰. Αν η σωτηρία των Μυτιληναίων οφείλεται στην τύχη, ο όλεθρος των Σκιωναίων είναι συνολικά και ψυχρά προσχεδιασμένος.

Ο Κλέων έχει σκοτωθεί αλλά η πολιτική του εξακολουθεί να παίζει πρωτεύοντα ρόλο και τα επόμενα χρόνια. Με τον Νικία να αδυνατεί εξαιτίας του χαρακτήρα του να πρωταγωνιστήσει και έχοντας κύριο ανταγωνιστή τον μοχθηρό και άξεστο Υπέρβολο, ο αριστοκράτης Αλκιβιάδης προικισμένος από την φύση με πολλές χάρες κατορθώνει πολύ άνετα να καθιερωθεί ως ο ηγέτης της φιλοπόλεμης μερίδας που συνενώνει τον δήμο και τους κεφαλαιούχους. Αν και απέχει από το να χαρακτηριστεί καλός στρατηγός –κυρίως λόγω έλλειψης αυτοπειθαρχίας– έχει ωστόσο τρομερή πολιτική διαίσθηση, εξαιρετική γεωπολιτική αντίληψη και πρωτοφανή αναλυτική ικανότητα.

¹²⁰ Θουκυδίδης, 2011, V 31.1.

Με τον εξοστρακισμό του Υπέρβολου το 417 π. Χ. ο Αλκιβιάδης αναλαμβάνει δικαιωματικά και χωρίς περισπασμούς την πρωτοκαθεδρία αλλά όχι και το τιμόνι της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Παρόλο που και δημοφιλέστατος είναι και θεωρείται ως ο ιδανικός συνεχιστής της πολιτικής του Περικλή και του Κλέωνα, το απρόβλεπτο του χαρακτήρα καθιστά αναγκαίο τον μετριασμό της εξουσίας του. Ο Νικίας είναι αυτός ο οποίος καλείται από την θέση του αντιπάλου να χαλιναγωγήσει τις παρορμήσεις και να ασκήσει δημόσια τον έλεγχο.

Οι Σπαρτιάτες με διαρκή πλέον τον φόβο μιας εκτεταμένης εξέγερσης των ειλώντων αφού οι Αθηναίοι αρνούνται να παραδώσουν την Πύλο όπως είχε συμφωνηθεί, δεν αποτελούν σημαντική απειλή. Φαίνονται να θέλουν να τακτοποιήσουν τα προβλήματά τους στην Πελοπόννησο που δεν είναι και λίγα και πασχίζουν να αναδιοργανώσουν τον στρατό τους εκμεταλλευόμενοι την ειρήνη¹²¹. Ο Αλκιβιάδης δεν τους υπολογίζει καν, όπως δεν υπολογίζει ούτε τον Νικία, ούτε τους παλαιούς ολιγαρχικούς. Ο ίδιος είναι νέος, ταλαντούχος και ηγέτης μιας θαλάσσιας υπερδύναμης που ονειρεύεται άλλα, μεγαλύτερα πράγματα. Η ηθική του είναι πολλαχώς αμφισβητήσιμη όμως ο ίδιος διαθέτει ως λόγχη ένα υπερτροφικό εγώ και απολαμβάνει την σχεδόν τυφλή εμπιστοσύνη του πλήθους. Αυτή την ώρα μόνο ο Αλκιβιάδης μπορεί να θέσει όρια στον Αλκιβιάδη. Παγκόσμια κυριαρχία; Γιατί όχι; Μόνο θεός δεν μπορεί να γίνει κανένας αλλά και πάλι ποιος ξέρει τι επιφυλάσσει το μέλλον;

Η ριψοκίνδυνη επέκταση είναι η ταχεία οδός προς την δόξα και τα πλούτη και για τις πόλεις και για τους ανθρώπους που τις διοικούν. Είναι από την εποχή του Θεμιστοκλή που οι Αθηναίοι ορέγονται την εύφορη και πολυάνθρωπη Σικελία. Όλα αυτά τα χρόνια δεν παύουν να ανανεώνουν το ενδιαφέρον τους άλλοτε με την αποστολή στόλου και πρέσβων και άλλοτε με μικρής κλίμακας πολεμικές επιχειρήσεις προφασιζόμενοι ότι πάνε για να βοηθήσουν τους εκεί συμμάχους τους. Ο Αλκιβιάδης που έχει με το μέρος του το νέο χρήμα και όσους ασχολούνται με τα επαγγέλματα του πολέμου, της θάλασσας και του εμπορίου, έχει πειστεί ότι το μεγάλο νησί αποτελεί την πύλη προς την δύση.

Όμως για να μπουν οι ιδιωτικές και οι κρατικές επιθυμίες σε πρόγραμμα και για να ξεκινήσει η υλοποίησή τους χρειάζεται πρώτα μια θεαματική επιτυχία, κατά

¹²¹ Ήδη μετά από την ήττα στην Σφακτηρία συγκροτούν σώμα ιππέων και τοξοτών παρά τις συνήθειές τους, γεγονός που ισοδυναμεί με έμμεση παραδοχή ότι οι πολεμικές τους τακτικές είναι απηρχαιωμένες και αναποτελεσματικές. Βλ. και Θουκυδίδης, 2011, IV 55.2.

προτίμηση εναντίον ενός μικρού αντιπάλου. Είναι απαραίτητη μια σίγουρη και εύκολη νίκη που θα φοβίσει εχθρούς και φίλους και θα εξασφαλίσει τα νότα. Μια τέτοια επιχείρηση επιπλέον θα αποτελεί εξάσκηση στην καθαρή νοοτροπία της ηγεμονίας και του άνευ ενδοιασμών εξουσιασμού. Ο λαός που μαθαίνει να διεξάγει άδικους πολέμους μόνο με την προοπτική του εμπορικού κέρδους έχει α) την πολυτέλεια να «αναθεωρήσει» στο μέλλον προς το αγαθότερο τα κίνητρά του και τα πεπραγμένα του, β) να ανακαλύψει εκ των υστέρων πειστικότερες δικαιολογίες ή γ) να παραδεχθεί τα λάθη του ζητώντας συγγνώμη αλλά κρατώντας ταυτόχρονα τα περισσότερα από τα παρανόμως αποκτηθέντα¹²².

Η Μήλος είναι δωρική αποικία, τηρεί ουδετερότητα στον πόλεμο και η θέση της στο κέντρο του νότιου Αιγαίου επηρεάζει ελάχιστα την γεωπολιτική ισορροπία. Οι Σπαρτιάτες και να θελήσουν δεν θα μπορέσουν να την βοηθήσουν γιατί δεν έχουν στόλο. Για την Αθήνα συνιστά τον τέλειο στόχο. Ένας στρατιωτικός περίπατος με ασήμαντες απώλειες και ικανοποιητικά κέρδη θα είναι άριστος οiwνός για την άλλη, την μεγάλη εκστρατεία και ο κατάλληλος πολιτικός μοχλός που θα προμηθεύσει μια άνετη πλειοψηφία στην ψηφοφορία που θα γίνει στην Εκκλησία του Δήμου. Αν και δεν έχουμε χειροπιαστά στοιχεία για το αν πράγματι τα σκέφτηκαν όλα αυτά οι αρχαίοι Αθηναίοι, ο τρόπος κατάρτισης και εκτέλεσης της επιχείρησης στην Μήλο δείχνει ότι πρόκειται για επιμελώς προμελετημένη κίνηση. Είναι μια μεγαλειώδης θεατρική παράσταση της οποίας η υπόθεση είναι ισάξια με εκείνες των αριστουργημάτων της τραγωδίας. Ο Θουκυδίδης δεν μας ξεκαθαρίζει το ποιός βρίσκεται πίσω από τον σχεδιασμό προτιμώντας να μετακυλίσει την ευθύνη σε ολόκληρη την πόλη και στην ιδεολογία της¹²³. Ως ένα σημείο αυτό είναι σωστό, αφού η πόλη είναι αυτή που παίρνει την τελική απόφαση για τις πολεμικές ενέργειες και την εξατομίκευσή τους. Όμως από την άλλη ο Αλκιβιάδης μοιάζει να είναι εκείνος που κινεί τα νήματα της επιχείρησης. Κατ' αρχάς γιατί είναι ο άμεσα ενδιαφερόμενος για το επόμενο βήμα που οδηγεί στην Σικελία και κατόπιν επειδή είναι ο μοναδικός που μπορεί να συνδυάσει πανουργία και εξυπνάδα με τόση τελειότητα. Στο στρατιωτικό σκέλος είναι αόρατος επειδή δεν θέλει το όνομά του να

¹²² Η γενικότερη λογική του εγχειρήματος βρίσκεται σε πλήρη συμφωνία με την απολογία της ηγεμονίας που εκφράζει η τρίτη δημηγορία του Περικλή. «μῖσος μὲν γὰρ οὐκ ἐπὶ πολὺ ἀντέχει, ἢ δὲ παραντικά τε λαμπρότης καὶ ἐς τὸ ἔπειτα δόξα αἰείμνηστος καταλείπεται». [Γιατί το μίσος δεν διαρκεί πολύ, ενώ το λαμπρό παρόν και η κατοπινὴ δόξα μένουν στην μνήμη για πάντα]. Θουκυδίδης, 2011, II 64.5.

¹²³ Κωνσταντινόπουλος, Συλλογικό ἔργο, 2009, 37.

συνδεθεί με ένα έγκλημα. Αυτό που έχει σχεδιαστεί να συμβεί στην Μήλο, αν οι κάτοικοί της δεν ενδώσουν στο αθηναϊκό τελεσίγραφο, είναι πολύ άσχημο.

Μια κρύα ανοιξιάτικη μέρα ο στόλος που μεταφέρει το εκστρατευτικό σώμα της Αθήνας φθάνει στο νησί. Οι πρέσβεις απευθύνονται στην πολιτική ηγεσία των Μηλίων και ξεκινούν μαζί τους ένα διάλογο που περιλαμβάνει το απάνθισμα των επιχειρημάτων του ηθικού μηδενισμού. Ουσιαστικά, η τύχη των κατοίκων έχει κριθεί πριν ακόμα αποπλεύσει ο αθηναϊκός στόλος από τον Πειραιά. Ο διάλογος γίνεται μόνο για λόγους εντυπωσιασμού και διαφήμισης της δύναμης στους τρίτους καθώς και για την δικαιολόγηση της πράξης προς κατανάλωση των ιδίων των πραττόντων. Οι Μήλιοι το γνωρίζουν και το λένε απερίφραστα: *«ὀρῶμεν γὰρ αὐτούς τε κριτὰς ἤκοντας ὑμᾶς τῶν λεχθησομένων καὶ τὴν τελευτὴν ἐξ αὐτοῦ κατὰ τὸ εἶκος περιγενομένοις μὲν τῷ δικαίῳ καὶ δι' αὐτὸ μὴ ἐνδοῦσι πόλεμον ἡμῖν φέρουσαν, πεισθεῖσι δὲ δουλείαν»*¹²⁴.

Αν στις περιπτώσεις της Μυτιλήνης και της Σκιώνης η αθηναϊκή επέμβαση μπορεί να εκληφθεί ως ανακλαστική αντίδραση στην αποστασία, στην περίπτωση της Μήλου υπάρχει προληπτική δράση και μάλιστα χωρίς επαρκή τεκμηρίωση. Ο πόλεμος που καλούνται να διεξάγουν οι Μήλιοι είναι ο ορισμός του *δικαίου πολέμου*: Αμύνονται, δεν έχουν προκαλέσει τον πόλεμο και δεν μπορούν να τον αποφύγουν. Οι Αθηναίοι επίτηδες αποφεύγουν να επικαλεστούν τα *Μηδικά* για να εκθειάσουν την αξία της πόλης τους αφού έτσι θα ισχυροποιούσαν τα επιχειρήματα της άλλης πλευράς. Ευρισκόμενοι οι ίδιοι σε παρόμοια θέση με αυτήν των Μηλίων –στην θέση του αδύναμου που δέχεται την επίθεση του ισχυρού– επέλεξαν προς τιμήν τους να πολεμήσουν, αντί να υποταχθούν και να σώσουν την πόλη τους. Τώρα ζητούν από τους Μήλιους να κάνουν το αντίθετο: *«Δίκαια μὲν ἐν τῷ ἀνθρωπιῷ λόγῳ ἀπὸ τῆς ἴσης ἀνάγκης κρίνεται, δυνατὰ δὲ οἱ προύχοντες πράσσουσι καὶ οἱ ἀσθενεῖς ἔυγχωροῦσιν»*¹²⁵.

Δεν υφίσταται αμεσότερη παραδοχή για την μεταβολή της αθηναϊκής ηθικής στα εξής σημεία: 1) στην αναγωγή της δύναμης στην υπέρτατη αξία και σκοπό μιας κοινωνίας, 2) στον χλευασμό των εννοιών της δικαιοσύνης και της ισονομίας και 3)

¹²⁴ [Γιατί βλέπουμε ότι έρχεστε ως δικαστές όσων πρόκειται να ειπωθούν και όπως είναι το πιο πιθανό, η έκβαση αυτού του διαλόγου εάν υπερισχύσουμε με το δίκιο που έχουμε και ως εκ τούτου δεν ενδώσουμε, θα σημάνει για μας πόλεμο, εάν αντιθέτως πεισθούμε και υποχωρήσουμε, θα σημάνει υποταγή]. Θουκυδίδης, 2011, V 86.

¹²⁵ [Η έννοια του δικαίου στις ανθρώπινες συζητήσεις έχει αξία όταν και τα δύο μέρη είναι ισοδύναμα, οι ισχυροί όμως κάνουν ό,τι τους επιτρέπει η δύναμή τους και οι αδύναμοι αναγκάζονται να συμφωνούν]. Αυτόθι, V 89.

στην με κάθε τρόπο πρόκριση της βιολογικής επιβίωσης σε βάρος των ηθικών αρχών που ισοδυναμεί με ηθική εξαχρείωση, με μοιρολατρική αποδοχή των όρων που θέτουν οι ισχυροί, με ηθική στασιμότητα και με άρνηση της εξέλιξης. Οι Αθηναίοι απορρίπτουν με μια φράση όλα τα ιδανικά για τα οποία κάποτε μαχόταν η πόλη τους.

Οι Μήλιοι επιχειρηματολογούν με λογική συνέπεια και με γνώση της νομοτέλειας της ιστορίας. Τα δίπολα *ακμή-παρακμή* και *νίκη-ήττα* είναι σταθερές οι οποίες έχουν καθολικότερη εφαρμογή. Το σολώνειο «*μηδένα πρὸ τοῦ τέλους μακάριζε*» διαμορφώνεται από αυτούς σε μια πραγματιστική εκδοχή όπου το δίκαιο υποχωρεί μεν προ του συμφέροντος όμως αποδεικνύεται τελικά για όλους συμφέρον να αναγνωρίζεται κάτι ως δίκαιο –έστω πραγματιστικά- εφόσον ευνοεί τον αδύναμο, στην θέση του οποίου νομοτελειακά θα βρεθεί κάποια στιγμή και ο ισχυρός¹²⁶.

Η αλαζονική, σοφισματική και εσφαλμένη πρόβλεψη των Αθηναίων γι αυτό που μπορεί να τους συμβεί αν καταλυθεί η ηγεμονία τους δείχνει το πόσο όμοιο είναι κατά βάθος το καθεστώς τους με το σπαρτιατικό. Ο φόβος της εκδίκησης εκ μέρους του εξουσιαζόμενου παρουσιάζεται *απαράλλακτα* ο ίδιος με μοναδική διαφορά ότι ο αθηναϊκός αυταρχισμός είναι εξωστρεφής με πολιτισμικό προσωπείο ενώ ο σπαρτιατικός εσωστρεφής και πρωτόγονος. Το πόσο λάθος κάνουν οι Αθηναίοι στην αποτίμηση της αξίας της ηθικής στάσης θα αποδειχθεί και κατά την διάρκεια του πολέμου, με την συμπεριφορά των Συρακουσίων προς τους Αθηναίους αιχμαλώτους, αλλά και στο τέλος του όταν Κορίνθιοι και Θηβαίοι ζητούν να ανασκαφεί εντελώς η Αθήνα. Αποτελεί ειρωνεία της ιστορίας το ότι η πόλη διασώθηκε την ύστατη στιγμή γι αυτόν ακριβώς τον λόγο για τον οποίο η ίδια κατέσφαξε τους Μηλίους: Για την στάση της στους μηδικούς πολέμους κατά τους οποίους αρνήθηκε να υποτάξει την δικαιοσύνη στο συμφέρον.

Στην συνέχεια του διαλόγου οι Μήλιοι εξακολουθούν να μιλούν λογικά και με αξιοπρέπεια ενώ οι Αθηναίοι συνεχίζουν να διαστρεβλώνουν την έννοια του ορθού περνώντας το μέσα από το πρίσμα του συμφέροντος και έχοντας εξοβελίσει πλήρως την έννοια του δικαίου. Όταν οι Μήλιοι αναφέρονται στην *τύχη* και στην *ελπίδα* η ήττα τους είναι ολοκληρωτική γιατί έχουν απέναντί τους, τους κατ' επάγγελμα *κινδυνευτές*, τους άρχοντες των παιγνίων. Οι Αθηναίοι είναι αυτοί που ριψοκινδύνευσαν πρώτοι και περισσότερο από όλους αρχικά στην θάλασσα και έπειτα μέσω του *θαλασσοκρατεῖν* στην ηγεμονία. Τώρα, τελείως κυνικά αλλά και

¹²⁶ Αυτόθι, V 90. Πάνω σε αυτό ακριβώς το εδάφιο φαίνεται να κτίζει ο John Rawls την θεωρητική πρόταση του «πέπλου της άγνοιας». Rawls, John, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, 2001, 173-180.

στοιχειοθετημένα λέγουν ότι αυτοί που έχουν τα περισσότερα κερδίζουν γιατί έχουν την δυνατότητα πολλών προσπαθειών ενώ οι αδύναμοι είναι υποχρεωμένοι να τα παίξουν όλα σε μια ζαριά¹²⁷ και όταν τα χάσουν να καταφεύγουν από τις φανερές επιθυμίες στις αφανείς και να καταστρέφονται.

Στο θέμα της έξωθεν βοήθειας που μπορεί να δεχθεί ο αδύναμος, οι Αθηναίοι αποδεικνύουν ότι είναι πολύ καλά διαβασμένοι. Η αποτίμηση της σπαρτιατικής νοοτροπίας είναι καίρια και εμπειριστατωμένη. Πρόκειται για μια ακτινογραφία της λακεδαιμόνιας πολιτικής σκέψης και του τρόπου με τον οποίο αυτή προστατεύει τα συμφέροντά της. Ως εξουσιαστές και οι ίδιοι, οι Αθηναίοι γνωρίζουν άριστα το διακύβευμα των ισχυρών και δεν εξαπατώνται από «ασήμαντες λεπτομέρειες» όπως το δίκαιο, η ηθική, η φυλετική συγγένεια ή το αίσθημα τιμής. Για τους Σπαρτιάτες, *λένε, το ευχάριστο είναι καλό και το συμφέρον δίκαιο*¹²⁸.

Επιστρέφοντας στο σημείο που άρχισε η συζήτηση, οι Μήλιοι περικυκλωμένοι από την αθηναϊκή πραγματιστική επιχειρηματολογία υποχρεώνονται να υποχωρήσουν από τις ηθικο-ιδεαλιστικές θέσεις τους και να παραδεχτούν ότι το συμφέρον των Λακεδαιμονίων είναι αυτό στο οποίο βασίζονται και οι ίδιοι αναμένοντας βοήθεια και λύση¹²⁹. Εδώ, δέχονται το τελειωτικό χτύπημα. Ο Θουκυδίδης αριστοτεχνικά μέσα από τα στόματα των Αθηναίων πρέσβων σκιαγραφεί τις λεπτές αποχρώσεις της έννοιας του συμφέροντος και παραθέτει τους λόγους για τους οποίους συνήθως προκρίνεται όχι η ηθική αλλά το ένα συμφέρον σε βάρος ενός άλλου. Έξοχοι γνώστες της γεωπολιτικής, των ισορροπιών και της ανθρώπινης φύσης, οι Αθηναίοι έχουν ήδη περιγράψει τα μέλλοντα να συμβούν και καταρρακώνουν τις τελευταίες ελπίδες των Μηλίων με έναν καταγιγισμό πολιτικού κυνισμού. Το αίσθημα της τιμής γίνεται βορά ενός άκρατου καιροσκοπισμού ο οποίος χρησιμοποιώντας ως εφιαλτήριο την λογική γίνεται ακαταμάχητος. Μηδενίζοντας την ηθική, ο διψασμένος για κέρδη εμποροκρατικός επεκτατισμός εξισώνει προς τα κάτω πόλεις και ανθρώπους, ευτελίζοντάς τους και αρνούμενος να αναγνωρίσει ακόμα και την ίδια την ιστορικότητα¹³⁰. Οι Μήλιοι πλέον αναγκάζονται να ομολογήσουν ότι έχουν εμπιστοσύνη στην τύχη ενώ οι Αθηναίοι δηλώνουν απερίφραστα ότι θα είναι ανελέητοι¹³¹.

¹²⁷ «ἐς ἅπαν τὸ ὑπάρχον ἀναρριπτοῦσιν». Θουκυδίδης, 2011, V 103.

¹²⁸ «τὰ μὲν ἡδέα καλὰ νομίζουσι, τὰ δὲ ζυμφέροντα δίκαια». Αυτόθι, V 105.4.

¹²⁹ Αυτόθι, V 106.

¹³⁰ Αυτόθι, V 107-111.

¹³¹ Αυτόθι, V 112-113.

Το νησί πολιορκείται για ένα περίπου χρόνο. Μετά από προδοσία η Μήλος καταλαμβάνεται και από την Αθήνα ο κύριος υπαίτιος συνηγορεί στο να εφαρμοστεί η καταδικαστική απόφαση κατά γράμμα¹³². Όλοι οι Μήλιοι άνδρες εκτελούνται, τα γυναικόπαιδα πωλούνται στα σκλαβοπάζαρα και οι Αθηναίοι στέλνουν πεντακόσιους κληρούχους να εγκατασταθούν στην νέα τους αποικία. Η νέα ηθική του ηγεμονισμού απολαμβάνει την θριαμβευτική της λάμψη πριν την έλευση της *νεμέσεως*.

2. Εκστρατεία στην Δύση

Το 415 π. Χ. είναι το τελευταίο έτος της κυριαρχικής ευδαιμονίας για την πόλη των Αθηνών. Η τραγωδία του λοιμού έχει ξεχαστεί, η Μήλος υποκύπτει και ανασκάπτεται και ο Αλκιβιάδης εξακολουθεί να κομπάζει για την τριπλή νίκη του στο τέθριππο στην Ολυμπία. Πιστός στην προσωπική του «ηθική» παίρνει για δούλα μια από τις αιχμάλωτες Μήλιες κάνοντας και παιδί μαζί της για να δοκιμάσει ίσως τα όρια της ανθρώπινης αντοχής¹³³. Η αθηναϊκή αλαζονεία βρίσκεται στην πιο πομπώδη και ενοχλητική φάση της.

Από την πλευρά των πολιτιστικών γεγονότων, ο Ευριπίδης παρουσιάζει τις *Τρωάδες*, καταδικάζοντας με τους στίχους του τους επιθετικούς πολέμους χωρίς αυτό βέβαια να επηρεάσει τις στρατιωτικές επιχειρήσεις που έχουν ξεκινήσει στο έδαφος της Σικελίας. Το αν η τέχνη αντιπολιτεύεται την εξουσία ή αντίθετα χρησιμοποιείται από αυτήν ως τακτικό μέσο για να αμβλύνει το αίσθημα αγανάκτησης που προκαλεί στους πολίτες η κατάχρηση της ισχύος συνιστά ένα αρκετά ενδιαφέρον ερώτημα¹³⁴. Ομολογουμένως αυτό στο οποίο θα πρέπει να επικεντρώσουμε δεν είναι οι ατομικές αποκλίσεις και αντιδράσεις στο ηθικό πλαίσιο αλλά η γενικότερη θεώρηση των παραγόντων που μεταβάλλουν ριζικά αυτό το πλαίσιο. Όσο και να πασχίζει κάποιος να κρατηθεί στην γραμμική ανάλυση της ιστορικής πραγματικότητας δεν μπορεί παρά να επανεξετάσει τις πιθανές αδυναμίες της θέσης του όταν αυτή αντιπαραβάλλεται όχι πια σε κάποιο θολό μεταφυσικό υπόδειγμα αλλά στον πολυσχιδή και πολυδύναμο κυκεώνα της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Ο «καλός» Περικλής, ο «κακός» Κλέων και ο «χειρών» Αλκιβιάδης με όλες τις επιμέρους διαφορές τους συνιστούν εκφάνσεις του ίδιου φαινομένου. Και οι τρεις

¹³² «...Τους Μηλίους ήβηδὸν ἀποσφαγῆναι τὴν πλείστην αἰτίαν ἔσχε, τῷ ψηφίσματι συνεיπών». Πλούταρχος, *Αλκιβιάδης*, 16.6.

¹³³ Ανδοκίδης, *Κατά Αλκιβιάδου*, 22-23.

¹³⁴ Το ότι ο Ευριπίδης παίρνει την δεύτερη θέση στον διαγωνισμό απέναντι σε έναν αφανή τραγικό, τον Ξενοκλή, αξίζει επίσης την προσοχή.

τους είναι ηγέτες μιας επεκτατικής δύναμης οι οποίοι καλούνται να εφαρμόσουν την συγκεκριμένη πολιτική που υποστηρίζει το υπάρχον εξουσιαστικό μόρφωμα. Αν θέλει κάποιος να αναζητήσει τις πηγές της νέας αθηναϊκής ηθικής θα πρέπει να πάει πίσω στον Θεμιστοκλή και στον Αριστείδη που εισάγουν την νοοτροπία της επικυριαρχίας. Ή ακόμα πιο παλιά, στον Κλεισθένη και στους Αλκμεωνίδες που εκθεμελιώνουν από νωρίς την αρχαϊκή ηθική και μεταβάλλουν τα πάντα προς την κατεύθυνση την οποία επιθυμούν χρησιμοποιώντας τον νόμο και το αδήλωτο χρήμα τους. Με ατομικά κριτήρια ίσως η ηθική του Περικλή να στέκεται πολύ ψηλότερα από εκείνη του Κλέωνα και του Αλκιβιάδη, όμως δεν παύουν και οι τρεις να υπηρετούν τον ίδιο ανήθικο σκοπό. Μάλιστα ο Αριστοφάνης επιρρίπτει ευθέως στους *Αχαρνές* (στ. 513-556) και στην *Ειρήνη* (στ. 608) την ευθύνη για την κήρυξη του πολέμου στον Περικλή¹³⁵.

Ακόμα και αν δεχθούμε ως υπόθεση εργασίας την ατομική υπαιτιότητα είναι φανερό πως πέρα από την παραπλανητική μονοδιάστατη προβολή που θα έχουμε στην διάθεσή μας, δεν θα ήταν δυνατό να στηρίξουμε πειστικά την απόδειξη του συλλογισμού που αφορά τις μακροπρόθεσμες και προσχεδιασμένες ενέργειες. Ο Θουκυδίδης είναι αποστομωτικός ως προς τις προθέσεις και τα ατομικά σχέδια του αθηναϊκού πλήθους: «...καὶ ἔρωσ ἐνέπεσε τοῖς πᾶσιν ὁμοίως ἐκπλεῦσαι: τοῖς μὲν γὰρ πρεσβυτέροις ὡς ἢ καταστρεψομένοις ἐφ' ᾧ ἔπλεον ἢ οὐδὲν ἂν σφαλεῖσαν μεγάλην δύναμιν, τοῖς δ' ἐν τῇ ἡλικίᾳ τῆς τε ἀπούσης πόθῳ ὄψεως καὶ θεωρίας, καὶ εὐέλπιδες ὄντες σωθῆσθαι: ὁ δὲ πολὺς ὄμιλος καὶ στρατιώτης ἔν τε τῷ παρόντι ἀργύριον οἴσειν καὶ προσκτήσασθαι δύναμιν ὅθεν αἰδίων μισθοφορὰν ὑπάρξειν. ὥστε διὰ τὴν ἄγαν τῶν πλεόνων ἐπιθυμίαν, εἴ τῳ ἄρα καὶ μὴ ἤρεσκε, δεδιῶς μὴ ἀντιχειροτονῶν κακόνους δόξειεν εἶναι τῇ πόλει ἡσυχίαν ἦγεν»¹³⁶.

Εξίσου διαφωτιστικός ως προς την συμμετοχή των πολιτών και τις προσδοκίες τους παρουσιάζεται ο Διόδωρος ο Σικελιώτης: «...Τῶν δὲ ἰδιωτῶν οἱ ταῖς οὐσίαις εὐποροῦντες τῇ προθυμίᾳ τοῦ δήμου χαρίζεσθαι βουλόμενοι τινὲς μὲν ἰδίας τριήρεις

¹³⁵ Romilly, Jacqueline de, *Ο Θουκυδίδης και ο Αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, 2000, 32-33.

¹³⁶ [...Επιθυμία σφοδρή τους έπιασε όλους ανεξαιρέτως να πάρουν μέρος στην εκστρατεία. Τους κάπως ηλκισμένους επειδή φαντάζονταν ότι ή θα κατακτούσαν τους τόπους εναντίον των οποίων έπλεαν ή πάντως ότι μια τόσο μεγάλη δύναμη δεν θα διέτρεχε κανένα κίνδυνο να καταστραφεί, οι νεότεροι πάλι λαχταρούσαν να δουν και να γνωρίσουν μακρινούς τόπους, γμάτοι ελπίδες ότι θα επιζήσουν. Ο πολὺς κόσμος συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που συμμετείχαν στην εκστρατεία, πίστευε ότι και τώρα αμέσως θα έπαιρνε μισθό και η πόλη θα αποκτούσε πρόσθετη δύναμη, απ' όπου μετά θα είχαν μόνιμη μισθοδοσία. Έτσι, λόγω της σφοδρής επιθυμίας των περισσοτέρων, ακόμη και αν κάποιος διαφωνούσε, δεν εκδηλωνόταν από φόβο μήπως κατανηφίζοντας θεωρηθεί κακός πατριώτης]. Θουκυδίδης, 2011, VI 24.

κατεσκεύασαν, τινές δὲ χρήματα δώσειν εἰς τὰς τροφὰς τῆς δυνάμεως ἐπηγγέλλοντο· πολλοὶ δὲ καὶ τῶν δημοτικῶν πολιτῶν καὶ ξένων, ἔτι δὲ συμμάχων, ἐκουσίως προσιόντες τοῖς στρατηγοῖς διεκελεύοντο καταγράφειν ἑαυτοὺς εἰς τοὺς στρατιώτας. οὕτως ἅπαντες μεμετεωρισμένοι ταῖς ἐλπίσιν ἐξ ἑτοίμου κατακληρουχεῖν ἤλπιζον τὴν Σικελίαν»¹³⁷.

Δεν πρόκειται πλέον για μια τυχαία εξόρμηση στον Κορινθιακό κόλπο ή για κάποια μικρής εμβέλειας ναυτική επιχείρηση στο Αιγαίο αλλά για μια υπερπόντια, δαπανηρότατη και άκρως ριψοκίνδυνη εκστρατεία. Από άποψη ιδεολογικού προσανατολισμού δεν είναι κάτι το καινούργιο ή το μη αναμενόμενο. Εντάσσεται χωρίς περιστροφές στον *ακραίο επεκτατισμό* που αποσκοπεί στην πλήρη επικράτηση με συντριβή του όμαιμου αντιπάλου, πολιτική που σε αδρές γραμμές είχε εμπνεύσει ο Θεμιστοκλής¹³⁸. Η τάση του *μετριοπαθούς επεκτατισμού* που εκπροσωπούσε ο Κίμων δηλαδή η εξουσιαστική συνύπαρξη με διαχωρισμό σφαιρών επιρροής και συνεργασία εναντίον των βαρβάρων φαίνεται να έχει καθιζάνει σε μια άτονη και ατελέσφορη πολιτική ανακωχής την οποία προσωποποιεί ο Νικίας και που δεν εμπνέει κανέναν. Ο Κλέων δεν ζει πια αλλά η δημαγωγική πολιτική του συνεχίζεται από τον Αλκιβιάδη με μια διαφορά: δεν είναι η πολιτική του Κλέωνα αλλά η εξέλιξη της περικλεικής νοοτροπίας στην διαχείριση της πόλης και των πολέμων της. Υπό μια έννοια ο Περικλής δεν είναι μονάχα ο γνήσιος απόγονος των αρχηγικών προϊδεάσεων του Θεμιστοκλή και του Αριστεΐδη αλλά και εκείνος που διαμορφώνει μαζί με την ανερχόμενη οικονομική αριστοκρατία την νέα ηθική της αθηναϊκής ηγεμονίας.

Η τυχοδιωκτική εκστρατεία στην Σικελία βρίσκεται σε αδιατάρακτη συμφωνία με τα γεγονότα στην Μυτιλήνη, στην Σκιώνη, στην Μήλο και αλλού, αλλά κυρίως με την σκληρή γραμμή του Περικλή και την αναμορφωμένη από αυτόν παλαιότατη τακτική της αποστολής κληρουχιών στα σημεία που έχουν στρατηγική σπουδαιότητα. Όσοι βλέπουν στον Περικλή την εικόνα ενός ηγέτη της ειρήνης και της προόδου ενός *χρυσού αιώνα* ίσως ξεχνούν να κοιτάζουν στις σκοτεινές γωνίες πίσω από τα λαμπερά αγάλματα, εκεί που μαζεύεται η σκόνη των εορτών. Μάλλον αποστρέφουν τα μάτια από τα κατάσπαρτα με νεκρούς και τραυματίες πεδία των μαχών και κλείνουν τα

¹³⁷ [...Από δε τους ιδιώτες όσοι ήσαν εύποροι, υποχωρώντας με την θέλησή τους στον ενθουσιασμό των πολιτών, άλλοι κατασκεύασαν τριήρεις με δικά τους έξοδα και άλλοι υποσχέθηκαν να προσφέρουν χρήματα για την συντήρηση της στρατιωτικής δύναμης. Πολλοί επίσης Αθηναίοι πολίτες και ξένοι αλλά και σύμμαχοι ακόμη παρουσιάζονταν εθελοντικά στους στρατηγούς και ζητούσαν να καταταγούν στο στράτευμα. Τέτοια ήταν η αισιοδοξία τους που πίστευαν ότι άκοπα θα μοίραζαν την Σικελία σε κλήρους]. Διόδωρος Σικελιώτης, 1998, XIII 2.2.

¹³⁸ Romilly, 2000, 90-96 και 276.

αυτιά τους στις οίμωγες, στους θρήνους και στις κατάρες των αμάχων που γίνονται θύματα οργανωμένων σφαγών και εξανδραποδισμών για την αέναη κερδοφορία του ταμείου.

Ο Περικλής είναι αυτός που εισηγείται από την πρώτη δημηγορία του έναν αληθινά παράξενο «συντηρητικό» πόλεμο. Συντηρητικό ως προς τις αναλαμβανόμενες στρατηγικές πρωτοβουλίες και ολοκληρωτικό ως προς την επίτευξη των στόχων, ως προς την διάρκεια που μπορεί να είναι μακρόχρονη και ως προς τις μεθόδους και τα μέσα που θα χρησιμοποιηθούν και τα οποία ενδέχεται να είναι ανορθόδοξα. Ο ηγέτης της Αθήνας κρίνοντας ότι τα εχέγγυα για την επικράτηση της πόλης του, πλοία, πληθυσμός, χρήματα είναι ικανοποιητικά, δεν διστάζει να επικαλεστεί τις ολοκληρωτικές τακτικές. Δεν αποσκοπεί μόνο να νικήσει τον αντίπαλο αλλά και να τον τρομοκρατήσει, διαλύοντας με απειλές το ηθικό του και προϊδεάζοντάς τον για ατέρμονες και παράλογες εχθροπραξίες. Η πρωτοφανής αυτοκαταστροφική πρόταση για την ερήμωση της υπαίθρου, *«καὶ εἰ ὤμην πείσειν ὑμᾶς, αὐτοὺς ἂν ἐξελθόντας ἐκέλευον αὐτὰ δηῶσαι καὶ δεῖξαι Πελοποννησίοις ὅτι τούτων γε ἔνεκα οὐχ ὑπακούσεσθε»*¹³⁹ είναι δηλωτική δύο πραγμάτων: ότι ο ίδιος σκοπεύει να κάνει πόλεμο μέχρις εσχάτων και ότι δεν είναι σίγουρος για το αν οι πολίτες θα τον ακολουθήσουν με προθυμία. Το ότι προηγουμένως εμφανίζεται η δικαιολογία, *«τὴν τε ὀλόφυρσιν μὴ οἰκίῳν καὶ γῆς ποιεῖσθαι, ἀλλὰ τῶν σωμάτων· οὐ γὰρ τάδε τοὺς ἄνδρας, ἀλλ' οἱ ἄνδρες ταῦτα κτῶνται»*¹⁴⁰ δεν αναιρεί τίποτε από τον παραλογισμό της εισηγήσεως. Το πόσο ο Περικλής και τα συμφέροντα της ηγεμονίας υπολογίζουν τις ανθρώπινες ζωές το αποδεικνύει η καιροσκοπική εκστρατεία στην Αίγυπτο από την οποία ελάχιστοι στρατιώτες επέστρεψαν ζωντανοί και που λίγο έλλειψε να ξαναφέρει τους Πέρσες στην Ελλάδα.

Η ανάληψη των τυχοδιωκτικών πολέμων με ελαφριά καρδιά δεν οφείλεται σε κάποια φιλοπόλεμη τάση των πολιτών ή των αρχόντων τους αλλά στον οικονομικό προσανατολισμό του καθεστώτος. Αυτό το αόρατο ελιτίστικο σύμφυρμα συμφερόντων οδηγεί τις εξελίξεις στην πολιτική και στην ηθική. Η πόλη και ο δήμος είναι δύο θηρία που ο Περικλής τρέφει με χρήμα και με υποσχέσεις μεγαλείου και που καταφέρνει με την προσωπικότητά του να τα διατηρεί υπό έλεγχο. Προοδευτικά

¹³⁹ [...Αν μάλιστα πίστευα ότι θα σας έπειθα, θα σας προέτρεπα να βγείτε οι ίδιοι να τα καταστρέψετε και να δείξετε στους Πελοποννησίους πως γι αυτά τουλάχιστον δεν πρόκειται να υποκύψετε]. Θουκυδίδης, 2011, I 143.

¹⁴⁰ [...Να μη θρηνούμε και οδυρόμαστε για σπίτια και για κτήματα αλλά για τους ανθρώπους. Γιατί δεν κατέχουν αυτά τους ανθρώπους, αλλά οι άνθρωποι αυτά]. Αυτόθι, I 143.

όμως και στην πορεία των πραγμάτων η πόλη και ο δήμος καθίστανται ανεξέλεγκτοι. Οι σκύμνοι που είχε κληρονομήσει ο ολύμπιος έχουν γίνει με την φροντίδα του άγρια λιοντάρια, οπότε γεννιέται το ερώτημα εάν ο πολιτικός έχει ευθύνη για την παιδεία των πολιτών επί των ημερών του και για τα οράματα που προσφέρει και προβάλλει ο ίδιος. Η αδυναμία των διαδόχων του να διαχειριστούν τα προβλήματα που τους κληροδοτεί δεν έχει σχέση μόνο με τις αστήρικτες από πλευράς ικανοτήτων φιλοδοξίες τους αλλά και με την αντικειμενική μεγέθυνση των προσδοκιών και των στοιχημάτων που με αληθινή φρενίτιδα τους αναθέτουν τα δύο θηρία. Ο Περικλής είναι πολύ τυχερός που πεθαίνει από τον λοιμό ενώ η δόξα του μόλις έχει αρχίσει να φθίνει γιατί αν ζούσε λίγο ακόμα, το πιο πιθανό είναι ότι θα ακολουθούσε την μοίρα του Θεμιστοκλή, του Δάμωνα ή ακόμα και του Εφιάλτη.

Τα αληθινά ερωτήματα που αγγίζουν την εσώτερη ιδεολογία της ηγεμονίας δεν δείχνουν να καλύπτονται με λογικές απαντήσεις: Υπήρχε ποτέ περίπτωση να μην αντιδράσουν οι σύμμαχοι στην φορολογία υπέρ του κράτους των Αθηνών ή οι Αθηναίοι να αφήσουν να τους φύγει η εξουσία μέσα από τα χέρια; Ήταν εφικτή η χρηστή και ευφυής διαχείριση που προτείνει ο Διόδωτος¹⁴¹ ή έστω μια μετάβαση σε ένα λιγότερο κυριαρχικό πρότυπο; Προφανώς «όχι» και οι λόγοι γι αυτό είναι περισσότεροι από έναν. Άρα οι μεθοδεύσεις του Περικλή και των πολιτικών διαδόχων του οδηγούν με μαθηματική ακρίβεια στις αποστασίες και στην επιβολή του καθεστώτος της ισχύος. Οι σκοπιμότητες παρακολουθούν την διάρθρωση των συμφερόντων και τα ιδεολογικά προπετάσματα εισέρχονται στην σκηνή ή αποσύρονται από αυτήν αναλόγως των απαιτήσεων του διδασκόμενου δράματος.

Θα επαναλάβω την οπτική που υποστηρίζει ότι η ιστορία δεν είναι δημιουργήμα μεμονωμένων ανδρών όσο εξέχοντες και να είναι αυτοί αλλά συνολικό αποτέλεσμα μιας πολυμέτωπης σύγκρουσης ιδιοτελών παραγόντων που δρουν ταυτόχρονα κατά συλλόγους αλλά και ατομικά. Δεν είναι ο Αλκιβιάδης που οδηγεί την πόλη στην ληστρική εκστρατεία προς την Δύση αλλά η ίδια η απληστία των δομών της και η στενότητα του διεκδικούμενου οικονομικού χώρου.

Η υπόθεση ότι ο Περικλής δεν θα αναλάμβανε ποτέ την εκστρατεία στην Σικελία είναι σχεδόν αδύνατο να στηριχθεί στην πρώτη δημηγορία και στο: *«Πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα ἔχω ἐς ἐλπίδα τοῦ περιέσεσθαι, ἣν ἐθέλητε ἀρχὴν τε μὴ ἐπικτᾶσθαι ἅμα πολεμοῦντες καὶ κινδύνους ἀύθαιρέτους μὴ προστίθεσθαι· μᾶλλον γὰρ πεφόβημαι τὰς*

¹⁴¹ Αυτόθι, III 46.

οικείας ἡμῶν ἀμαρτίας ἢ τὰς τῶν ἐναντίων διανοίας»¹⁴². Απέναντι στα ωραία λόγια έχουμε τα θολά έργα και απέναντι στις προσωπικές πολιτικές απόψεις τίθενται οι βλέψεις και τα σχέδια της ηγεμονίας. Ο Περικλής δεν είναι πειστικός: 1) επειδή είχε αναλάβει ήδη μια παρόμοιου τύπου υπερπόντια εκστρατεία στην Αίγυπτο η οποία κατέληξε σε ολοκληρωτική καταστροφή 2) επειδή ήδη είχε εκδηλώσει τις βλέψεις προς την *Μεγάλη Ελλάδα* με την ανάμιξη στα εσωτερικά των εκεί πόλεων, 3) επειδή η Αθήνα εξαρτιόταν πλήρως από την θαλασσοκρατία της. Ακόμα και αν η Σπάρτη υπέκυπτε και συνθηκολογούσε, η Σικελική Εκστρατεία ήταν μονόδρομος, αφού η Λακωνική δεν αποτελούσε ούτε οικονομικό ανταγωνιστή ούτε σημαντική αγορά για τα αθηναϊκά προϊόντα. Οι πρόσφορες επιλογές ήταν δύο: α) υιοθέτηση ενός προτύπου ήπιας οικονομικής ανάπτυξης –στην ουσία επιβολή μιας ελεγχόμενης συρρίκνωσης και της πόλεως και της ηγεμονίας οικονομικά και στρατιωτικά- πράγμα το οποίο εγκυμονούσε πλήθος εσωτερικά προβλήματα όπως ανεργία, ταραχές, αντίδραση του πλεονάζοντος πληθυσμού, επιλογή που ως τώρα καμία ακμάζουσα ηγεμονία στην ιστορία δεν έχει διανοηθεί να ακολουθήσει, ή β) συνέχιση του παρόντος προτύπου της επεκτατικής οικονομίας μέσω της κυριαρχίας και της διανομής των κερδών σε όλα τα κοινωνικά στρώματα -αλλά όχι ισότιμα-, το οποίο οδηγούσε αναπόφευκτα σε πόλεμο είτε στην δύση με τους Έλληνες της Σικελίας, είτε στην ανατολή με τους Πέρσες. Στα ανατολικά όπου η πληροφόρηση για τους πληθυσμούς, τα εδάφη και τους πόρους του εχθρού είναι παραπάνω από επαρκής, η Περσική αυτοκρατορία μοιάζει να αποτελεί υπερμεγέθη αντίπαλο για τα αθηναϊκά όπλα. Για να αντιμετωπιστεί ικανοποιητικά και για να υπάρξουν αποτελέσματα απαιτούνται ισχυρές πεζικές δυνάμεις και ιππικό, τα οποία δεν διαθέτει η Αθήνα. Αντίθετα, στα δυτικά, οι Συρακούσες, το Λάτιο ακόμα και η Καρχηδόνα δείχνουν να είναι στα μέτρα τους υπό ορισμένες προϋποθέσεις. Στρατηγικά, για μια ναυτική δύναμη που είναι υποχρεωμένη να κινηθεί και να καταλάβει χώρο η εκστρατεία δεν είναι λάθος αφού ο στόλος των Αθηναίων μπορεί να χρησιμοποιηθεί αποτελεσματικά στην Δύση και να αποτελέσει το στοιχείο που θα δώσει την νίκη, πράγμα που είναι ανέφικτο στην Ανατολή. Το λάθος είναι η χρονική στιγμή που επιλέγεται, όταν δηλαδή η κατάσταση στην Ελλάδα είναι ρευστή και οι Σπαρτιάτες διάκεινται εχθρικά στα αθηναϊκά σχέδια ενώ η πόρτα του Πέρση μονάρχη είναι ανοιχτή σε αυτούς και μια

¹⁴² [...Έχω και άλλα πολλά να αναφέρω που δικαιολογούν την ελπίδα ότι θα υπερικήσουμε, αρκεί να μη θελήσετε ταυτόχρονα με την διεξαγωγή του πολέμου να επεκτείνετε την κυριαρχία σας και να εκτεθείτε θεληματικά σε πρόσθετους κινδύνους. Γιατί περισσότερο φοβάμαι τα δικά μας λάθη παρά τα σχέδια των εχθρών μας]. Αυτόθι, I 144.

συνεργασία των δύο εχθρών της πόλης μοιάζει εξαιρετικά πιθανή. Από τις δύο εναλλακτικές, η πιο σόφρων και κατάλληλη για την θαλασσοκράτειρα Αθήνα θα ήταν σε κάθε περίπτωση εκείνη της Σικελίας και μάλλον αυτήν θα επέλεγε ο οποιοσδήποτε Περικλής πιεζόμενος από τις ανάγκες της πόλης.

Αν σε ορισμένους προξενεί εντύπωση η προχειρότητα και η βιασύνη με την οποία σχεδιάζεται και αναλαμβάνεται το εγχείρημα θα πρέπει να αναζητήσουν τις ευθύνες πηγαίνοντας μερικά χρόνια πίσω: η υπερβολική αισιοδοξία της πόλης που μετατρέπεται σε τυφλή αλαζονεία αλλά και η τάση για άμεση εκμετάλλευση των ευκαιριών έχουν κτισθεί με πρωτομάστορα τον Περικλή: *«Μέγιστον δέ, τῆ τῶν χρημάτων σπάνει κωλύσονται, ὅταν σχολῆ αὐτὰ ποριζόμενοι διαμέλλωσιν· τοῦ δὲ πολέμου οἱ καιροὶ οὐ μενετοί»*¹⁴³.

Η Αθήνα είναι έτοιμη να ξεκινήσει για μια υπερπόντια περιπέτεια ενώ ακόμα δεν έχουν διευθετηθεί οι αποστασίες των υποτελών της στην Θράκη. Ο Νικίας είναι εκείνος που αποτυγχάνει να πείσει τον δήμο για τις αντικειμενικές δυσκολίες του καινούργιου πολέμου ενώ έχει όλα τα στοιχεία στα χέρια του. Έχει την δυνατότητα να κάνει την σύγκριση με την αποτυχημένη εκστρατεία στην Αίγυπτο και να τονίσει ότι εκείνη ήταν εν μέρει απελευθερωτική -σε βοήθεια των επαναστατών και εναντίον των Περσών- ενώ αυτή σκοπεύει ανοιχτά να υποδουλώσει Έλληνες. Και όμως, αντί να κατηγορήσει το ηθικό έλλειμμα της τελευταίας, επιχειρηματολογεί ορθολογικά με βάση τις προπολεμικές περικλεικές απόψεις οι οποίες έχουν ξεπεραστεί από τις τρέχουσες επιδιώξεις του πλήθους, αφού ολόκληρη η ηθική της πόλης έχει μετατοπιστεί προς τις κλεόνειες θέσεις και ακόμα παραπέρα. Είναι έτσι επόμενο να χάσει απέναντι στην ωμή ειλικρίνεια του Αλκιβιάδη: *«Κι ούτε είναι δυνατόν να λογαριάζουμε σαν ταμίες ίσαμε πού θέλουμε να απλωθεί η κυριαρχία μας, αλλά είμαστε αναγκασμένοι εδώ που βρισκόμαστε, άλλους να επιβουλεύομαστε και σε άλλους πάλι να μην χαλαρώνουμε τον έλεγχο, διότι διατρέχουμε τον κίνδυνο να γίνουμε εμείς υποτελείς, εάν πάυαμε οι ίδιοι να επιβάλλουμε την κυριαρχία μας επάνω σε άλλους»*¹⁴⁴.

Είναι τουλάχιστον υποκριτικό να μιλάμε για «καλό» Περικλή, «μετριοπαθή» Νικία και «κακούς» Κλέωνα και Αλκιβιάδη. Οι παραπάνω είναι χαρακτηρισμοί που

¹⁴³ [...Το κυριότερο εμπόδιο γι' αυτούς θα είναι η έλλειψη χρημάτων, όταν θα δυσκολεύονται να τα εξοικονομήσουν και θα χάνεται χρόνος. Στον πόλεμο όμως οι ευκαιρίες δεν περιμένουν.] Αυτόθι, I 142.

¹⁴⁴ *«Και οὐκ ἔστιν ἡμῖν ταμιεύεσθαι ἐς ὅσον βουλόμεθα ἄρχειν, ἀλλ' ἀνάγκη, ἐπειδήπερ ἐν τῷδε καθέσταμεν, τοῖς μὲν ἐπιβουλεύειν, τοὺς δὲ μὴ ἀνιέναι, διὰ τὸ ἀρχθῆναι ἂν ὑφ' ἐτέρων αὐτοῖς κίνδυνον εἶναι, εἰ μὴ αὐτοὶ ἄλλων ἄρχοιμεν».* Αυτόθι, VI 18.

θα μπορούσαν κάλλιστα να έχουν αποδοθεί εκ περιτροπής σε όλους τους πολιτικούς πρωταγωνιστές ανάλογα με τις συνθήκες. Όμως δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι το πολιτειακό ηθικό υπόβαθρο των τεσσάρων ανδρών στην δεδομένη ιστορική περίοδο είναι κοινό: ο επεκτατικός εξουσιασμός ο οποίος αργά ή γρήγορα, ήπια ή απότομα οδηγεί στα ίδια αδιέξοδα. Ο Νικίας, που ανήκει στην αριστοκρατική μερίδα και υπακούει –υποθετικά πάντα– σε μια άλλη, παρελθοντική ηθική, στην μοναδική περίπτωση που καλείται να συμπεριφερθεί σύμφωνα με αυτήν και να συγκρατήσει το πάθος του όχλου για χρήμα και δύναμη, δείχνει την ανικανότητά του. Όχι μόνο δεν καταφέρνει να μειώσει την διακύβευση αλλά με έναν απίστευτης ανοησίας ρητορικό ελιγμό εγκλωβίζεται στην χειρότερη των δυνατών θέσεων: σε ένα πολύ αβέβαιο στοίχημα υποστηρίζει τον διπλασιασμό του πονταρίσματος!

Στρατιωτικά η εκστρατεία δεν έχει ευοίωνες προοπτικές ούτε με τον διπλάσιο στρατό και στόλο από αυτόν που προτείνει ο Νικίας, ούτε καν με τον τετραπλάσιο. Η Σικελία είναι μεγαλύτερη σε έκταση από την Πελοπόννησο. Οι πόλεις εκεί είναι ισχυρές, διατροφικά αυτόνομες και πλούσιες. Το χειρότερο είναι ότι βρίσκεται μακριά. Ο πόλεμος εναντίον των κατοίκων της είναι επιθετικός και άδικος. Απέναντι στο εκστρατευτικό σώμα δεν βρίσκονται βάρβαροι με κατώτερο οπλισμό και διαφορούμενο φρόνημα αλλά Έλληνες με άριστα μέσα που υπερασπίζουν τις οικογένειες, τα σπίτια και την πατρίδα τους. Οι μάχες προμηνύονται σκληρές και αμφίροπες ενώ η επιμελητεία πρέπει να είναι άψογη αφού το παραμικρό στρατηγικό λάθος θα είναι αδύνατο να διορθωθεί εκ των υστέρων. Μόνο με εξαιρετική πολιτική διαχείριση είναι δυνατόν να διασπαστεί το μέτωπο των Ελλήνων της Σικελίας έτσι ώστε να αποδεκατιστούν κατόπιν οι ιππείς και οι οπλίτες τους από τους Αθηναίους πεζοναύτες. Ο Νικίας και ο Λάμαχος είναι ανύπαρκτοι πολιτικά. Μόνο ο Αλκιβιάδης είναι ικανός να διαχειριστεί την πολυπλοκότητα της σικελικής πολιτικής σκηνής και να αλλάξει τις ισορροπίες μεταστρέφοντας κάποιες από τις πόλεις υπέρ των Αθηναίων. Όμως αυτός λόγω της ολοφάνερης έλλειψης μέτρου και του αλαζονικού χαρακτήρα του είναι πάρα πολύ εύκολος στόχος.

Οι φόβοι, οι επιφυλάξεις και οι συμβουλές των συνετών δεν λαμβάνονται υπόψη καθώς το αρεταϊκό πλέγμα που τις υποστηρίζει δεν διαθέτει πλέον κανένα έρεισμα στον πληθυσμό. Το πάθος κατανικά την λογική και το οικονομικό δέλεαρ εκμηδενίζει τις ηθικές αρχές. Δεν είναι ούτε οι δημαγωγοί ούτε οι συκοφάντες εκείνοι που εκτρέπουν τους πολίτες από την αναζήτηση και την εφαρμογή του ορθού αλλά το ίδιο το πολιτικο-οικονομικό σύστημα και οι ισχυροί του. Αυτοί υποβάλλουν σε

όλους την παράλογη πίστη στο συμφέρον και την πεποίθηση της άκοπης συμμετοχής στα κέρδη με αντάλλαγμα την πλήρη ηθική αδιαφορία. Πρόκειται για μια υπόγεια διαδικασία δεκαετιών που τώρα έρχεται να αποδώσει τους πικρούς καρπούς της. Στην Σικελία, μετά από αλλεπάλληλα σφάλματα και κακοτυχίες, η Αθήνα υπακούοντας στην νομοτέλεια της δύναμης βιώνει με τον επαχθέστερο τρόπο την δικαιοσύνη, την ήττα και το τέλος του επικυριαρχικού της ονείρου.

3. Οι εσωτερικοί εμφύλιοι

Μια από τις λειτουργίες της ηθικής είναι η κοινωνικοποίηση του ατόμου και η σύσφιξη των κοινωνικών δεσμών μέσω της ισχυρής ταύτισης που επιτυγχάνεται με την εκούσια συμμόρφωση στο ηθικό υπόδειγμα. Σε περιόδους που η κρατούσα ηθική μεταβάλλεται υπέρμετρα μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα ή ακόμα και εγκαταλείπεται για να αντικατασταθεί από άλλη περισσότερο προσαρμοσμένη στις τρέχουσες συνθήκες και ανάγκες, η λειτουργία αυτή αναστέλλεται και οι συνέπειες γίνονται άμεσα αντιληπτές. Η διάσταση μεταξύ των ηθικών αντιλήψεων δεν προκρίνει με κάποιο είδος «αγώνα» την επικράτηση της ισχυρότερης τάσης αλλά εισάγει εξωηθικούς παράγοντες στην διαμάχη. Τα άτομα τείνουν να συσπειρώνονται σε ομίλους συμφερόντων οι οποίοι δεν έχουν σχέση με την ηθική παρά αντικατοπτρίζουν τους συσχετισμούς πολιτικής ισχύος. Έχουμε το φαινόμενο να διαγωνίζονται για την εξουσία δύο ή περισσότερες παρατάξεις εξίσου επιβλαβείς για το σύνολο και το ίδιο ανήθικες ως προς τις προθέσεις τους. Η ηθική επίφαση που διεκδικούν για τον εαυτό τους αυτοί οι κοινωνικοί σχηματισμοί παράγει εντάσεις και ρήξεις οι οποίες λειτουργούν διαβρωτικά στον κοινωνικό ιστό. Υπό την πίεση των εξωτερικών συνθηκών οι παρατάξεις αυτές δρουν παράλογα σε σχέση με το κοινό καλό και αντίθετα με τις υπάρχουσες αξίες, όπως π.χ. την δικαιοσύνη, την πατρίδα, την συγγένεια, την συνεργασία και δεν διστάζουν να επιβάλλουν ακόμα και με βίαιες μεθόδους τις επιδιώξεις τους.

Τα πρώτα κρούσματα της νέας «ηθικής» η οποία διχάζει αντί να ενώνει εμφανίζονται το 430 π. Χ. ως παρενέργειες του λοιμού των Αθηνών. Η ομαδοποίηση βέβαια είναι εμπειρική και στο χαμηλότερο επίπεδο, δηλαδή χωρίς πολιτική χροιά. Στην κατάσταση του γενικευμένου αστικού χάους καταπατούνται ακόμα και τα ταφικά έθιμα. Πολλοί προλαβαίνουν και τοποθετούν πάνω στα ξύλα μιας ξένης νεκρικής πυράς το σώμα του δικού τους και βάζουν φωτιά. Άλλοι, όταν η καύση κάποιου έχει ήδη ξεκινήσει πετούν τον νεκρό τους πάνω σε εκείνον που καίγεται και

εξαφανίζονται¹⁴⁵. Οι νόμοι που ρυθμίζουν την προστασία της σωματικής ακεραιότητας και της ιδιοκτησίας δεν έχουν καλύτερη αντιμετώπιση από τα έθιμα: *«καὶ τὸ μὲν προσταλαιπωρεῖν τῷ δόξαντι καλῶ οὐδεὶς πρόθυμος ἦν, ἄδηλον νομίζων εἰ πρὶν ἐπ' αὐτὸ ἐλθεῖν διαφθαρήσεται· ὅτι δὲ ἤδη τε ἠδὲ πανταχόθεν τε ἐς αὐτὸ κερδαλέον, τοῦτο καὶ καλὸν καὶ χρήσιμον κατέστη. θεῶν δὲ φόβος ἢ ἀνθρώπων νόμος οὐδεὶς ἀπειργε, τὸ μὲν κρίνοντες ἐν ὁμοίῳ καὶ σέβειν καὶ μὴ ἐκ τοῦ πάντας ὄραν ἐν ἴσῳ ἀπολλυμένους, τῶν δὲ ἀμαρτημάτων οὐδεὶς ἐλπίζων μέχρι τοῦ δίκην γενέσθαι βιοῦς ἂν τὴν τιμωρίαν ἀντιδοῦναι, πολὺ δὲ μείζω τὴν ἤδη κατεψηφισμένην σφῶν ἐπικρεμασθῆναι, ἣν πρὶν ἐμπεσεῖν εἰκὸς εἶναι τοῦ βίου τι ἀπολαῦσαι»*¹⁴⁶.

Αν η χαοτική κοινωνική συμπεριφορά και η κατάργηση των ηθικών δεσμεύσεων κατά την διάρκεια του λοιμού θα μπορούσε ίσως να αποδοθεί στον πρωτοφανή πανικό, δεν συμβαίνει το ίδιο με τον κερκυραϊκό εσωτερικό εμφύλιο του 427-425 π. Χ. στο ξέσπασμα και στην εξέλιξη του οποίου οι Αθηναίοι και οι Πελοποννήσιοι έχουν ενεργό ρόλο. Εδώ υπάρχει σαφέστατη πολιτική υποκίνηση και ο Θουκυδίδης καταθέτει ότι η εριστική συμπεριφορά τυποποιείται και αρχίζει να εφαρμόζεται σε πανελλήνιο επίπεδο. Με την εκκίνηση των διχαστικών τάσεων επιστρατεύεται ο εννοιολογικός σχετικισμός για να δικαιολογήσει το ηθικά απαράδεκτο και το κοινωνικά παράλογο. Οι λέξεις αποσυνδέονται σκόπιμα από το νόημά τους έτσι ώστε να επέρχεται πλήρης ανατροπή των εννοιών και των ηθικών αξιών που ενσωματώνουν αυτές: *«καὶ τὴν εἰωθυῖαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ ἔργα ἀντήλλαξαν τῇ δικαιοῦσει. Τόλμα μὲν γὰρ ἀλόγιστος ἀνδρεία φιλέταιρος ἐνομίσθη, μέλλησις δὲ προμηθῆς δειλία εὐπρεπής, τὸ δὲ σῶφρον τοῦ ἀνάνδρου πρόσχημα, καὶ τὸ πρὸς ἅπαν ζυνετὸν ἐπὶ πᾶν ἀργόν»*¹⁴⁷. Ένα μετριότατο απείκασμα της αρχαϊκής ηθικής το οποίο εξαντλείται στην πολεμική αρετή χρησιμεύει ως προκάλυμμα των στασιαστικών πράξεων ενώ την ίδια στιγμή απουσιάζει επιδεικτικά η πραγματική

¹⁴⁵ Αυτόθι, II 52.

¹⁴⁶ [...Κανένας δεν είχε διάθεση να επιμείνει περισσότερο σε κάτι που το θεωρούσε καλό, αφού δεν ήταν βέβαιος ότι δεν θα πέθαινε προτού να το πραγματοποιήσει. Κι έτσι η απόλαυση της στιγμής και ό,τι κατά οποιονδήποτε τρόπο συντείνει σε αυτήν θεωρήθηκε καλό και χρήσιμο. Κανένας φόβος των θεών ή νόμος των ανθρώπων δεν τους συγκρατούσε, αφ' ενός διότι έκριναν ότι είναι το ίδιο είτε σέβεται κανείς τους θεούς είτε όχι, αφού έβλεπαν ότι χάνονταν όλοι αδιακρίτως, και αφ'ετέρου διότι κανένας δεν έτρεφε την ελπίδα ότι θα ζούσε μέχρι να γίνει η δίκη και να τιμωρηθεί για τις πράξεις του, απεναντίας πολύ μεγαλύτερη τιμωρία θεωρούσαν να πέσει στο κεφάλι τους αυτή που τους είχε κιόλας επιβληθεί και που, προτού να τους χτυπήσει, λογικό ήταν να θέλουν να απολαύσουν κάτι στη ζωή τους]. Αυτόθι, II 53.

¹⁴⁷ [...Και άλλαζαν την καθιερωμένη σημασία των λέξεων ώστε να ταιριάζει με τις πράξεις τους. Έτσι, η ασυλλόγιστη τόλμη λογιζόταν γενναιότητα και αφοσίωση στην παράταξη, η προνοητική αυτοσυγκράτηση εύσημο πρόσχημα δειλίας, η σωφροσύνη πρόφαση ανανδρίας και η σφαιρικήτερη θεώρηση των πραγμάτων καθολική ανικανότητα για δράση]. Αυτόθι, III 82.

ανδρεία και η γενναιοψυχία. Ο συντελεστής είναι πλέον ο κομματικός και ο παραταξιακός δεσμός και το παράνομο όφελος που υπόσχονται. Ως και η συγγένεια υπολείπεται του εταιρικού δεσμού: «καὶ μὴν καὶ τὸ ζυγγενὲς τοῦ ἐταιρικοῦ ἀλλοτριώτερον ἐγένετο διὰ τὸ ἐτοιμότερον εἶναι ἀπροφασίστως τολμᾶν· οὐ γὰρ μετὰ τῶν κειμένων νόμων ὠφελίας αἱ τοιαῦται ζύνοδοι, ἀλλὰ παρὰ τοὺς καθεστῶτας πλεονεξία. καὶ τὰς ἐς σφᾶς αὐτοὺς πίστεις οὐ τῷ θείῳ νόμῳ μᾶλλον ἐκρατύνοντο ἢ τῷ κοινῇ τι παρανομήσαι»¹⁴⁸. Η φιλοδοξία και η πλεονεξία υπερισχύουν της σωφροσύνης και η έννοια της πόλεως ως οντότητας απόλλυται μπροστά στα ιδιοτελή και ανήθικα μικροσυμφέροντα. Τα προσωπικά μίσση καταλύουν κάθε ηθικό, πολιτειακό, γραπτό και άγραφο νόμο, οι οφειλέτες σκοτώνουν τους δανειστές τους ενώ πλήθος είναι τα οικογενειακά εγκλήματα και οι φρικαλεότητες ακόμα και μέσα στους ναούς¹⁴⁹. Η ηθική έχει ανασταλεί και σφάζονται ως και οι ουδέτεροι επειδή ακριβώς είναι τέτοιοι: «ὥστε εὐσεβεία μὲν οὐδέτεροι ἐνόμιζον, εὐπρεπεία δὲ λόγου οἷς ζυμβαίῃ ἐπιφθόνως τι διαπράξασθαι, ἄμεινον ἤκουον. τὰ δὲ μέσα τῶν πολιτῶν ὑπ' ἀμφοτέρων ἢ ὅτι οὐ ζυνηγωνίζοντο ἢ φθόνῳ τοῦ περιεῖναι διεφθείροντο»¹⁵⁰. Σε αυτό το περιβάλλον της καθολικής αταξίας όπου η ωμή δύναμη επικροτείται και το δίκαιο χειμάζεται, οι φαυλότεροι και οι εκ πεποιθήσεως αχρείοι επικρατούν όχι μονάχα για τον λόγο που αναφέρει ο ιστορικός, επειδή φοβούνται την εξυπνάδα των αντιπάλων τους¹⁵¹, αλλά και γιατί λόγω χαρακτήρα είναι περισσότερο εξοικειωμένοι με την παραβατικότητα και την κακουργία. Γι αυτούς η ανυπαρξία της πίστης τόσο στην καθιερωμένη ηθική όσο και στις μεταλλάξεις της συνιστά το ύψιστο πλεονέκτημα.

Η τρίτη περίπτωση η οποία παρουσιάζει αρκετό ενδιαφέρον είναι τα γεγονότα πριν και μετά τον απόπλου του αθηναϊκού στόλου για την Σικελία. Εδώ έχουμε να κάνουμε με μια υποχθόνια σύγκρουση η οποία είναι μοναδική για την πανουργία και την δολιότητά της αλλά και για τις ηθικοπολιτικές διακλαδώσεις της. Η Αθήνα ζει στον ρυθμό ενός ένδοξου μέλλοντος. Ο ισχυρότερος στόλος της ιστορίας της είναι

¹⁴⁸ [...Ακόμη και ο συγγενικός δεσμός θεωρήθηκε λιγότερο δεσμευτικός από τον κομματικό, επειδή τα κομματικά μέλη ήταν πιο έτοιμα να αποτολμήσουν κάτι χωρίς λόγο και αιτία. Διότι οι σύνδεσμοι αυτού του είδους δεν απέβλεπαν σε ωφελήματα βασισμένα στους κείμενους νόμους αλλά στην απόκτηση δύναμης αντίθετα με τους νόμους. Και η εμπιστοσύνη του ενός στον άλλο δεν στηριζόταν σε όρκους στους θεούς όσο στην συνενοχή τους σε άνομες πράξεις]. Αυτόθι, III 82.

¹⁴⁹ Αυτόθι, III 81.

¹⁵⁰ [...Έτσι καμία από τις δύο παρατάξεις δεν έδινε σημασία σε ηθικές αναστολές και όσοι κατάφεραν να διαπράξουν κάτι αχρείο συγκαλύπτοντάς το με ωραία λόγια κέρδιζαν σε εκτίμηση. Οι μετριοπαθείς πολίτες που έμεναν ουδέτεροι εξολοθρεύονταν και από τις δύο παρατάξεις είτε επειδή δεν συντάσσονταν μαζί τους είτε πάλι από φθόνο, επειδή δεν είχαν εκτεθεί σε κινδύνους]. Αυτόθι, III 81,82.

¹⁵¹ Αυτόθι, III 83.

έτοιμος να ανοίξει πανιά για την Δύση και σχεδόν όλοι είναι πεπεισμένοι ότι θα επιστρέψει θριαμβευτής. Ακριβώς την ίδια στιγμή κάποιοι συνωμοτούν εναντίον της ισχύος της πόλεως. Οι Αθηναίοι ετοιμάζονται να διεξάγουν έναν ανήθικο κατακτητικό πόλεμο, όμως και εκείνοι που εργάζονται στο σκοτάδι για την αποτυχία του δεν κινούνται από ηθικά ελατήρια αφού δεν στοχεύουν ούτε στην αναβολή ούτε στην αποτροπή του. Αυτό που επιθυμούν είναι η παταγώδης αποτυχία της εκστρατείας και η καταστροφή του εκστρατευτικού σώματος, γεγονότα που θα τους αποφέρουν πολιτικό κέρδος, ενώ αδιαφορούν για το αν θα χαθούν συμπολίτες τους. Ένα πρωί οι περισσότερες από τις λίθινες στήλες του Ερμή που είναι τοποθετημένες έξω από σπίτια και ιερά βρίσκονται με σπασμένες τις προσόψεις τους¹⁵². Είναι μια άψογα σχεδιασμένη δολιοφθορά που παραπέμπει σε στρατιωτική ενέργεια. Οι Σπαρτιάτες και οι Κορίνθιοι δεν θα μπορούσαν να το κάνουν ποτέ, οι πρώτοι λόγω δεισιδαιμονίας και φόβου προς τους θεούς και οι δεύτεροι λόγω αντικειμενικής δυσκολίας και φόβου για την αντίδραση των Αθηναίων αν ανακαλύπτονταν. Από τις δύο εκδοχές που απομένουν ο Αλκιβιάδης και η μεθυσμένη παρέα του φαίνεται να είναι η λιγότερο πιθανή, αντίθετα οι ολιγαρχικοί με την στρατιωτική τους οργάνωση και τις μυστικές εταιρείες τους βρίσκονται στην πρώτη επιλογή για όσους έχουν ακόμα ξεκάθαρο μυαλό. Η βάρβαρη καταστροφή των Ερμών λειτουργεί αποπροσανατολιστικά. Οι πλανόδιοι μάντεις, οι οιωνοσκόποι και οι χρησμολόγοι ωρύνονται για το ανόσιο της πράξης ενώ το πλήθος θεωρεί πολύ σοβαρό το αδίκημα αφού συνιστά άσχημο οιωνό για την εκστρατεία και ταυτόχρονα στρέφεται εναντίον του δημοκρατικού καθεστώτος. Καθώς οι ένοχοι δεν μπορούν να βρεθούν, οι αρχές επισυνάπτουν στο αρχικό έγκλημα ένα παρεπόμενο το οποίο αναφέρεται στον χλευασμό στα Μυστήρια και καταργούν τον χρονικό περιορισμό ως προς την στιγμή της τέλεσης. Διάφοροι αμφίβολης αξιοπιστίας μάρτυρες καταγγέλλουν ότι τελούνται εδώ και χρόνια παρωδίες των Μυστηρίων σε σπίτια και δακτυλοδεικτούν τον Αλκιβιάδη που αντικειμενικά δεν αποτελεί υπόδειγμα ήθους. Οι εχθροί και οι ανταγωνιστές του ενισχύουν τις κατηγορίες διαδίδοντας ότι σκοπεύει να εγκαθιδρύσει τυραννία. Είναι σίγουρο ότι ένας προκλητικός χαρακτήρας σαν τον Αλκιβιάδη θα είχε βεβηλώσει όλα τα μυστήρια και όχι μόνο αυτά της Ελευσίνας εάν επρόκειτο με αυτόν τον τρόπο να διασκεδάσει ο ίδιος και η παρέα του. Ασχετα αν το

¹⁵² Ο Kagan αμφιβάλλει ότι η καταστροφή των Ερμών αποτελούσε μέρος ευρύτερης συνωμοσίας για ανατροπή του πολιτεύματος και εγκαθίδρυση ολιγαρχίας ή τυραννίας, όμως εστιάζει στο συμβάν χωρίς να υπονιάζεται την ύπαρξη ενός μακρόχρονου σχεδίου. Πρβλ. Kagan Donald, *Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος*, 387.

έχει κάνει στο παρελθόν ή όχι, αυτό που έχει σημασία είναι ότι οι μηνύσεις για την βεβήλωση των Μυστηρίων δεν θα είχαν υποβληθεί ποτέ χωρίς την προηγηθείσα περικοπή των Ερμών με την οποία ο Αλκιβιάδης λογικά δεν έχει σχέση. Υπάρχει λογική αλληλουχία ανάμεσα στο συμβάν, στις ασέβειες του παρελθόντος και στις ειδικές συνθήκες καταγγελίας που ψηφίζονται αποκλειστικά για αυτήν την υπόθεση¹⁵³. Με μοχλό την ευσέβεια, ο αθηναϊκός όχλος δέχεται μια ηθική και πολιτική τρικλοποδιά από τους επαίοντες. Ο Αλκιβιάδης προθυμοποιείται να περάσει από δίκη προτού αναχωρήσει ο στόλος αλλά οι εχθροί του αρνούνται την άμεση εκδίκαση αφού ο στόχος τους δεν είναι ούτε να τον ισχυροποιήσουν αν αθωωθεί, ούτε να ακυρώσουν την εκστρατεία αν καταδικαστεί ο ικανότερος στρατηγός, αλλά να εξασφαλίσουν την καταστροφή του στρατού και του στόλου που αποτελούνται ως επί το πλείστον από δημοκρατικούς πολίτες. Ξέρουν ότι οι κατηγορίες δεν θα σταθούν και γιατί είναι αδύναμες και γιατί το κλίμα είναι γενικότερα υπέρ του Αλκιβιάδη και της εκστρατείας. Οι Αργείοι και οι Μαντινείς απειλούν να αποχωρήσουν αν καταδικαστεί. Ήδη έχει σημειωθεί σημαντική καθυστέρηση στον απόπλου και για να μην ματαιωθεί η εκστρατεία, οι αντίπαλοι προτείνουν να φύγει τώρα ο Αλκιβιάδης και να ανακληθεί αργότερα για την δίκη. Αυτή η πρόταση από μόνη της σκιαγραφεί το απώτερο σχέδιο. Ο στόλος αποπλέει για την Σικελία ενώ στα μετόπισθεν οι συνωμότες οργανώνονται καλύτερα και στηρίζουν τις κατηγορίες τους με πιο επιτήδειο τρόπο. Μετά τις πρώτες αψιμαχίες, ο Αλκιβιάδης ανακαλείται και γνωρίζοντας εκ των προτέρων την απόφαση που θα πάρει το δικαστήριο αυτομολεύει στην Σπάρτη. Οι σκοτεινοί μηχανορράφοι μαζί με τις Ερμές έχουν κόψει το κεφάλι του ικανότερου ίσως πολιτικού άνδρα εκείνης της περιόδου. Ο άνθρωπος που μπορεί να έδινε την νίκη στην Αθήνα αλλάζει στρατόπεδο και γίνεται το αποτελεσματικότερο όπλο του εχθρού. Ως άμεσο αποτέλεσμα της εσωτερικής έριδας, η Σικελία μετατρέπεται σε τάφο των αθηναϊκών ονείρων.

Η εμφύλια σύγκρουση που υπέβασκε με την μορφή του έντονου παραταξιακού ανταγωνισμού στην Αθήνα δεν αργεί να πάρει ένοπλο χαρακτήρα μετά την καταστροφή της στρατιάς. Η κατάσταση στο Αιγαίο και στην Αττική έχει αλλάξει. Με την οικονομική βοήθεια των Περσών, οι Σπαρτιάτες και οι σύμμαχοί τους έχουν ναυπηγήσει ικανό στόλο και αντιμετωπίζουν με επιτυχία τα απομεινάρια εκείνου των Αθηναίων. Ο στρατός τους κατέχει την Δεκέλεια και πιέζει ασφυκτικά την πόλη

¹⁵³ Όσοι καταγγέλλουν αδικήματα και καταδίδουν άλλους αμνηστεύονται οι ίδιοι ακόμα και αν έχουν λάβει μέρος στις παράνομες πράξεις. Πλούταρχος, *Αλκιβιάδης*, 21.5.

αποκόπτοντας τους κατοίκους από την αγροτοκτηνοτροφική παραγωγή και παρακωλύει την λειτουργία των μεταλλείων ασημιού του Λαυρίου στερώνοντας το αθηναϊκό δημόσιο ταμείο από τους πόρους του. Οι καταπιεσμένοι σύμμαχοι αποστατούν ο ένας μετά τον άλλο αρνούμενοι να καταβάλλουν τις εισφορές και χιλιάδες δούλοι δραπετεύουν από μια πόλη στην οποία το φάσμα της έλλειψης σε βασικά αγαθά είναι ορατό. Αξιοποιώντας τις παρασκηνιακές ενέργειες του Αλκιβιάδη –ο οποίος έχει προσκολληθεί στον Τισσαφέρνη- οι ολιγαρχικοί ετοιμάζουν δύο πραξικοπήματα: ένα στην Αθήνα και τον Πειραιά που βρίσκεται η κύρια μάζα του δήμου και ένα στην Σάμο όπου ναυλοχεί το μεγαλύτερο μέρος του αθηναϊκού στόλου. Η τακτική που εφαρμόζουν είναι απλή: Η αγανάκτηση του λαού και του στρατού από την οικονομική δυσπραγία και τις αλλεπάλληλες κακοτυχίες είναι τέτοια που αναζητεί απεγνωσμένα μια οποιαδήποτε διέξοδο. Ο θεσμός των *Προβούλων* με την εξωτερικά σεβαστή εικόνα που διαθέτουν λειτουργεί ως η ιδανική πολιτική γέφυρα. Οι ολιγαρχικοί δεν έχουν παρά να σφετεριστούν τον μανδύα της αρχαϊκής ηθικής και να εμφανιστούν ως εγγυητές των «πατροπαράδοτων» αξιών εναντίον όλων των κακών που έχει κομίσει η αγαλίνωτη δημοκρατία. Είναι άσχετο φυσικά το ότι οι ίδιοι δεν πιστεύουν σε αυτά που διακηρύσσουν όπως και το ότι οι αυτές οι ίδιες οι αξίες δεν έχουν πια κανένα αντίκρισμα. Το χάσμα στις ηθικές πεποιθήσεις των πολιτών που έχει προκαλέσει η δραματική κοινωνική μεταβολή χρησιμοποιείται από τις μυστικές εταιρείες ως μέθοδος ελέγχου της κρίσιμης μάζας των πολιτών που φέρουν όπλα. Μέσω αυτής επιχειρούν να πάρουν την εξουσία από την τάξη του «νέου» χρήματος και να αφαιρέσουν τα δικαιώματα του δήμου οδηγώντας όμως την πόλη σε μια στείρα και επικίνδυνη διελκυστίδα. Η καθεστωτική μεταβολή που προκαλείται από το πραξικόπημα του 411 π. Χ. παρόλη την σύντομη διάρκειά της είναι εκείνη που καθιερώνει το κλίμα της εμφύλιας διαμάχης και της πολιτειακής ανωμαλίας που θα διαρκέσει πάνω από μια δεκαετία και που καταργώντας την έννοια της δικαιοσύνης θα αποσαθρώσει την αθηναϊκή ισχύ αποτελεσματικότερα από οποιαδήποτε εχθρική ενέργεια. Η τελική ήττα και η εγκαθίδρυση του τυραννικού καθεστώτος των Τριάκοντα το 404 π. Χ. είναι η επιτυχημένη κατάληξη ενός σχεδίου που περιλαμβάνει πολιτικές δολοφονίες, ταραχές, εξεγέρσεις, υπονόμευση των στρατιωτικών ενεργειών, προδοσίες και συνεργασία με τον εξωτερικό εχθρό¹⁵⁴. Σε ολόκληρη αυτήν την διαδρομή, οι υπηρεσίες της ηθικής παρά την μεροληπτική χρήση

¹⁵⁴ Θουκυδίδης, 2011, VIII 66, 92 και Ξενοφών, *Ελληνικά*, Β III.14-49.

τους παρέχονται με συνέπεια στους καιροσκόπους που το μόνο που επιζητούν είναι περισσότερη και πιο ανεξέλεγκτη εξουσία. Οι ευθύνες των αρχομένων παραμένουν βαριές δικαιώνοντας τον διαπολιτειακό αφορισμό του Ερμοκράτη: «οὐ τοῖς ἄρχειν βουλομένοις μέμφομαι, ἀλλὰ τοῖς ὑπακούειν ἐτοιμοτέροις οὖσιν»¹⁵⁵.

Με το να είναι κάτοχος ενός διαφορετικού -πιο «οπισθοδρομικού» στις κοινωνικο-ηθικές δομές του- προτύπου, η Σπάρτη δεν επιτυγχάνει να μείνει αμέτοχη των συνεπειών. Το καζάνι κοχλάζει το ίδιο και εκεί, απλά το καπάκι του είναι βαρύτερο. Η γενικότερη αμυντική στάση της σπαρτιατικής πολιτείας στον διεξαγόμενο πόλεμο της εξασφαλίζει μια σχετική ομόνοια ή ακριβέστερα μια περιστασιακή ταξική ανακωχή προ του κινδύνου. Λόγω του οικονομικού προσανατολισμού ο οποίος θέτει την συγκομιδή και τον πλούτο μονάχα προς όφελος του καθεστώτος, η έννοια της πατρίδας δεν έχει συνδεθεί με εκείνη του ατομικού συμφέροντος όπως συμβαίνει στην δημοκρατική Αθήνα. Η κίβδηλη και εκβιαστική αυτή συναίνεση καταρρίπτεται στην τρίτη περίοδο του πολέμου και μετά την σύναψη της ειρήνης, όταν η Σπάρτη αναλαμβάνει την ηγεμονία. Οι διαφονίες και οι έριδες Εφόρων, στρατηγών και βασιλέων ξεσπούν φανερά και οι περιπτώσεις φιλοχρηματίας και παράνομου πλουτισμού όσων βρίσκονται σε κυβερνητικές θέσεις πληθαίνουν. Το καθεστωτικό ιδανικό έχει ξεφτίσει και δεν εμπνέει πια κανέναν από τους αξιωματούχους πόσο μάλλον τους εἰλωτες και τους ακτήμονες οι οποίοι υφίστανται το ουσιαστικό βάρος της πολεμικής αναμέτρησης. Όσο διατηρείται το αθηναϊκό προγεφύρωμα στην Πύλο η τρισυπόστατη απειλή -εἰλωτες, Αθηναίοι, Πέρσες- συγκρατεί σχετικά ενωμένους τους Λακεδαιμόνιους αν και η αυξανόμενη δυσφορία της βάσης είναι αισθητή. Από την στιγμή όμως που ο σπαρτιατικός μύθος καταρρέει, που οι Αθηναίοι συνθηκολογούν, που οι Πέρσες γίνονται χρηματοδότες και σύμμαχοι και που οι εἰλωτες δεν ξεχωρίζουν από τους ακτήμονες και τους λόγω του πολέμου χρεωκοπημένους *ὑπομείονες*, η τεχνητή συνοχή μέσω της κρατικής ηθικής είναι αδύνατο να επιβιώσει. Οι Σπαρτιάτες που υπακούοντας στα κελεύσματα της ατομικής ηθικής τους εκδηλώνονται ανοιχτά εναντίον της συνεργασίας με τους Πέρσες σε βάρος των Ελληνικών πόλεων είναι αρκετοί και αυξάνονται όσο η δύναμη και ο πλούτος γίνονται τα επιδιωκόμενα αγαθά σε βάρος της δικαιοσύνης και των αντικειμενικοποιημένων ηθικών αξιών. Όταν μάλιστα προκλητικά δεν επιτρέπεται στις κατώτερες τάξεις να συμμετέχουν στην διανομή των λαφύρων του επεκτατισμού,

¹⁵⁵ [...Δεν κατακρίνω αυτούς που θέλουν να άρχουν αλλά αυτούς που πιο πρόθυμα είναι έτοιμοι να υποταχθούν]. Θουκυδίδης, 2011, IV 61.

όπως συνέβαινε στην Αθήνα, το κοινωνικό χάσμα τείνει να διευρύνεται. Στον ελληνικό χώρο η Σπάρτη έχει κληρονομήσει κατεστραμμένες πόλεις, λεηλατημένη ύπαιθρο και μια πτωχευμένη ηγεμονία. Μέσα στην ίδια της την επικράτεια, στον αναπόφευκτο μεταπολεμικό προβληματισμό των κατώτερων τάξεων συνυπάρχει έντονο το αίσθημα της αδικίας, των άσκοπων κακουχιών και της απογοήτευσης σε αντιπαράσταση με την οικονομική άνεση και την νεόκοπη ηθική των μεγαλοϊδιοκτητών που συναγωνίζονται στο ποιος θα τοποθετήσει τους δικούς του στην πιο καλοπληρωμένη θέση όπως αυτές των δεκαρχιών. Η οργάνωση του κινήματος του Κινάδωνα το 400/399 π. Χ. δεν είναι ένα συμπτωματικό γεγονός αλλά μια από τις παρενέργειες του παρατεταμένου πολέμου και της ιδιοτελούς ηθικής των συντελεστών του. Το σπαρτιατικό πολίτευμα έχει εξελιχθεί σε μια στυγνή ολιγαρχία η οποία δεν έχει καμία σχέση με την ισόνομη πολιτεία του Λυκούργου. Αδιάψευστοι μάρτυρες της ανατρεπτικής γραμμής που έχει υιοθετηθεί είναι τα λόγια του αρχηγού των επαναστατών: «καὶ ὅσοι δὴ ἐν τοῖς χωρίοις Σπαρτιατῶν τύχοιεν ὄντες, ἓνα μὲν πολέμιον τὸν δεσπότην, συμμάχους δ' ἐν ἐκάστῳ πολλούς»¹⁵⁶. Για πρώτη φορά στην σπαρτιατική ιστορία κυοφορείται σύμπραξη όλων των μη προνομιούχων στρωμάτων διανθισμένη με ανόθευτο ταξικό μίσος: «αὐτοὶ μέντοι πᾶσιν ἔφασαν συνειδέναί καὶ εἴλωσι καὶ νεοδαμώδεσι καὶ τοῖς ὑπομείοσι καὶ τοῖς περιοίκοις: ὅπου γὰρ ἐν τούτοις τις λόγος γένοιτο περὶ Σπαρτιατῶν, οὐδένα δύνασθαι κρύπτειν τὸ μὴ οὐχ ἡδέως ἂν καὶ ὠμῶν ἐσθίειν αὐτῶν»¹⁵⁷. Οι Ἐφοροι μόλις που καταφέρνουν να πνίξουν την εξέγερση συλλαμβάνοντας τους επικεφαλής της. Τέσσερα χρόνια μετά, το 395 π. Χ., η τύχη τους χαμογελάει ξανά όταν ο Λύσανδρος σκοτώνεται στην μάχη της Αλιάρτου πριν προλάβει να κάνει το δικό του ολιγαρχικό πραξικόπημα και να ανακηρυχτεί τύραννος¹⁵⁸. Ο συνασπισμός των εχθρών και των πρώην συμμάχων που ωθούμενος από τα τάλαντα του Τιθραύστη¹⁵⁹ προκαλεί τον Κορινθιακό πόλεμο και αργότερα η άνοδος της Θήβας καταφέρνουν να συνενώσουν για λίγο τους διαιρεμένους Σπαρτιάτες παραμερίζοντας τα τεράστια κοινωνικά και ταξικά προβλήματα.

¹⁵⁶ [...Πρόσθετε επίσης ότι από τους Σπαρτιάτες που βρίσκονταν στους αγρούς ένας μόνο ήταν ο εχθρός, ο κύριος, ενώ οι σύμμαχοι σε κάθε αγρό ήταν πολλοί]. Ξενοφών, *Ελληνικά*, Γ III.5.

¹⁵⁷ [...Αυτοί οι αρχηγοί είπαν πως γνώριζαν τα φρονήματα όλων των ειλωτών και των νεοδαμωδών και των υπομειόνων και των περιοίκων. Γιατί όπου γινόταν λόγος για τους Σπαρτιάτες μεταξύ τούτων, κανείς τους δεν μπορούσε να κρύψει το ότι θα τους έτρωγε ευχαρίστως ακόμα και ζωντανούς]. Αυτόθι, Γ III.6-7.

¹⁵⁸ Πλούταρχος, *Λύσανδρος*, 30.1-5.

¹⁵⁹ Ξενοφών, *Ελληνικά*, V.1-2.

Ατενίζοντας το μέλλον πίσω από το ανίατο μειονέκτημα της ηθικής της, η πόλη της Σπάρτης γνωρίζει καλά ότι η εποχή της μεγάλης δόξας έχει παρέλθει.

4. Η Ειρήνη του Φθόνου

Σε μια τόσο περιπεπλεγμένη και πολυεπίπεδη σειρά συγκρούσεων όσο αυτή η οποία διαδραματίζεται στον ελληνικό ζωτικό χώρο τον 5^ο και τον 4^ο π. Χ. αιώνα δεν θα ήταν άσκοπο ίσως να αξιολογηθεί η λειτουργική σημασία του ξένου παράγοντα. Με μια ποικιλία πολιτικών πρακτικών που κυμαίνονται από την αυστηρή ουδετερότητα και την καθολική αποχή από πολεμικές ενέργειες έως την πλήρη εμπλοκή και την επονείδιστη υπαγόρευση των τακτικών, το Περσικό κράτος παρακολουθεί χαμαιλεοντικά τις μεταβολές στις ψυχολογικές διαθέσεις των αντιπάλων του. Παρόλα τα ηγεμονικά της προβλήματα η περσική ηθική παραμένει λιγότερο διαβρωμένη από την προσδοκία του εύκολου κέρδους και σίγουρα περισσότερο εγκλιματισμένη στο παιχνίδι της δύναμης και της διάρκειας. Έχοντας δοκιμάσει την μέθοδο της άμεσης αντιπαράθεσης και έχοντας αποτύχει, η περσική αυλή αναθέτει στην διπλωματία της να αφαιρέσει υπομονετικά και κομμάτι-κομμάτι όλα όσα έχουν πετύχει με θυσίες και μάχες οι Έλληνες. Έτσι, το σημαντικότερο μέρος του πολέμου δεν διεξάγεται σε ξηρά ή σε θάλασσα αλλά στο πεδίο της ηθικής και των αξιών. Εκεί οι Πέρσες αντιστρέφουν τις δυσμενείς γι αυτούς συνθήκες μαθαίνοντας καθημερινά να χειρίζονται όλο και πιο επιδέξια το συναίσθημα του φθόνου το οποίο κυριαρχεί ανάμεσα όχι μόνο στις ελληνικές πόλεις-κράτη αλλά και στο εσωτερικό της καθεμιάς μεταξύ των πολιτών τους. Αν δούμε από ουδέτερη σκοπιά τα αίτια των εμφυλίων πολέμων θα ανακαλύψουμε σε περίοπτη θέση αυτήν την πυρετώδη και παράλογη αρρώστια του μυαλού να εξειδικεύεται με ρήματα όπως το *ἐπιβουλεύω* και το *συκοφαντῶ*.

Καθώς η Αθήνα έχει παραδοθεί και ο πληθυσμός της πασχίζει όπως-όπως να επιβιώσει μέσα κι έξω από τα γκρεμισμένα τείχη, η νικήτρια Σπάρτη βρίσκεται παγιδευμένη σε ένα οικτρό αδιέξοδο: το πρωτόγονο οικονομικό της σύστημα δεν είναι σε θέση να διαχειριστεί την πολυμέρεια των εμπορικών σχέσεων των πόλεων που πριν ανήκαν στην αθηναϊκή ηγεμονία. Η ανελαστική απαίτηση για τεράστιο και πολυέξοδο στρατό και στόλο -ενώ οι περσικοί δαρεικοί έχουν παύσει να ρέουν προς το πολεμικό ταμείο- δεν είναι δυνατόν να καλυφθεί οικονομικά από το πολιτικό τμήμα της πόλεως. Η Σπάρτη δεν μπορεί να παραγάγει πλούτο αλλά ούτε και να διαχειριστεί τα φορολογικά και τα εισπρακτικά θέματα αφού δεν έχει ούτε τις

γνώσεις, ούτε τις πολιτειακές δομές, ούτε την κατάλληλη γραφειοκρατία. Μάλιστα, η επιλογή που κάνει το καθεστώς να ελέγχει το ίδιο τις περιοχές με στρατηγικό ενδιαφέρον παραμερίζοντας τους Βοιωτούς και τους Πελοποννήσιους συμμάχους, υποδαυλίζει την δυσφορία και τα παράπονα. Η Κόρινθος λόγω χάριν θα μπορούσε να αναλάβει τον έλεγχο του τομέα του θαλάσσιου εμπορίου -που ήταν και ο λόγος συμμετοχής της στον πόλεμο- όμως κανείς Σπαρτιάτης δεν είναι ευνοϊκά διακείμενος στο να προσυπογράψει μια τέτοια απόφαση. Η οικονομική στενότητα οδηγεί αναπότρεπτα σε ηθικές εκπτώσεις την στιγμή που η Περσία εμφανίζεται ως «μετριοπαθής» δυνάστης που ναι μεν εισπράττει φόρο υποτέλειας αλλά τουλάχιστον δεν εισάγει καμιά εμφυλιοπολεμική σύρραξη και και δεν διαιωνίζει την οικονομική αβεβαιότητα με τον τρόπο που το κάνει η Σπάρτη. Οι Λακεδαιμόνιοι ανίκανοι να διοικήσουν ειρηνικά πόλεις με διαφορετικό οικονομικό και πολιτικό σύστημα από το δικό τους και απρόθυμοι στο να μοιραστούν την εξουσία με τους συμμάχους τους, δεν έχουν παρά να επιλέξουν αυτό που ξέρουν να κάνουν καλά: να φέρονται με σκληρότητα στους υπόλοιπους Έλληνες και να συνεχίσουν τις πολεμικές επιχειρήσεις και την λαφυραγωγία στις περσικές σατραπείες. Μολονότι φαίνονται να διεξάγουν επιθετικό πόλεμο, στην πραγματικότητα οι Σπαρτιάτες αμύνονται συνεχώς λεηλατώντας αγαθά τα οποία δεν μπορούν να τα αποκτήσουν αλλιώς, επεμβαίνοντας στα πολιτεύματα των άλλων και καταλύοντας τα κοινά των διαφόρων περιοχών και τις υποτυπώδεις ενώσεις πόλεων που πάνε να δημιουργηθούν. Είναι πλέον ορατό ότι δεν διαθέτουν σχέδιο για την επόμενη ημέρα και ότι γνωρίζουν πως με την πενιχρή δημοσιονομική και διοικητική τους εμπειρία δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στις προκλήσεις. Εφευρίσκοντας λύσεις στην πορεία των γεγονότων και διαισθανόμενοι ότι δεν έχουν την δυνατότητα να ακυρώσουν τις εξελίξεις, απλά προσπαθούν να τις καθυστερήσουν. Αν αυτού του είδους ο αναγκαστικός αυτοσχεδιασμός είναι δύσκολο να αποδώσει καρπούς στα στρατιωτικά πράγματα, στο πεδίο της ηθικής αποδεικνύεται ολέθριος: Για τους Πέρσες είναι πανεύκολο να συνασπίσουν με μέσο το χρήμα ανθρώπους και πόλεις σε έναν τόπο που κυριαρχείται από τον φθόνο και που αρνείται πεισματικά να εκλογικεύσει τις αρετές της συνεργασίας. Οι Σπαρτιάτες άμαθοι και ανεκπαίδευτοι στην νοοτροπία της ηγεμονίας εκτρέπονται προς την τυραννική συμπεριφορά ενώ αλλεπάλληλα είναι τα κρούσματα διαφθοράς σε όλα τα επίπεδα. Στρατιωτικά αναγκάζονται να αποχωρήσουν από τα ιωνικά παράλια όταν ο πόλεμος μεταφέρεται στην Ελλάδα. Ηθικά επιλέγουν να συρθούν ακόμα πιο χαμηλά και με διαρκείς υποχωρήσεις να φτάσουν στην θλιβερή *Ειρήνη του Βασιλέως* η οποία

ανατρέπει την *Ειρήνη του Καλλία* και επαναφέρει τις ελληνικές πόλεις της Ασίας στο καθεστώς υποτέλειας που ίσχυε πριν τα *Μηδικά*. Για πρώτη φορά συμβαίνει το ανήκουστο: ο Πέρσης μονάρχης να χρίζεται κριτής και επιδιαιτητής των ελληνικών διαφορών!

Όπως δείχνουν οι μικροί εμφύλιοι που διεξάγονται διαρκούντος του Κορινθιακού πολέμου, η ήττα της Αθήνας δεν έχει εκτονώσει ούτε στο ελάχιστο την ταξική και οικονομική πίεση που ασκείται στο εσωτερικό των πόλεων. Αντίθετα οι τοπικές κοινωνίες βιώνουν μια παράλογη κλιμάκωση των διεκδικήσεων και μια εκτράχυνση των μεθόδων που χρησιμοποιούνται για την επικράτηση των κατά περίπτωση ισχυρότερων συμφερόντων. Η κλασική εσωτερική διαμάχη ολιγαρχικών και δήμου έχει εμπλουτιστεί με στοιχεία εγκληματικής διαπλοκής και ανηθικότητας¹⁶⁰. Τα επιμέρους γεγονότα χρωματίζονται από το ηθικό έλλειμμα που έχει αποκαλύψει ο Πελοποννησιακός πόλεμος αλλά και από την οριστική χρεωκοπία του προπολεμικού αξιακού κώδικα. Τα Δελφικά Παραγγέλματα έχουν πεταχτεί στα σκουπίδια. Η ραγδαία επιδείνωση του οικονομικού περιβάλλοντος σε συνδυασμό με την απελευθέρωση των πιο βίαιων ενστίκτων και την καθολικότητα της μεταβολής στα δεδομένα των κοινωνικών αρεταϊκών προτύπων έχουν μολύνει ανεπανόρθωτα την δυνατότητα της πόλεως να αυτοθεραπεύεται. Οι Πέρσες φροντίζουν να διατηρούν την εύθραυστη ισορροπία διαλέγοντας να υποστηρίζουν κάθε φορά τον πιο αδύναμο στρατιωτικά και ηθικά, με σαφή προτίμηση στον πιο ανίκανο στην πολιτική διαχείριση, στον πιο προβλέψιμο στις στρατηγικές αποφάσεις και στον πιο διστακτικό στην θάλασσα.

Η Σπάρτη στέλνοντας τον Ανταλκίδα να προσκυνήσει τον Πέρση βασιλέα και να δεχτεί τους όρους μιας επαίσχυντης ειρήνης πρακτικά δεν έχει άλλη επιλογή. Η ιδιαίτερη ηθική της και ο τρόπος που έχει υιοθετήσει να ασκεί την ηγεμονία, της έχουν επιτρέψει να ζυγίσει ψυχρά τα οφέλη και τις απώλειες αυτής της απόφασης. Η ειρήνη δεν συνομολογείται έτσι ξαφνικά. Υπάρχουν τουλάχιστον τρεις επίσημα καταγεγραμμένες συνθήκες των Σπαρτιατών με τον Τισσαφέρνη αλλά και η οικονομική υποστήριξη που τους παρείχαν ο Κύρος και ο Φαρνάβαζος. Με σημερινά κριτήρια ο ηθικός ξεπεσμός φαίνεται να είναι απόλυτος όμως θα ήταν άδικο αφενός να υποστηρίξει κανείς ότι η Σπάρτη έπρεπε να διακινδυνεύσει τα πάντα για να

¹⁶⁰ Το 394 π. Χ. οι Αργείοι, οι Αθηναίοι, οι Βοιωτοί και οι Κορίνθιοι που έχουν δεχθεί χρήματα για να παρασύρουν την Κόρινθο να συμμετάσχει στον συνασπισμό εναντίον της Σπάρτης, όταν διαπιστώνουν ότι η διάθεση των πολιτών αρχίζει να αλλάζει, οργανώνουν μια ανήλεη και ανόσια σφαγή στην Αγορά κατά την τελευταία μέρα των Ευκλείων. Ξενοφών, *Ελληνικά*, IV 2-4.

υποστηρίζει τα δίκαια των άλλων πόλεων -αφού ποτέ δεν είχε κάνει ούτε και είχε ισχυριστεί κάτι τέτοιο-¹⁶¹ και αφετέρου ότι η ηθική της κατακύβηλα συμπαρασύρει και τις άλλες ελληνικές πόλεις. Η πολιτική της Σπάρτης είναι υπέρ του δέοντος πραγματιστική και διαχρονικά συνεπής στα κριτήρια που έχει θέσει η ίδια. Όσο για τις άλλες πόλεις, εκείνες δεν χρειάζονται βοήθεια για να διαφθαρούν αφού τα καταφέρνουν άριστα και μόνες τους. Οι υπόλοιποι Έλληνες φθονούν και μισούν τους Σπαρτιάτες για την δύναμη που έχουν εξασφαλίσει με την βοήθεια των Περσών και οι Σπαρτιάτες επιβουλεύονται τους υπόλοιπους Έλληνες για την δύναμη που προσπαθούν να αποκτήσουν καταλύοντας την δική τους.

Το ότι η πόλη των Λακεδαιμονίων βρίσκεται στην περιζήτητη θέση της ηγεμονίδος οφείλεται τόσο στον διηλεκτικό ηθικό μηδενισμό που επιδεικνύει προς το συλλογικό συμφέρον των Ελλήνων όσο και στον κρατικά ελεγχόμενο τυχοδιωκτισμό της σε αντιπαράθεση με τον ανεξέλεγκτο των αντιπάλων. Οπωσδήποτε κάθε προσπάθεια να αποδοθούν ευθύνες σε μια μόνο πλευρά όπως εκπροσωπείται από τον Λύσανδρο έως τον Ανταλκίδα και να εφαρμοστούν ποσοτικά τεκμήρια στην ηθική της συμπεριφορά, προσκρούει στην πολυπλοκότητα και την ιστορική αντινομία των ίδιων των γεγονότων: ο Αθηναίος Κόνων ως επιτυχημένος ναύαρχος των Περσών έχει άραγε μικρότερη ή μεγαλύτερη συνεισφορά στο τελικό ηθικό αποτέλεσμα από τους Σπαρτιάτες αντιπάλους του; Ο Αλκιβιάδης που ατομικά, ως αυτόματος, συμβουλεύει¹⁶² μέσω του Τισσαφέρνη τον Δαρείο να βάλει τους Έλληνες να σφαγούν μεταξύ τους είναι ανεύθυνος; Οι πρώτοι διδάξαντες, οι Θηβαίοι¹⁶³ που προτείνουν στον Μαρδόνιο να διαφθείρει με χρήματα τους άρχοντες των ελληνικών πόλεων για να τις διαιρέσει και να τις υποτάξει εύκολα είναι μήπως άμοιροι υπαιτιότητας επειδή δεν έχουν την δυνατότητα να διεκδικήσουν τότε την ηγεμονία; Το πλέον σίγουρο είναι ότι κανείς από τους εμπλεκόμενους δεν μπορεί να επικαλεστεί το ότι φέρθηκε άμεμπτα ή έστω το ότι έδρασε υπακούοντας στις ανάγκες.

Εύλογα, μια *υπό αίρεση δικαιοσύνη*, όπως αυτή που ως εντολοδόχος του Πέρση βασιλέα έχει αναλάβει να απονέμει η Σπάρτη, συνοδεύεται από μια *υπό αίρεση ισχύ* αφού τα κίνητρα του εντολέα και χρηματοδότη κάθε άλλο παρά ηθικά είναι. Η σπαρτιατική ανασφάλεια εξαντλεί τα όρια της μνησικακίας καθιερώνοντας μια

¹⁶¹ Το ότι οι Λακεδαιμόνιοι θεωρούνταν από κάποιους ως «ελευθερωτές» ανήκε εξαρχής περισσότερο στην σφαίρα της ελπίδας και της ευφάνταστης πίστης αφού σε καμία φάση της ιστορίας τους δεν έπαγαν να είναι οι ενσαρκωτές του απολυταρχικού και του δουλοκτητικού καθεστώτος.

¹⁶² Θουκυδίδης, 2011, VIII 46.

¹⁶³ Ηρόδοτος, 1992, Θ 2.

στρεβλή λογική για την επιβίωση στο πτωχευμένο αξιακό τοπίο. Όπως είναι αναμενόμενο μια τέτοια ειρήνη της ταπείνωσης, του καιροσκοπισμού και του φθόνου δεν μπορεί να χρησιμεύσει σε κανέναν από τους πρώην εμπολέμους και δεν καταφέρνει να εμπνεύσει τα οράματα της ομόνοιας, της ανασυγκρότησης και του αμοιβαίου σεβασμού. Υπό τα ικανοποιημένα βλέμματα των Περσών που επιχορηγούν τον αλληλοσπαραγμό, οι συγκρούσεις στον ελληνικό χώρο συνεχίζονται αμείωτες ως την πλήρη καταστροφή των ηγεμονίδων πόλεων και των δορυφόρων τους. Η ηθική παραχαράσσεται για να συμφωνήσει με τις πολιτικές αποφάσεις ενώ η λογική κακοποιείται για να τις στηρίξει.

E. ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Επιστρέφοντας στα αρχικά ερωτήματα, που σχετίζονται με τους λόγους για τους οποίους μεταβάλλεται η ηθική θα πρέπει να πούμε ότι ο πόλεμος κατά την έναρξή του και σε μεγάλο μέρος της διάρκειάς του δεν αναδιατάσσει τα υπάρχοντα ηθικά συστήματα παρά απλά ενισχύει κάποια στοιχεία τους ενώ ταυτόχρονα καταστέλλει κάποια άλλα. Όσο ισχυρό και αν παρουσιάζεται το φαινόμενο της *ανάδρασης*, όπου οι αλλαγές στην ηθική προκαλούν τον πόλεμο και ο πόλεμος με την σειρά του προκαλεί τις αλλαγές στην ηθική, ο εσώτερος πυρήνας του αξιακού προτύπου που διαθέτει ο καθένας από τους εμπολέμους δεν μεταβάλλεται ουσιαστικά πριν οι κοινωνίες οδηγηθούν σε αδιέξοδο. Ίσως κανείς δεν θα διαφωνήσει ότι ο πόλεμος εξωθεί τα υπάρχοντα πάθη προς τα άκρα όμως η προπολεμική ηθική είναι αυτή που χαράζει τις συντεταγμένες της σύγκρουσης. Τι είναι όμως τελικά η *ηθική*; Η γενικότερη αίσθηση της δικαιοσύνης; Το απόσταγμα της από την κοινωνία διδασκόμενης στάσης απέναντι σε ό,τι συμβαίνει ; Η ατομική επιλογή του – υποκειμενικά- «ορθού»; Ένας συνδυασμός αρχών και αξιών με ευρύτερη εφαρμογή από εκείνη των νόμων; Ή μήπως η εννοιολογική κρυπτογράφηση των οικονομικών συμφερόντων;

Αν εγκαταλειφθεί η μαθηματική λογική σύμφωνα με την οποία το *ένα* συν *ένα* ισούται πάντα με το *δύο*, προς όφελος μιάς άλλης σφαιρικότερης που ταιριάζει

περισσότερο στην φιλοσοφία της ιστορίας και που αφήνει χώρο για την ηθική αποτίμηση -αποσυνδεδεμένη όμως από τις οικονομικές και τις πολιτικές συνέπειες- η βασιμότητα των συμπερασμάτων τείνει να ισχυροποιείται. Η νίκη κάποιου ο οποίος διεξάγει δίκαιο πόλεμο δεν σημαίνει απαραίτητα ότι τα θέματα για τα οποία πολέμησε έχουν διευθετηθεί. Οι Έλληνες υπερίσχυσαν στον δίκαιο πόλεμο κατά των Περσών αλλά φάνηκαν ανίκανοι να εφαρμόσουν την δικαιοσύνη μεταξύ τους. Οι Συρακούσιοι νίκησαν στον δίκαιο πόλεμο κατά της Αθήνας αλλά συνέχισαν την δυναστευτική πολιτική τους τόσο σε βάρος των άλλων Ελλήνων της Σικελίας όσο και στο εσωτερικό της πολιτείας τους. Οι Σπαρτιάτες που υποτίθεται πως μάχονταν για να απαλλάξουν την Ελλάδα από την αθηναϊκή καταπίεση αναδείχτηκαν οι ίδιοι σε ανήλεους καταπιεστές αμέσως μόλις πήραν στα χέρια τους την ηγεμονία. Η απόσταση από το *ένα συν ένα* ως το *δύο* είναι εύλογα μεγαλύτερη όταν ο πόλεμος δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως «δίκαιος» για κανέναν από τους συμμετέχοντες. Η μη γραμμική ανάλυση της ηθικής συμβολής καθιστά περιττά τα «γενναία ψεύδη» της πολιτικής εξουσίας γιατί είναι πλέον ορατά και κατάπτυστα.

Το ότι η ηθική είναι εργαλείο και όργανο της πολιτικής αποδείχθηκε επαρκώς τόσο στην περίπτωση της Μήλου, όσο και με την υπογραφή της *Ειρήνης του Βασιλέως*. Ο ισχυρός πλάθει την ηθική στο σχήμα που του επιτρέπει η δύναμή του και ο αδύναμος είναι αναγκασμένος να προσαρμόσει την δική του στα μέτρα που υπαγορεύει η αδήριτη ανάγκη. Βέβαια οφείλουμε να επισημάνουμε ότι υπάρχει διαφορά ανάμεσα στην ανάγκη του ισχυρού και σε εκείνη του ανίσχυρου. Ο συλλογισμός «*εάν δεν συνεχίσω να είμαι αμείλικτος σύντομα θα έρθει το τέλος της ηγεμονίας μου*» δεν έχει καμία σχέση με το «*σκέπτομαι να υποκύψω γιατί έτσι έχω μια μικρή έστω πιθανότητα να επιβιώσω*» αφού η πρώτη πρόταση είναι υποθετική και αφορά το μέλλον ενώ η δεύτερη είναι πραγματική και αφορά το παρόν.

Ο βαθμός στον οποίο ο ισχυρός επιβάλλει τις απόψεις του σε επίπεδο πόλεων-κρατών δεν είναι ούτε ποσοτικά ούτε ποιοτικά ανόμοιος από αυτόν που λαμβάνει χώρα ταξικά και σε επίπεδο κοινωνίας. Η χρησιμοποίηση της ηθικής ως προσχήματος είναι αναγκαστικά κοινή και στις δύο περιπτώσεις. Λιγότερο ή περισσότερο εξαπατημένοι, οι πολίτες και των δύο πλευρών άγονται στην σύρραξη και εγκλωβίζονται σε αυτήν καλούμενοι πια να εκπληρώσουν όχι τις δικές τους ηθικές επιδιώξεις και τα δικά τους καθήκοντα αλλά την προσχεδιασμένη και προμελετημένη οικονομική εξόρμηση των ομάδων που νέμονται την εξουσία. Ο

στόχος είναι πάντα τα υλικά αγαθά, η κυριαρχία στις πλουτοπαραγωγικές πηγές και η εξασφάλιση της μακροχρόνιας εκμετάλλευσης.

Είναι προφανές ότι η Αθήνα ήταν αυτή που επεδίωξε την προσφυγή σε πόλεμο εφαρμόζοντας εμπορικές και πολιτικές τακτικές που αποσκοπούσαν στην δική της ισχυροποίηση αλλά και στην περικύκλωση των αντιπάλων της δια θαλάσσης. Η Σπάρτη ήταν ικανοποιημένη με αυτά που είχε ενώ η άρχουσα τάξη της γνώριζε ότι μόνο να χάσει μπορούσε από μια αναμέτρηση. Αν ήθελε και αν μπορούσε να διαχειριστεί την ηγεμονία, θα την κρατούσε μαζί με την αρχιστρατηγία από την εποχή των *Μηδικών*. Η τότε παραίτησή της υπέρ της Αθήνας είναι ομολογία αδυναμίας αλλά και έλλειψης επιθυμίας για περισσότερα. Η Σπάρτη δεν θέλει να ασχοληθεί με την θάλασσα γιατί η ίδια γνωρίζει πολύ καλά τις πραγματικές της δυνάμεις αλλά και γιατί φοβάται την ανελαστικότητα των κινδύνων στους οποίους θα εκτεθεί. Ο οικονομικός προσανατολισμός της στο αρχαϊκό γεωργο-κτηνοτροφικό πρότυπο επικαλείται μια ηθική η οποία δεν είναι πια συμβατή με την ηθική των άλλων πόλεων, ούτε καν εκείνων του πελοποννησιακού στρατοπέδου. Ο αθηναϊκός επεκτατισμός, ο οποίος δεν είναι τίποτε άλλο από μια πρόδρομη μορφή κεφαλαιοκρατίας, απέχει -και βάσιμα- από το να κατατάξει την αγροτική Σπάρτη στους εμπορικούς του ανταγωνιστές. Ωστόσο, την αναγνωρίζει αταβιστικά ως εμπόδιο από την στιγμή που εκείνη διαθέτει υπολογίσιμη στρατιωτική ισχύ. Γι αυτό και κλιμακώνει τις γεωπολιτικές του επεμβάσεις αποσκοπώντας να ακυρώσει ή τουλάχιστον να υποβαθμίσει αυτή την ισχύ. Η Σπάρτη δεν αποτελεί οικονομικό αλλά ηθικό ανάχωμα. Στο μέτρο που αντιπροσωπεύει την παλαιά ηθική και την νοοτροπία του γεωργού-πολίτη-οπλίτη ο οποίος είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την γη των προγόνων, ενσαρκώνει έναν επικίνδυνο αντίπαλο στο πεδίο του φαντασιακού. Η Αθήνα προωθεί το δικό της πρότυπο, εκείνο του ναύτη-πολίτη-πεζοναύτη που διαθέτει ανοιχτό μυαλό και προσαρμόσιμη ηθική που συνταυτίζεται με τις πολλές καταστάσεις της θάλασσας. Είναι ένας πόλεμος ανάμεσα στο παλιό και το καινούργιο, ανάμεσα στο χτές και το σήμερα, όπου η αναζήτηση της ευδαιμονίας μεταβάλλεται σε συγκρουσιακό ζήτημα από το οποίο έχει επιμελώς αφαιρεθεί η ανοχή. Αν οι αντιρρήσεις των Αθηναίων πολιτών κάμπτονται ευκολότερα με την υπόσχεση μιας σίγουρης και άκοπης νίκης στα κέρδη της οποίας θα συμμετάσχουν ως ένα σημείο και οι φτωχοί, οι Σπαρτιάτες πολίτες –φανερά διχασμένοι- διστάζουν να

πολεμήσουν όπως αποδεικνύει η δια βοής απόφαση της Απέλλας¹⁶⁴. Θα χρειαστεί το βρώμικο τέχνασμα του εφόρου Σθενελαΐδα για να εκβιάσει η φιλοπόλεμη μερίδα την υποστήριξη της πλειοψηφίας στην προειλημμένη απόφαση για πόλεμο. Οι Σπαρτιάτες είναι αφενός ικανοποιημένοι με αυτά που τους εξασφαλίζει η ρηχή αγροτική τους οικονομία και αφετέρου γνωρίζουν ότι ένας πόλεμος θα αποτελέσει είτε το σύνθημα για μια ακόμα εξέγερση των ειλώντων είτε θα συντελέσει στην περαιτέρω εξασθένηση των δυνάμεών τους. Οποιαδήποτε από τις δύο περιπτώσεις θα σημάνει το τέλος της πολιτείας τους αφού τα προβλήματα της λειτουργίας της όχι μόνο παραμένουν άλυτα αλλά έχουν πολλαπλασιαστεί. Αντίθετα οι Αθηναίοι επιδιώκουν με ζέση τον πόλεμο ως μέσο που θα ανοίξει καινούργιες αγορές αλλά και ως εγγύηση της αιφόρου ανάπτυξης. Από την εποχή των επιχειρήσεων στην Κύπρο και στην Αίγυπτο, κάθε καινούργια εκστρατεία αντιμετωπίζεται με την κερδοσκοπική λογική του «*κάπου κερδίζω κάπου χάνω, αρκεί να κερδίζω περισσότερες φορές από όσες χάνω*». Ακόμα και μέσα από την καταστροφή και την ανοικοδόμηση που φέρνουν οι πολεμικές επιχειρήσεις καθώς και από το εμπόριο των αιχμαλώτων που θα πουλιούνται ως δούλοι η άνοδος της οικονομικής δραστηριότητας προμηνύεται εντυπωσιακή. Ο οικονομικός σχεδιασμός του μέλλοντος και η καθυπόταξη της πολιτικής σε αυτόν είναι προνόμιο της αθηναϊκής άρχουσας τάξης και όχι της σπαρτιατικής. Οι Σπαρτιάτες αναγκάζονται να στείλουν ως αντίδραση στην Αθήνα το τελεσίγραφο για το *Μεγαρικό Ψήφισμα*¹⁶⁵, έχοντας διαπιστώσει ότι με την κυκλωτική πολιτική των αντιπάλων τους οι ίδιοι μετατρέπονται πια σε ασήμαντη περιφερειακή δύναμη. Ξεχωριστά από την σύγκρουση ανάμεσα σε δύο «ετερόδοξα» οικονομικά και πολιτειακά συστήματα η οποία βρίσκεται στην επιφάνεια, υφίσταται και μια άλλη βαθύτερη και σπουδαιότερη που είναι ανάμεσα σε δύο ασύμβατα ηθικά συστήματα. Οι ηθικά «παρωχημένοι» Λακεδαιμόνιοι, μετέωροι στα μετα-ομηρικά και μετα-ησιόδεια αξιακά τους προτάγματα έχουν να ανταγωνιστούν την κοσμοπολιτική ηθική του διεθνοποιημένου και ασύδοτου κέρδους που θέλει την ηγεμονίδα πόλη όχι απλά να επικρατεί των υπολοίπων σε κάθε ζήτημα και με κάθε μέσο αλλά να επεκτείνει διαρκώς αυτή την κυριαρχία αυξάνοντας την διακινδύνευση. Το παράλογο πάθος για το κέρδος είναι εκείνο που φέρνει στην Αθήνα τον όλεθρο. Η αήθεια και ο πολιτικός κυνισμός των νεόπλουτων Αθηναίων είναι παροιμιώδεις όμως δεν θα είχαν

¹⁶⁴ Θουκυδίδης, 2011, I 87.

¹⁶⁵ Σύμφωνα με αυτό, οι Μεγαρείς αποκλείονταν από όλα τα λιμάνια της Αθηναϊκής Συμμαχίας πράγμα που ισοδυναμούσε με παύση του μεγαρικού εμπορίου. Συλλογικό έργο, 1971, τομ. Γ1, 135-138.

κανένα νόημα αν αποχωρίζονταν από το πολιτικό κλίμα και την εξουσιαστική νοοτροπία μέσα στα οποία ευδοκίμησαν. Αναθρεμμένοι και εκπαιδευμένοι να κυνηγούν την δόξα, τον πλούτο και την κυριαρχία με κάθε τρόπο και μην βάζοντας κανένα μέτρο στις μεθόδους τους οδηγούνται στην επιδίωξη του ακατόρθωτου όπου και υφίστανται συντριβή. Τον πόλεμο δεν τον κερδίζουν οι Σπαρτιάτες, παρά τον χάνουν μόνοι τους οι Αθηναίοι όπως το είχε προβλέψει ο Περικλής. Ίσως ο οξυδερκής πολιτικός να είχε αντιληφθεί την ματαιότητα της κυριαρχικής διαδρομής. Δεν είναι το περσικό χρέμα αυτό που αναδεικνύει τον νικητή πρώτα στον Πελοποννησιακό και αργότερα στον Κορινθιακό πόλεμο, αλλά η ικανότητα της Σπάρτης να επιδιώκει τους δικούς της σκοπούς μηδενιστικά, βάνουσα και με άκρα ιδιοτέλεια. Η σπαρτιατική πολιτική σκέψη δεν διακρίνεται για την πρωτοτυπία της όσο για τον άτεγκτο και ανεπηρέαστο καιροσκοπισμό της. Αυτός ο ηθικός πρωτογονισμός μαζί με τα εγγενή ελαττώματα της δημοκρατίας είναι που νικούν κατά κράτος τον εκλεπτυσμένο -στις λεπτομέρειες- αθηναϊκό επεκτατισμό.

Αναμφισβήτητα η ηθική σκλήρυνση και η δυσανοχή που διαπιστώνουμε και από τις δύο πλευρές όσο εξελίσσεται η σύρραξη δεν μπορούν να αποδοθούν καθ' ολοκληρία στην εκτεταμένη χρονική διάρκεια των εχθροπραξιών και στην αποξένωση από την παράδοση των αρετών όπως η ανδρεία και η μεγαλοψυχία. Άλλωστε η κλιμάκωση των ωμοτήτων συμπίπτει με τις ηθικές μεταβολές οι οποίες με την σειρά τους προκαλούνται από τις οικονομικές αντίστοιχες. Είναι κατανοητή η αμυντική στάση της Σπάρτης και η ανταποδοτική μορφή που έχει η βία της στις πράξεις των αντιπάλων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η πόλη των Λακεδαιμονίων δικαιούται κάποιο ελαφρυντικό για τα εγκλήματά της. Στην άλλη όχθη, η πολιτική της Αθήνας είναι επιθετική σε αύξουσα βάση και αυτό καθορίζεται από το πολιτισμικό και εξουσιαστικό πρότυπο που έχει θεσμοθετήσει. Βλέπουμε ότι εκεί οι απόψεις και η ηθική των πολιτών έχουν αρχίσει να αλλάζουν υπό τον ζόφο της πραγματικότητας ήδη από τον πρώτο χρόνο του πολέμου. Οι πολιορκούμενοι Αθηναίοι και ειδικότερα οι αγρότες πίσω από την ασφάλεια των τειχών μπορεί να είναι σωματικά ανέγγιχτοι όμως κατατράχονται ψυχικά για την κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει οι περισυρίες τους και κυρίως για την μετάλλαξη των ιδίων σε κατώτερες τάξεις μιας νέας κοινωνικής δομής που κτίζεται μέσα από την πολεμική διαδικασία. Ο λοιμός θα εξωθήσει τα πράγματα ακόμα πιο πέρα: ούτε την σωματική ακεραιότητα δεν εγγυάται πια η οργανωμένη κοινωνία και οι αποφάσεις της, οπότε οι αποσχιστικές τάσεις είναι φυσιολογικό να γίνονται ισχυρότερες και οι αντιδράσεις

κατά του περικλειικού καθεστώτος να φτάνουν ως την αποστολή πρέσβων στους Σπαρτιάτες για την σύναψη ειρήνης¹⁶⁶. Η έλλειψη στιβαρής ηθικής βάσης του αθηναϊκού επεκτατικού προτύπου είναι δύσκολο να αποκρυβεί όταν πια υποχωρεί η νόσος και ακολουθούν μερικές στρατιωτικές επιτυχίες. Με μοχλό αλλά και άλλοθι την συμμετοχή του *δήμου* στην διαδικασία λήψης των αποφάσεων και στην διανομή των κερδών, η υποτροπή προς την ανηθικότητα του επιδιωκόμενου σκοπού είναι συστηματική ενώ το ποιος πραγματικά παίρνει τις πολιτικές αποφάσεις γίνεται εξόχως εμφανές στο δεύτερο στάδιο του πολέμου που η πόλη προετοιμάζεται για την εκστρατεία στην Σικελία. Η εξουσία πετυχαίνει να μεταθέσει τα αιτήματα εκμεταλλευόμενη το ευμετάβολο των διαθέσεων και βρίσκεται να ωθεί το πλήθος από την ειρηνική χαμηλότονη ανάπτυξη στο εκ διαμέτρου αντίθετο: την ριψοκίνδυνη κλιμάκωση του επιθετικού πολέμου. Η τροπή αυτή προς το ληστρικό υπόδειγμα έχει να κάνει μόνο με την ευάλωτη και προσαρμοζόμενη «νέα» ηθική της ηγεμονίας. Η ασυμφωνία ανάμεσα στις φυσιολογικές επιθυμίες των πολιτών και στον παραλογισμό μιας χιμαιρικής αναζήτησης εξηγείται τόσο με την ρητορική ποδηγέτηση των τάσεων όσο και με την νόθευση της αντιπροσώπευσης¹⁶⁷. Με την ίδια θρασύτητα με την οποία η λαφυραγωγία ανάγεται σε οικονομικό και πολιτικό δόγμα επαναπροσδιορίζεται και το εύρος των αποκλίσεων που μπορεί να έχει η ηθική των αρχόντων και των αρχομένων. Τα επιχειρήματα που επικαλούνται οι δικανικοί λόγοι και η προσπάθεια που κάνουν να στηριχθούν στις ηθικές κοινοτοπίες¹⁶⁸ είναι ενδεικτικά στοιχεία του αρεταϊκού και αξιακού διχασμού αλλά και της εργαλειακής χρήσης των ηθικών κανόνων. Οι μεταβολές της ηθικής σίγουρα δεν έχουν αφομοιωθεί στον βαθμό που θα επιθυμούσαν οι εισηγητές τους και αυτή η παράμετρος κάνει την εικόνα ακόμα πιο θολή. Η κατάληξη των ηθικών διχογνωμιών σε ένοπλη σύγκρουση μεταξύ πόλεων είναι αναπότρεπτη, χωρίς τούτο να σημαίνει ότι από μόνη της η ηθική είναι ικανή να προκαλέσει μια τέτοια εξέλιξη. Αναπόσπαστα εξαρτημένα από το οικονομικό συμφέρον η ηθική αντανακλά και παρακολουθεί τις ζυμώσεις στους κόλπους των κοινωνιών υπόκειται όμως στις διαθέσεις εκείνων οι οποίοι μπορούν να λαμβάνουν ή να υπαγορεύουν τις αποφάσεις.

¹⁶⁶ Θουκυδίδης, 2011, II 59.

¹⁶⁷ Η χορήγηση της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη σε αρκετούς *μέτοικους* και *δούλους* για να επανδρώσουν τις τριήρεις, η οικονομική εξάρτηση των *θητών* και η ευκαιριακή σύμπλευση ξένων παραγόντων με τα αθηναϊκά συμφέροντα θέτουν ερωτηματικά για τις πραγματικές διαθέσεις του *δήμου* αλλά και για την ομοιογένεια της ηθικής του.

¹⁶⁸ Βολονάκη Ελένη, *Ιδεολογία και Δικανική Ρητορεία στην Αθήνα της κλασικής περιόδου*, Συλλογικό έργο, 2009, 88-89.

Το ότι χρησιμοποιείται για να ενισχύσει τα αισθήματα που γεννάει η σύγκρουση των συμφερόντων το διαπιστώνουμε παντού, από τις αμοιβαίες κατηγορίες Αθηναίων και Σπαρτιατών για τα διάφορα *ἀγῆ* πριν την έναρξη του πολέμου το 432 π. Χ. ως την ιδιαίτερη εχθρότητα που αναπτύσσεται ανάμεσα σε συμπολίτες στους εσωτερικούς εμφύλιους όπως αυτόν της Αθήνας του 411 π. Χ.. Η ηθική ομοφωνία και η ηθική σύμπνοια δεν αποτελούν αποτρεπτικές δικλείδες των συγκρούσεων ούτε καν παράγοντες ελαχιστοποίησης της σφοδρότητάς τους.

Το ότι ο ίδιος ο πόλεμος συγκαλύπτει τις πολιτικές και οικονομικές αιτίες που οδηγούν σε αυτόν είναι μέρος της λειτουργίας και της αποστολής του. Η Αθήνα ως οικονομική οντότητα δεν εξαντλείται αλλά αντίθετα ισχυροποιείται και τρέφεται από την σύρραξη. Οι χρηματικές ροές της παραμένουν ανεξάντλητες εφόσον κυριαρχεί πάνω στους συμμάχους της γι αυτό άλλωστε και αποδεικνύεται ανελέητη προς τους αποστάτες. Η φοβερή επιδημία που εξοντώνει το 30 % του πληθυσμού της περνάει σχεδόν χωρίς να αγγίξει την στρατιωτική και οικονομική ισχύ της. Αν κάτι αντίστοιχο συνέβαινε στην Σπάρτη εκείνη θα είχε συνθηκολογήσει αμέσως. Για την αθηναϊκή ιδεολογία όσο υφίσταται η εξωτερική απειλή τόσο απώτερα μετατίθεται η λογική του συμβιβασμού και το πέρασμα από την οικονομία της καταστροφής στην οικονομία της δημιουργίας. Υπό αυτήν την έννοια δεν είναι ο πόλεμος που δημιουργεί την ανάγκη αλλά η ανάγκη που εκβιάζει την προσφυγή στον πόλεμο και που πλάθει την ηθική στο απαραίτητο σχήμα. Η Σπάρτη παρακολουθεί ανακλαστικά τις κινήσεις της αντιπάλου της μην έχοντας ούτε οικονομικές ούτε ηθικές απαντήσεις στα εξειδικευμένα πολιτικοκοινωνικά προβλήματα που εισάγει η επεκτατική δημοκρατία. Η μεταπήδηση του Αλκιβιάδη από το ένα καθεστώς στο άλλο και μετά στο τρίτο και έπειτα ξανά στο πρώτο με την ιδιότητα του συνομιλητή της ηγετικής μερίδας και του συν-διαμορφωτή της εξωτερικής πολιτικής αποκαλύπτει με εντυπωσιακή ακρίβεια την διαπολιτειακή και διαπολιτισμική συμβατότητα του εξουσιαστικού μηχανισμού. Κατά βάθος δεν υπάρχει κάτι που να ξεχωρίζει αυτές τις εξουσίες πέρα από την γεωγραφική οπτική και το μέγεθος της προνομιούχου τάξης που διαθέτει η καθεμιά τους. Οι ηθικές τους όπως αποδεικνύεται από τα γεγονότα είναι παραπλήσιες ως προς την χρήση και το ίδιο κενές περιεχομένου.

Δυστυχώς από την μάχη της Οινόης το 459 π. Χ. ως τον *Συμμαχικό Πόλεμο* του 357-355 π. Χ. τίποτα δεν έχει αλλάξει και κανένα δίδαγμα δεν έχουν αποκομίσει ούτε οι κατά τόπους ισχυροί ούτε αναλογικά οι πληθυσμοί στους οποίους άρχουν. Μονάχα μετά την μάχη της Μαντίνειας το 362 π. Χ. και την πτώση της βραχυχρόνιας

θηβαϊκής αρχής, οι ελληνικές πόλεις -πλην της Σπάρτης- εξαντλημένες από την εκατονταετή εμφύλια αιματοχυσία αποφασίζουν να συνάψουν την *κοινή ειρήνη*¹⁶⁹. Με αυτήν απορρίπτουν κάθε μεσολάβηση του Μεγάλου Βασιλέως και τον απειλούν με συνέπειες εάν προσπαθήσει με τεχνάσματα ή μηχανορραφίες να διαλύσει τις πολύτιμες σπονδές. Μπορεί η επιστροφή σε κάτι που θεωρείται ως «προπολεμική ηθική» και σε αξίες που χαρακτηρίζονται «πατροπαράδοτες» να παρουσιάζεται ως η μέγιστη επιθυμία του συνόλου, αλλά δεν είναι παρά ένα ακόμα τέχνασμα των κρατούντων. Ο πόλεμος έχει μεταβάλλει ριζικά την οικονομικο-πολιτική πραγματικότητα και τους όρους της και διακωμωδεί μέσω αυτής το ανέφικτο της ηθικής «επαναφοράς»: Οι Έλληνες διακηρύττουν ειλικρινά την πρόθεσή τους να ανοικοδομήσουν τα σπίτια τους και να καλλιεργήσουν ξανά τους αγρούς τους και ταυτόχρονα σπεύδουν κατά χιλιάδες να καταταγούν ως μισθοφόροι στον περσικό εμφύλιο που μόλις έχει ξεκινήσει!

ΣΤ. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το κόστος των συγκρούσεων του 5^{ου} και του 4^{ου} π. Χ. αιώνα είναι από κάθε άποψη δυσβάστακτο. Δύο συνασπισμοί που έχει καθιερωθεί να θεωρούνται -μεταξύ άλλων- ο ένας ως εκπρόσωπος του *συντηρητισμού* και ο άλλος της *προοδευτικότητας* δίνουν πεισματώδεις μάχες για την επικράτηση. Με σημαίες τους ο μὲν την *ελευθερία* και ο δε την *δημοκρατία*, δύο έννοιες εξίσου αόριστες και δύσκολες στο χειρισμό όταν αυτός επιχειρείται από την πλευρά του πολίτη και οι δύο παρατάξεις ζημιώνουν αθροιστικά την κοινή υπόθεση ακυρώνοντας πρώτα απ' όλα τα ίδια τα ιδανικά για τα οποία υποτίθεται ότι μάχονται. Αμφίπλευρα οι απώλειες είναι εξωπραγματικές. Χιλιάδες ανθρώπινες ζωές ξοδεύονται στην μανιώδη αναζήτηση του στρατηγικού πλεονεκτήματος καθώς ολόκληρες πόλεις κατεδαφίζονται και οι υπερασπιστές τους εξολοθρεύονται. Οικισμοί, μέσα παραγωγής, φυσικοί πόροι λεηλατούνται, καίγονται και αδρανοποιούνται. Πληθυσμοί αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τις περιοχές τους ενώ αρκετοί παύουν να καλλιεργούν την γη τους λόγω των εχθροπραξιών. Καθένας από τους αντιπάλους, φυλακισμένος στον μικρόκοσμό του, δεν αντιλαμβάνεται ότι ο

¹⁶⁹ Συλλογικό έργο, 1971, τομ. Γ1, 445-446.

πόλεμος αλλάζει συνολικά το περιβάλλον. Οι βλάβες που προκαλούνται στα οικονομικά και στα πολιτικά συστήματα αποδεικνύονται δευτερεύουσες σε σχέση με τα πλήγματα που δέχεται η ζώνη των αξιών. Η μεταβολή της ηθικής, η απόρριψη των παλαιών αρχών και ο ενστερνισμός ενός άτακτου μοντέλου λαφυραγωγικού υλισμού είναι κάτι από το οποίο ο ελλαδικός κόσμος δεν θα συνέλθει εύκολα. Η στροφή προς την τυραννία -είτε αυτή εκφράζεται από ένα άτομο, τον ηγέτη, είτε από πολλά, τον όγλο- απεικονίζει τον αύξοντα μηδενισμό ο οποίος στρέφεται εναντίον των μη υλικών αιτημάτων και είναι μοιραίο επακόλουθο της ηθικής φθοράς. Η εσωτερική δομή της πόλεως και ειδικότερα η αξιακή συνοχή της, έχει πληγεί ανεπανόρθωτα. Η εμφανιζόμενη τα επόμενα χρόνια «μαζική» παραγωγή φιλοσοφικών συγγραμμάτων περί αρετής, περί ιδανικών πολιτευμάτων και περί μεταφοράς των προϋποθέσεων της ευδαιμονίας σε χώρους του φαντασιακού και πάντως εκτός της πόλεως, εκφράζει αυτήν ακριβώς την ανάλωση του κοινόκτητου, κοινόχρηστου και κοινωφελούς ηθικού κεφαλαίου.

Το επιχείρημα του *δίκαιου πολέμου* είναι προ πολλού εξαντλημένο ως πρόφαση και ως τεκμηρίωση της εμφύλιας σύρραξης όπως συμβαίνει με όλα τα αφηρημένα ιδανικά. Κανείς δεν έχει ψευδαισθήσεις για τις αιτίες των παρελθόντων και των παρόντων δεινών ούτε καν κάνει τον κόπο να αμφιβάλλει για την ματαιότητα των επερχομένων. Παράλληλα με τις συμφορές που κουβαλά μαζί του ο πόλεμος, υπάρχει και μια βαθιά συνειδητοποίηση της ήττας, όχι αυτής στο πεδίο της μάχης αλλά μιας άλλης βαρύτερης και αθεράπευτης που έχει να κάνει με την πικρία της χαμένης ευκαιρίας και την συναίσθηση της ασημαντότητας.

Για την πλειοψηφία των πολιτών αυτή είναι η τελευταία περίοδος της παρουσίας τους ως μέλη αυτοθεσμιζόμενων κοινοτήτων. Ο εγκλωβισμός τους στην θανατηφόρα πολεμική παλινδρόμηση που οδηγούν οι ισχυροί του προσωρινού κόσμου θα διαρκέσει μόνο ώσπου να συμπληρωθούν οι ιστορικές αναγκαιότητες. Μια ολόκληρη εποχή θα σταθεί για λίγο να αναστοχαστεί τι είχε και τι έχασε. Ύστερα, το φρέσκο αίμα των Μακεδόνων, οι στρατιωτικοί νεωτερισμοί τους και η δίψα τους για δόξα και κυριαρχία θα συντρίψουν τις πόλεις-κράτη και την παρακμάζουσα, εγωιστική και επαμφοτερίζουσα ηθική τους, κάνοντας ένα νέο ξεκίνημα στο πανάρχαιο παιχνίδι του παιδιού-αιώνα με τους πεσσούς.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδοκίδης (1996): *Κατά Αλκιβιάδου*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα.
- Αριστοτέλης (1975): *Αθηναίων Πολιτεία*, Εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα.
- Αριστοτέλης (1993): *Πολιτικά*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα.
- Αριστοτέλης (2006): *Ηθικά Νικομάχεια, Α΄*, Εκδόσεις Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη.
- Διόδωρος Σικελιώτης (1998): *Απαντα*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα.
- Ευριπίδης (1992): *Ελένη*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα.
- Ηρόδοτος (1992): *Ιστορία, τόμοι 1-9*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα.
- Ησίοδος (2001): *Έργα και Ημέρες*, Εκδόσεις Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη.
- Θουκυδίδης (2011): *Ιστορία*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα.
- Καστοριάδης, Κορνήλιος (2000): *Η άνοδος της ασημαντότητας*, Εκδόσεις Ύψιλον, Αθήνα.
- Καστοριάδης, Κορνήλιος (2011): *Η ελληνική ιδιαιτερότητα*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.
- Κορδάτος, Γιάνης (1956): *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, Εκδόσεις 20^{ος} Αιώνας, Αθήνα.
- Λιακόπουλος Ευστάθιος (2006): *Τα ορφικά μυστήρια και η αρχαία ελληνική μεταφυσική*, Εκδόσεις Έλλην, Αθήνα.
- Ξενοφών (1993): *Αγησίλαος*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα.
- Ξενοφών (1993): *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα.

- Ξενοφών (1993): *Ελληνικά, Βιβλία Α-Ζ*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα.
- Όμηρος (1992): *Ιλιάς*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα.
- Πλάτων (1990): *Απολογία Σωκράτους*, Εκδόσεις Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.
- Πλάτων (1993): *Θεαίτητος*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα.
- Πλάτων (2002): *Πολιτεία*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα.
- Πλάτων (2009): *Πρωταγόρας*, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη.
- Πλούταρχος (1993): *Αλκιβιάδης*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα.
- Πλούταρχος (1993): *Κίμων - Λεύκολλος*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα.
- Πλούταρχος (1993): *Λύσανδρος*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα.
- Πλούταρχος (1995): *Ηθικά*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα.
- Πλούταρχος (2007): *Νικίας*, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη.
- Πλούταρχος (2008): *Αγησίλαος*, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη.
- Πλούταρχος (2012): *Περικλής*, Εκδόσεις 4π, Αθήνα.
- Ρούσσοι, Ευάγγελος Ν. (2011): *Ηράκλειτος*, Εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα.
- Συλλογικό έργο (1971): *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδόσεις Εκδοτικής Αθηνών, Αθήνα.
- Συλλογικό έργο (2009): *Η ιδεολογία στο χρόνο μέσα από εκφάνσεις του πολιτιστικού φαινομένου*, Εκδόσεις Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη.

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Cartledge, Paul (2004): *Οι Σπαρτιάτες*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα.
- Collective Work (1988): *The Cambridge Ancient History, Vol. V*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Diels H. – Kranz W. (2005): *Οι προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα απόσπασματα*. Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα.
- Finley, M. I. (χ.χ.): *Ο κόσμος του Οδυσσέα*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα.
- Kagan, Donald (2003): *Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος*, Εκδόσεις Ωκεανίδα, Αθήνα.
- Mossé Claude – Schnapp-Gourbeillon Annie (2013): *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα.

- Nietzsche, Friedrich (2010): *Γενεαλογία της Ηθικής*, Εκδόσεις Πανοπτικών, Θεσσαλονίκη.
- Polignac, Francois de, (2007): *Η γέννηση της αρχαίας ελληνικής πόλης*, Εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.
- Rawls, John (2001): *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα.
- Romilly, Jacqueline de (1995): *Αλκιβιάδης*, Εκδόσεις Το Άστυ, Αθήνα.
- Romilly, Jacqueline de (2000): *Ο Θουκυδίδης και ο Αθηναϊκός μπερριαλισμός*, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα.
- Romilly, Jacqueline de (2007): *Άνοδος και πτώση των κρατών κατά τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, Εκδόσεις Ινστιτούτο του Βιβλίου, Αθήνα.
- Vegetti, Mario (2003), *Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας*, Εκδόσεις Π. Τραυλός, Αθήνα.

ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ

- <http://www.ellinikoarxeio.com> (ημερ. πρόσβασης 8.10.2015)
- <http://www.geetha.mil.gr/media/1.vima-ell-strat-skepsis/hthiki-polemou.pdf> (ημερ. πρόσβασης 10.10.2015)
- <http://www.greek-language.gr> (ημερ. πρόσβασης 28.08.2015)
- <http://en.wikipedia.org> (ημερ. πρόσβασης 20.07.2015 – 15.11.2015)